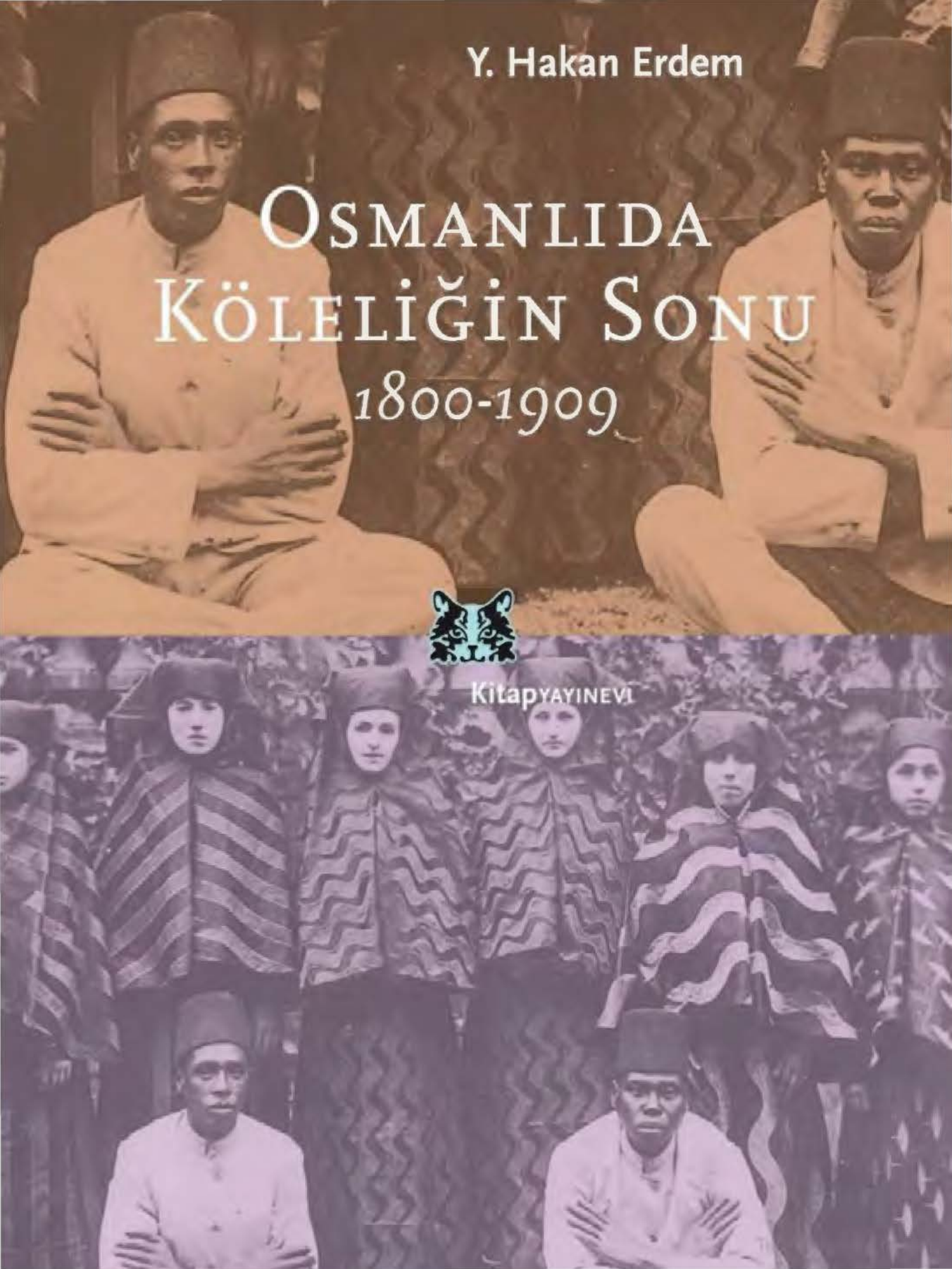

Y. Hakan Erdem

Osmanlıda Köleliğin Sonu

1800-1909

Kitap Yayınevi

OSMANLIDA KÖLELİĞİN SONU

1800-1909

KİTAP YAYINEVİ – 71
TARİH VE COĞRAFYA DİZİSİ – 27

OSMANLIDA KÖLELİĞİN SONU, 1800-1909 / Y. HAKAN ERDEM

ÖZGÜN ADI
SLAVERY IN THE OTTOMAN EMPIRE AND ITS DEMISE, 1800-1909

© 2004, Y. HAKAN ERDEM
© 2004, KİTAP YAYINEVİ LTD

ÇEVİREN
BAHAR TIRNAKCI

YAZAR TARAFINDAN GÖZDEN GEÇİRİLMİŞTİR

DÜZELTİ
NİHAL BOZTEKİN

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BEK

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.
DEREBOYU CAD. ZAGRA İŞ MRK.
B BLOK NO:1 34398 MASLAK-İSTANBUL
T: (0212) 285 11 96
E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
KASIM 2004, İSTANBUL

ISBN 975 8704-60-5

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
CİHANGİR CADDESİ, ÖZOĞUL SOKAĞI 20/1-B
BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
T: (0212) 292 62 86 F: (0212) 292 62 87
E: kitap@kitapyayinevi.com
W: www.kitapyayinevi.com

Osmanlıda Köleliğin Sonu

1800-1909

Y. Hakan Erdem

Çeviren
Bahar Tırnakcı

Kitap Yayınevi

İçindekiler

Giriş 7

I- Osmanlı İmparatorluğu'nun Klasik Çağında Köle İstihdamı 14

II- Tanzimat Öncesinde Geleneksel Osmanlı Kölelik Politikaları 33

III- Geç Osmanlı İmparatorluğu'nda Köleleştirme ve Köle Edinme Yöntemleri 63

IV- İngiliz Politikası ve Osmanlıda Kölelik 91

V- Tanzimat Dönemi Osmanlı Politikası, 1846-1876 123

VI- II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Politikası ve
Jön Türklerin Gelişi, 1876-1909 159

VII- Geç Osmanlı İmparatorluğu'nda Kölelerin Azat Edilişi ve Bakımı 191

VIII- Sonuç 231

Notlar 236

Kaynakça 260

Dizin 266

Giriş

Osmanlı toplumunda, bireylerin özel yaşamından devlet aygıtına dek farklı alanları etkileyen köleliğin kalıcı ve toplumun dokusuna sinmiş bir önemi vardı. Kölelik birçok dönüşüm geçirmiş, bunların sonucunda Osmanlı-Türk toplumu da yavaş yavaş köle tutan bir toplumdan tam anlamıyla özgür bir topluma dönüşmüş, ama hukuki statü açısından kölelik imparatorluğun sonuna dek lağvedilmemişti. Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu sona ererken, hatta 20. yüzyılın ilk yirmi yılında, kölelik ölmek üzere olan ama hukuken tanınan bir kurumdu. Türkiye Cumhuriyeti'nde ise bugün bu kurumdan pek bir iz kalmamış gibidir. Yakın Osmanlı tarihinin bu yüzünü hiç bilmeyenler olduğu gibi, akademik çevreler de son zamanlara değin köleliğin Osmanlı İmparatorluğu özelinde ve İslam dünyası genelinde araştırılmasına fazla ilgi göstermemişlerdir. Elinizdeki çalışma işte bu boşluğu gidermeye çalışmaktadır ve hedefi Osmanlı İmparatorluğu'nda köleliğin bir iradeyle kaldırılmaksızın nasıl sona erdiğini anlayabilmektir.

Osmanlı-İslam tarihinin önde gelen araştırmacılarından biri olan Bernard Lewis, Ortadoğu'da ırk ve köleliğe ilişkin yakın tarihli bir çalışmasında, bol belge olmasına rağmen "akademik çalışmaların dikkat çekecek kadar kıt olmasını", konunun "aşırı hassas" oluşuna bağlıyor.[1] Başkaları da aynı görüşü çeşitli açılardan dile getirmiştir. Örneğin, Arap ülkelerinde kölelik üzerine yazan Murray Gordon, Arap tarihçiler arasında bir "suskunluk komplosu"nun hüküm sürdüğünü düşünmekte, Batılıların bu alana hiçbir katkıda bulunmamış olmalarını ise, "Arap tarihinin göz ardı edilmesiyle ya da belki Batı'nın bu pis meseledeki yüzkarası sicilinden dolayı duyduğu vicdan azabıyla" açıklamaktadır. Gordon ayrıca, yeterince belge olmayışının da bu tür çalışmalara bir engel oluşturduğu kanısındadır.[2]

Kölelik söz konusu olduğunda, İslam ülkelerinden gelen bazı bilim adamlarının biraz rahatsızlık duydukları doğrudur; bunun altında, Batılıların köleliğe ilişkin görüşlerinin açık ya da örtük olarak kabul edilmesi kadar, kölecilik tartışmasını kullanan Batı'nın lekeleyici saldırısına karşı İslam kültürünü/mirasını savunma arzusu da yatar. Bu iki görüşün birbiriyle çatış-

masının sonucunda, çoğu zaman araştırmaları felç eden, köleliğin incelenmesinde hiçbir yarar sağlamayan "yansız" bir tavır ortaya çıkmaktadır. Örneğin Abdurrahman I. Doi, şeriat üzerine 1980'lerde yazdığı kitabında, hukuken tanınan çokeşlilik gibi kategorilerin geçerliliğini belirtirken köleliğe yer ayırmaz; İslamiyette köle azat etmenin teşvik edildiğini, dolayısıyla bugün hiç köle bulunmadığını, sonuç olarak bunun bir sorun oluşturmadığını söylemekle yetinir.[3] Başka bir İslam hukuku araştırmacısı, Macid Khadduri, köleliğin şeriatta yeri olduğunu söyleyerek farklı bir yaklaşım benimser; öte yandan, İslamiyette köleliğin varlığından rahatsızlık duyduğunu, Kuran'da köleliğe ilişkin kurallar olmadığını[4] iddia ederek gösterir; böylelikle, köleliğe ilişkin İslami kuralların hukukçuların işi olduğunu ima etmektedir. Ne var ki, İslamiyette kölelik araştırmalarının yetersiz oluşunu sadece bu tür düşünsel engellerle açıklamak, hem meseleyi aşırı basitleştirmek olur, hem de Müslüman olmayan bilim adamlarının konuya yeterince ilgi göstermemiş olmalarına hiçbir açıklama getirmez. Yakın zamana değin köleliğin bir kurum olarak hukuken tanındığı Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasçısı bazı diğer devletlerden farklı olarak, günümüz Türk toplumu, yaklaşık yüz yıl önce kölelik düzenini fiilen dağıtarak geçmişindeki kölelikten rahatsızlık duymayacak denli mesafe kat etmiştir.

Kaynakların yetersizliğine gelince, bazı Osmanlı tarihçileri Osmanlı'da kölelik konusundaki bilgi düzeyimizin düşük olmasını açıklamak için bu görüşü öne sürerler. Devlet arşivlerinde Osmanlı'da kölelik konusunda fazla bir şey bulunmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Örneğin, Ronald Jennings, Osmanlı tarihçisi Cengiz Orhonlu'nun Osmanlı Habeş eyaleti üzerine araştırma yaparken "buradaki köleler ve köle ticareti konusunda Osmanlı arşivlerinde pek bir şey bulamadığını", siyah köleler ve köle ticaretiyle ilgili olarak sunduğu malzemenin Batılı gezginler ile günümüz tarihçileri tarafından sağlandığını söylemektedir.[5] Aynı şekilde, Suraiya Faroqhi, kadınlar ve köleler gibi grupların, vergi yükümlüsü olmadıkları için "Osmanlı merkezi yönetimi tarafından hazırlanan belgelerde genellikle göz ardı edildikleri" görüşündedir.[6] Böyle bir arşiv malzemesinin olmadığı varsayıldığında, her iki araştırmacı da, Osmanlı toplumunda köleliğin anlaşılması için kadı sicillerinin elzem olduğunu düşünme eğilimindedir. Nicel çözüm-

lemeler için çok uygun birer kaynak olan kadı sicilleri kuşkusuz çok önemli olmakla birlikte, gün ışığına çıkarılmış ve kullanılmaya başlanmış olan malzeme göz önüne alındığında, arşivlerde kaynak bulunmamasından söz etmenin zor olduğu belirtilmelidir. Osmanlı arşivleri, köleliğin bir kurum olarak işleyişinin içyüzüne ilişkin çok değerli bilgiler sunmaktadır; içerdikleri belgeler "devlet aygıtıyla" ille de bağlantılı değildir. Bu bağlamda, resmi İngiliz belgelerinden de resmi İngiliz politikasıyla sınırlı bilgiden daha fazlasının öğrenilebileceği eklenmelidir; çünkü İngiliz devlet görevlileri, Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelerin hukuki durumu ve kölelik âdetleri hakkında olabildiğince çok şey öğrenmeye çalışmışlardı. Her halükârda, Osmanlı'da köleliğe ilişkin bir malzeme kıtlığından ziyade, arşiv kaynakları ya da başka kaynaklar olsun, değerlendirilmeyi bekleyen bol malzeme vardır.

Osmanlı'da köleliğe ilişkin bu neredeyse tam toplumsal bellek yitimi, belki de kurumun Osmanlı İmparatorluğu'nda, Batı'daki karşılıklarından farklı bir tarihsel seyirle ortadan kalkmış olmasıyla açıklanabilir. Başka bir deyişle, imparatorlukta köleliğin ilga edilmemiş olması geçmişteki köleliğe yönelik tavrımızı biçimlendirmektedir. İmparatorlukta ne köleliği kaldırmaya yönelik örgütlü bir hareket, ne de konuyu popülerleştiren ve kölelerin çektiklerini, ister gerçek ister hayali olsun, dokunaklı bir dille anlatan kölelik aleyhtarı kitapçıklar vardı. İnsanlığın geçmiş başarılarından biri olarak köleliğin kaldırılması, günümüz Türkiye'sindeki okulların müfredat programlarında yer almaz. Ne de köleliğin kaldırıldığı belli bir tarih (Batı Hint Adaları ve Amerika Birleşik Devletleri'nde olduğu gibi) vardır ki böyle bir çalışma için kesin bir başlangıç noktası oluşturabilsin.

Yine de, kölelik ve köleliğin kaldırılmasına ilişkin görüşleri Batı'daki deneyimler tarafından şekillenmiş gerek Türk, gerek yabancı pek çok yazar, Osman İmparatorluğu'nda da benzer gelişmeleri aramışlar ve böyle bir boşluğun farkına vararak köleliğin kaldırılmasıyla ilgili kendi tarihlerini üretmişlerdir. Bunu yapmaktan kaçınanlar ise köleliğin, tam olarak sözünü ettikleri dönemde olmasa bile bir ara kaldırılmış olduğunu varsaymayı sürdürmüşlerdir. Osmanlıların köle ticaretine karşı almış olduğu birçok önlemden herhangi biri, hatta 1839 fermanı, imparatorlukta köleliğin kaldırılma tarihi olarak gösterilmiştir.[7] Bu tür iddiaların, genelde Osmanlı

toplumunda kölelik konusuna duyulan ilginin ne denli düşük bir düzeyde olduğunu vurgulamaktan başka, birtakım zihinsel kilitlenmelere yol açarak yapılan araştırmaları yanıltabileceğini söylemeye gerek yoktur. Bu noktada, cumhuriyet döneminde köleliğe karşı herhangi bir özel yasal düzenleme yapılmadığını, çünkü bu tarihe kadar ortada kaldırılacak bir köleliğin neredeyse kalmadığını belirtmek yerinde olabilir. Bununla birlikte, Türkiye Cumhuriyeti, 1926 Milletler Cemiyeti Köleliğin Önlenmesi Anlaşması'nı 5 Haziran 1933 tarihinde onayarak taraflardan biri haline gelmişti.[8]

Osmanlı İmparatorluğu'nda köleler ve kölelikle ilgili meseleler şeriat kapsamında değerlendirilmişti ve inceleme konusu olan dönem boyunca da böyle olmuştu. Şeriata dayalı bir Müslüman medeni hukukunu kanunlaştırmaya yönelik önemli bir Tanzimat girişimi olan Mecelle, kişisel hukukun diğer alanları yanında köleliği de kanunlaştırma sürecine sokmamış, bu konuları yeni "mehakim-i nizamiye"den ziyade, tamamıyla eski şeriat mahkemelerine bırakmıştı.[9] Diğer yandan, Osmanlıların kölelik konusunda aldığı, kaçınılmaz olarak köle ticaretiyle sınırlı kalan tüm önlemler, din dışı (seküler) yasama tarafından getirilmişti. Müslüman cemaatin dünya işlerinden sorumlu hükümdarı olarak padişah, imparatorluğunun yönetimiyle ilgili her konuda ferman çıkarıyor, bu fermanlar kendi imzasıyla onaylandığında "hatt-ı hümâyûn" olarak adlandırılıyordu ya da padişah, sadrazamın dikkatine sunduğu önerilere "irade" veriyordu. Padişahın sözü imparatorlukta kanun gücündeydi ve hem fermanları hem de iradeleri, hiç değilse kuramsal düzlemde şeriatla uyum içerisinde olması gereken kanunun temelini oluşturuyordu. Sadrazam da kendi altındaki memurlara, kimi zaman padişahın ferman ya da iradesini açıklayan emirler çıkarıyordu (*emirnamey-i samiye, buyruldu*). Köle ticaretinin çeşitli dallarını önlemek üzere çıkarılmış böyle birçok ferman ve irade, 1889 yılında siyah köle ticaretine karşı resmi bir kanunun çıkmasıyla sonuçlanmış, beyaz köle ticaretine karşı benzer bir kanun da 1908'de çıkmıştı. Her iki kanun da, yasama işlevi gören bir Tanzimat organı olan Şûra-yı Devlet tarafından hazırlanmıştı.

Osmanlılar köleliği ve köleleri birçok sözcükle ifade ediyorlardı; bunlar arasında önemli farklar vardır. "*Rıkkiyet*" ya da "*rık*", soyut ve hu-

kuki bir durum olarak kölelikti. Kanun metinlerinde köle, "*rakik*" olarak geçmekteydi. Bir rakik azat edilebilirdi (*fekk-i rıkkiyet*); ama hukuki bir durum olarak köleliğin (*rıkkiyet*) kaldırılması kuramsal olarak mümkün değildi. Bununla birlikte, kölelik kurum ve statü olarak gereksiz kılınabilirdi; yani köle arzının önü kesilerek uygulamada kaldırılabilirdi. Osmanlılar bu süreci "*sedd-i bâb-ı rıkkiyet*", yani kölelik kapısının kapanması/önüne set çekilmesi gibi güzel bir ifadeyle tanımlıyordu. Pazarda satışa çıkarılmış ya da pazara götürülmekte olan bir köleye "*esir*" deniyordu. Bir esirin köleliği ise "*esaret*" olarak adlandırılıyordu. Rıkkiyetten farklı olarak esaret hem kuramsal hem de uygulama düzeyinde kaldırılabilirdi. Bu, savaş tutsaklarının ve kaçırılmış kişilerin köleleştirilmelerini sona erdirerek ya da onaylamayarak, bu şekilde köleleştirilmiş kişilerin ticaretini yasaklayarak yapılabilirdi; çünkü yabancı tebaanın köleleştirilmesinin bazı dini koşulları (*mesağ-ı istirkak*) vardı ve savaş tutsaklarının yazgısına karar verme yetkisi, İslami cemaatin temsilcisi olarak padişahta saklıydı. Osmanlı belgelerinde, "*bu esaret maddesi*", "*ilgay-ı esaret*", "*zenci esaretinin menn'i*", "*esaret memnuiyetinin teşdidi*", "*zenci esaretinin lağvı*" gibi ifadelerin hiç çekincesiz çokça kullanıldığı görülmektedir. Bu tür ifadeler, köle ticaretine karşı alınan önlemler bağlamında kullanılmış, köleliğin hukuki bir durum olarak kaldırılması amaçlanmamıştı.[10]

Bu çalışmanın ilk iki bölümü, Tanzimat öncesi, Batı'nın konuya henüz müdahil olmadığı dönemde, köle istihdamı ve köleliğe yönelik geleneksel Osmanlı politikalarıyla ilgilidir. Birinci bölümde, Osmanlı askeri-idari kulluk düzeninin ortaya çıkması, gayrimüslim tebaanın askeri-idari kul olarak devşirilmesi uygulamasına ilişkin tartışmanın ışığında incelenmektedir. Burada, söz konusu uygulamanın başlangıçta şeriat ile uyumsuz olmadığı savunulmaktadır. Yine bu bölümde, kölelerin ev hizmeti dışındaki alanlarda çalıştırılması değerlendirilmektedir. İkinci bölümün çıkış noktası, Osmanlı yönetiminin, Batı'nın müdahalesi öncesinde köleliğe ilişkin politikalarıdır. Bu politikaları değerlendirirken, 18. yüzyıl sonları ile 19. yüzyıl başlarına ait belgeleri seçerek Tanzimat dönemine zamandizinsel bakımdan olabildiğince yaklaşmaya çalıştım. Bu bölümde, Osmanlı yönetiminin vergilendirme ve köle satıcılarını denetleme yoluyla köle satışlarını nasıl kontrol

altına aldığı ve Müslüman ve gayrimüslim tebaanın kanuna aykırı olarak köleleştirilmesini nasıl önlemeye çalıştığı incelenmektedir. Aynı zamanda, gayrimüslim tebaanın kanuna uygun olarak köleleştirilmesi ele alınmakta, kölelerin gayrimüslimler tarafından çalıştırılması da değerlendirilmektedir. Tanzimat dönemine dek düzenli aralıklarla köleleştirilmiş olan savaş tutsaklarına yapılan uygulamaya da biraz yer verilmektedir. Bu bölümde son olarak, Mısır'a yapılan köle ticaretinin 18. yüzyıl sonlarında yasaklanması incelenmektedir. Bu yasak, kölelik karşıtı bir görüşten çok pratik nedenlere dayanması itibariyle Tanzimat'ın ilk yıllarında köle ticaretine karşı alınan önlemlere benzediği için, bir hayli ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

1839 yılında Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'nun ilanından sonraki çeşitli köleleştirme ve köle edinme yöntemlerinin incelendiği üçüncü bölümde, Osmanlı'da kölelik düzeninin geç imparatorluk dönemine dek nasıl sürmüş olduğu sorusu ele alınmaktadır. Bu inceleme sırasında, Osmanlı kölelik düzeninde sonraları bir düzelme olup olmadığı da tartışılmaktadır. Bu dönemde Osmanlı kölelerinin etnik kökenleri de incelenmekte, nasıl istihdam edildiklerine bakılmaktadır.

Dördüncü bölümde, İngilizlerin Osmanlı'da köleliğe ilişkin politikası gözden geçirilmekte, Osmanlı yönetimini köleliği kaldırmaya sevk etmek için resmi bir girişimde bulunup bulunmadıkları sorusu ele alınarak, ne derece müdahale ettikleri değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Aynı zamanda, köleliği kaldırma yanlılarının köle ticaretinin bastırılmasından çok, köleliğin kaldırılmasına ilişkin görüşlerinin resmi İngiliz çevrelerinde nasıl bir yankı uyandırdığı ve bu hususta İngiliz ileri gelenleri arasında ne tür bir hizipleşmenin ortaya çıktığı, Osmanlı İmparatorluğu bağlamında ortaya konmaya çalışılmaktadır. Mısır örneğinde İngilizlerin kurumun kendisine karşı harekete geçmeye kararlı oldukları halde nasıl ve neden kısıtlandıkları da gösterilmeye çalışılmaktadır. Ancak bu bölümde, İngilizlerin Osmanlı'da köleliğin statüsüne resmi olmayan müdahalesi konusu, geç imparatorluk döneminde kölelerin azat edilmesi değerlendirilirken ele alınmak üzere yedinci bölüme bırakılmaktadır.

Beşinci ve altıncı bölümler, Tanzimat ve II. Abdülhamid döneminde kölelik ve köle ticaretiyle ilgili Osmanlı politikalarına ayrılmıştır. Beşin-

ci bölümün çıkış noktası, Osmanlı yönetiminin bir noktada köleliğin kaldırılmasından yana bir yola girdiği ve bunun, imparatorlukta köleliğin kanunen kaldırılmasına yol açamamış olsa da, kölelik düzeninin fiilen dağılmasına yardımcı olmuş olduğu varsayımıdır. Kırılmanın, 1857 yılında siyah köle ticaretinin genel olarak yasaklanmasıyla gerçekleştiği ve bu tarihten önce Osmanlıların kölelik kurumuna zarar verecek bir girişimde bulunma düşüncesiyle barışık olmadıkları savunulmaktadır. Dolayısıyla, Osmanlıların 1857 öncesi ve sonrasında köle ticaretiyle ilgili olarak aldıkları çeşitli önlemler incelenmektedir. Yine bu bölümde, İstanbul Esir Pazarı'nın 1846'da kapatılması örneğinde, köleliğe karşı bir önlem olarak değerlendirilen bu gelişmenin daha açık seçik bir çerçeveye oturtulması amaçlanmaktadır. Burada son olarak, Çerkes köle ticaretine ilişkin politikalarda, Çerkeslerin imparatorluğa göçünden önce ve sonra meydana gelen değişikliğe dikkat çekilmektedir. Altıncı bölüm, II. Abdülhamid döneminde resmi kölelik retoriği canlanmış olsa da, Osmanlı yönetiminin Tanzimat yıllarında geliştirdiği kölelik karşıtı yaklaşımın, kurumun fiili mevcudiyetine rağmen korunduğunu savunmaktadır. Bu bölümde, Osmanlıların anayasa arayışlarıyla kölelik karşıtı politikaları arasındaki ilişki irdelenmektedir. Osmanlıların bu politikaları hayata geçirme girişimlerinin anlatılmasına devam edilmekte ve son olarak 1908 Jön Türk devriminin bu politikalara nasıl bir katkıda bulunduğuna bakılmaktadır.

Yedinci bölümde, Osmanlı toplumunda kölelik düzeninin dağılma ve çökme sürecini anlama çabamız sürdürülerek, geç imparatorluk döneminde kölelerin azat edilmesi ve bakımı ele alınmaktadır. Bu bölümde, Osmanlı ve İngiliz yönetimlerinin, kölelerin azat edilmesiyle ilgili politikaları incelenmektedir; azat ve sonraki bakımda kölelerin kendi rollerine de özel bir yer ayrılmaktadır.

Son olarak, sekizinci bölümde sonuçları özetlenerek çalışma noktalanmaktadır.

Birinci Bölüm

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN KLASİK ÇAĞINDA KÖLE İSTİHDAMI

Bütün Müslüman toplumlarda halktan kişiler köle sahibi olabiliyor, pek çoğunda köleler asker ve idareci ihtiyacını karşılıyor, bir bölümünde ise yönetici sınıf esasen kölelerden oluşuyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda da köleler yüksek konumlara geldi ve zamanla yönetici sınıfın bir bölümünü oluşturdu. Bununla birlikte, iktidar odağını ele geçirerek devleti bir "memluk" sultanlığına dönüştürme noktasına gelmediler. Osmanlılar, şeriata görünürde aykırı olan devşirme sistemini uygulayarak, İslamiyetteki klasik askeri ve idari kölelik düzenini geliştirdiler. Burada, devşirme uygulamasının başlangıç evrelerinde böyle bir aykırılığın olmadığı savunulacaktır. Bu bölümde, kölelerin askeri ve idari görevlere getirilmelerini de ele alarak kısaca hukuki durumlarını değerlendireceğim.

Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik çağında kölelik kurumu, devlet yapılanmasıyla girift bir ilişki içinde olan askeri-idari kulluk düzeninin yanı sıra başka biçimlerde de varlık gösteriyordu. Her halükârda, bu dönemde en büyük köle talebi, daha sonraki dönemlerde de olduğu gibi, ev hizmetlerinde ortaya çıkmaktaydı. Ne var ki, bu bölümde incelememi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde neredeyse bütünüyle ortadan kalkmış olan iki kölelik biçimiyle,[1] tarım ve sanayi dallarındaki kölelikle sınırlı tutacağım.

Devşirmeler: Askeri-İdari Kulluk Sisteminin Ortaya Çıkması

Modern tarihyazımında, Osmanlı'daki askeri-idari kulluk düzenini Müslüman öncüllerinden farklı kılanın devşirme uygulaması olduğu yaygın bir çıkarsamadır. Pek çok Müslüman devlet kendi toprakları dışından köle getiriyor, onları asker, devlet görevlisi ve idareci olarak istihdam ediyorken, devşirme ihtiyacı Osmanlı İmparatorluğu içinden karşılanıyordu.

Devşirme düzeninin hukuki temeline ilişkin tartışma, bunun şeriatla bağdaşmadığı ve meşru olmadığı gibi bir aksiyomun pek sorgulanmadan benimsenmesine yol açmıştır.[2] Birkaç örnek verelim: Patricia Crone devşirme

uygulamasını "alenen hukukun ihlali"[3] olarak değerlendirir; Braude ve Lewis, "açıkça *zimmet* sözleşmesinin özüne ters düştüğünü"[4] düşünürken, Metin Kunt sistemi "Müslüman toplumlarda *zimmî*lere verilen geleneksel hakların ihlali"[5] olarak değerlendirmektedir. Devşirme uygulaması yüzünden zimmî hakların ihlal edildiği durumlar olduğuna kuşku yoktur. Yine de, bu uygulamanın hiç değilse başlangıçta şeriatla bağdaştığını ileri sürmek istiyorum.

Devşirme uygulamasının meşru olmadığı aksiyomuna yol açan tartışmanın esas zayıf noktası, Osmanlı idaresi altına girmiş bütün Hıristiyan ve Yahudiler için zimmî statüsünün önsel olarak kabul edilmesi olsa gerektir. "*Ehl-i kitap*" olmaları, onları kendiliğinden zimmi yapmaya yetmiyordu. Hıristiyan ya da Yahudi olmanın sadece zimmî statüsüne uygun olmak anlamına geldiği belirtilmelidir. Zimmîler, İslam devletinin yetkesini ve üstünlüğünü kabul ederek bu devletle bir sözleşme yapmış olan kitap ehliydi. Osmanlı yönetimine riayeti ve ikincil statülerini kabul etmelerinin karşılığında kendilerine ibadet, mülk edinme ve kişi özgürlüğü, yani kölelikten muafiyet tanınıyordu.[6] İslamiyete karşı savaş açan ve "*Darü'l-harb*"de yaşayan ehl-i kitap zimmî değil, "*harbî*"ydi. İslam devletine karşı gelen ya da savaşçı bir devletle İslamiyete karşı fiili bir işbirliği yapan zimmîlerin, korunma altındaki azınlık statüsünden vazgeçerek harbî statüsüne döndükleri düşünülüyordu. Harbîler, ölümle veya kölelikle cezalandırılabiliyordu.

Darü'l-harb'deki gayrimüslimleri tutsak almanın yasallığına ilişkin bir kuşku yoktur. Bir savaş ya da fetih sonrasında tutsakların ya da yenilgiye uğrayanların yazgısı, hükümdar (*veliyü'l- emr*) tarafından verilecek karara bağlıydı.[7] Hükümdar:

1. İdam edilmelerini buyurabilirdi. Bu, belli ki köleliğin ölüm karşısında bir seçenek oluşturamadığı bir durumdu. Şeyhülislam Ebussuud'un bir fetvası, bir kalenin fethinden sonra yetişkin erkek tutsakların padişahın buyruğu üzerine katledilmesinin 16. yüzyılda hâlâ mümkün olabildiğini göstermektedir.[8]
2. Fidye verilmesi veya Müslüman tutsakların serbest bırakılması koşuluyla ya da her ikisini birden talep ederek onlara özgürlüklerini geri verebilirdi.

3. Fidye almaksızın serbest bırakabilirdi.
4. Köleleştirilmelerini buyurabilirdi.

Birinci ve ikinci seçeneklerin, fethedilen bir halkın tümüne uygulanmadığı açıktır. Genellikle fiili savaş alanında Osmanlılara karşı fiziki olarak direnmiş kişiler kırımdan geçirilirken, fidye belli ki yenilgiye uğramış bir halk ya da büyük bir insan topluluğundan çok, bireyler için geçerliydi. Yenik düşen gayrimüslimlere derhal zimmî statüsü tanınması, fidye alınmaksızın serbest bırakılmaları demekti. Öte yandan, gayrimüslim bir halkın topyekûn köleleştirilmesi de, önemli savaşların ardından çok sayıda gayrimüslimin köleleştirildiği bilinmekle birlikte, neredeyse olanaksızdı.[9] Büyük çaplı bir köleleştirmenin sonuçları, ele geçirilen kentler ve topraklar bağlamında, geleneksel Osmanlı politikalarının zararına olurdu; yerel halkın tutsak olarak dağılması yerel ekonomilerin yıkımına yol açar, dolayısıyla Osmanlıların bu bölgelerden topladığı vergi miktarı azalırdı. Ancak, şeriat açısından, yenilgiye uğrayanların köleleştirilmesi kuramsal olarak mümkündü. Balkanlar'ın birçok bölgesinde ve Osmanlıların fethinden sonra Anadolu'nun Trabzon gibi gayrimüslim bölgelerinde tam da bunun olduğu anlaşılmaktadır. Bu tür bir "kuramsal köleleştirme", Osmanlıların gayrimüslim çocukları gerektiğinde askeri-idari hizmette kullanmak üzere fiili olarak köleleştirmelerinin yolunu açmış olabilirdi.

S. Vryonis'in bir makalesinden bazı Rum cemaatlerinin devşirme uygulamasından kaçabildikleri sonucu çıkarılabilir.[10] Vryonis'in ele aldığı ortaçağa ait Rum belgelerinin yeniden yorumlanması, bunların bir yanda Osmanlılar, diğer yanda Hıristiyan Rumlar ve Cenevizliler arasında yapılmış "zimmet" ve "*aman*" sözleşmeleri olduğunu fark etmemizi sağlayacaktır.[11] Osmanlılar Rumlara, gönüllü olarak boyun eğmeleri ya da padişahın idaresi altına gönüllü olarak girmeleri karşılığında zimmî statüsü tanıyacaklarına söz vermişlerdi. 1430 tarihli ilk belgeden, Sinan Paşa'nın Yanya halkına gönüllü olarak teslim olması karşılığında önerdiği koşulları öğrenmekteyiz: "Köleleştirilme veya *çocuklarınızın elinizden alınması* ya da kiliselerin yıkılması gibi endişelerinizin olmayacağına... söz veriyorum."[12] Padişah da 1453 yılında egemenliği altına girmek "isteyen" Rum *arhontlarına** neredey-

se eş koşullar önermişti.[13] Demek ki, Osmanlılar, zimmet sözleşmelerinde kendi koşullarını açıkça belirtiyorlardı. Bu tür sözleşmelerde, devşirme uygulamasından muafiyete ilişkin bir maddenin bulunması gayet doğaldır. Belgelerde köleleştirme ve devşirmeden ayrı olarak söz edilmesi, derhal ve kendiliğinden gerçekleşen bir köleleştirme ile devşirmelik arasındaki farktan kaynaklanmaktaydı; yoksa, hem Rumlar hem de Osmanlılar, devşirmeyi köleleştirme olarak değerlendiriyorlardı. Osmanlıların gözünde köleleştirme zimmî değil, harbî gayrimüslimlere uygulanıyordu.

Yahudilerin genellikle devşirme uygulamasından muaf tutulmuş ve başka bir şekilde de köleleştirilmemiş gayrimüslim cemaatlerden biri oldukları düşünülür. Ne var ki, bunun, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm Yahudilere yapılan bir iltimas olmadığını biliyoruz; uygulama Yahudi olmalarıyla da ilgili değildi. Osmanlıların, Bizans Yahudileriyle İber Yahudilerini farklı bir uygulamaya tabi tuttuklarını gösteren J. R. Hacker, "Yahudilerin yazgısı", Bizans İmparatorluğu'nun çökmesinden sonra "Hıristiyanlarınkinden farklı olmadı. Pek çoğu öldürüldü, bir bölümü tutsak alındı ve çocuklar devşirildi" diye yazar.[14] Osmanlılar neden bir Yahudi cemaatini, Bizans İmparatorluğu'nun diğer sakinleriyle ortak bir yazgıya tabi tutarken, bir kuşak sonra İber Yarımadası'ndan gelen Yahudileri öylesine candan karşılamışlardı? Bu fark, Romanyot Yahudilerinin** Osmanlı idaresini gönüllü olarak kabul etmemiş ya da edememiş olmalarından kaynaklanmış olabilir mi? Dolayısıyla, zorla fethedilen ülke halklarına yapılan uygulamaya, yani yerine göre idam, köleleştirme, sürgün ya da devşirme gibi bir uygulamaya maruz kalmışlardı. Aslında İber Yahudileri, zimmî statüsü verilen tek Yahudi topluluğu değildi. Balkanlar'da bazı Romanyot Yahudi kolonileri, İberyalıların Osmanlı koşullarını kabul ederek imparatorluğa gelmelerinden çok önce, başka şeylerin yanı sıra devşirme uygulamasından da kaçabilmişlerdi.[15]

Gayrimüslimlerin Osmanlı hükümranlık alanına girme şeklinin, gelecekteki statülerinin belirlenmesine önemli ölçüde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı yönetimine, İber Yahudileri gibi gönüllü olarak boyun

* Bizans'ta yüksek eyalet ve kent görevlisi –ed.n.

** Roma ve Bizans dönemlerinden beri İstanbul'da var olan Yahudiler –ed.n.

eğmiş olan kitap ehline tam zimmî statüsü verilmişti. Zimmî olduklarının belirgin göstergelerinden biri de devşirme uygulamasından muaf tutulmalarıydı. Öte yandan, kuramsal düzlemde köleleştirilebiliyor olmaları, İslam cemaatinin öncüsü ve temsilcisi olarak sultana, zorla fethedilmiş "tutsak" halklar üzerinde mülkiyet hakkı veriyordu. Şeriat ilkelerine göre anne ve babası köle olan çocuklar ebeveynlerinin statüsünü miras alıyordu. İslamiyete geçmek bile ne ebeveynleri, ne de çocukları hür kılmaya yetiyordu. Boşnakların ve Arnavutların İslamiyeti kabul ettikten sonra bile devşirme uygulamasından muaf tutulmamış olmaları bu bağlamda anlam kazanır ve sonraki dönemlerin söylenceleriyle açıklanması olanaksızdır.[16]

Köle edinilmesinde, devşirme düzeninin rasgele köleleştirmeye göre daha elverişli olduğu açıktır.[17] Osmanlılar bu düzen sayesinde mevcut "köle" havuzundan uygun köleleri seçebiliyorlardı. Bu havuzun iyiden iyiye büyük olması, Osmanlıların son derece seçici ve titiz olmalarına olanak sağlıyordu. Yeniçeri nizamnamesinin tuhaf görünen maddeleri, Hıristiyan erkek çocuklarının dış görünüşleri esas alınarak seçilmelerinde kılavuz işlevi gören sözde ilim, "*ilm-i kıyafet*"in hüküm sürmesi bundan dolayıydı.[18] Osmanlıların fethedilen halkları görece erken dönemlerden itibaren kelle vergisine *(cizye)* tabi kıldıklarına ilişkin kanıtlar mevcuttur. Belirli bir gayrimüslim halkın kısmen köleleştirilmesine, ama aynı zamanda onlardan cizye toplanmasına devam edilmesi, zimmî haklarının kesinkes ihlali demek olacaktı; çünkü cizye gayrimüslimlerin itaatinin bir işareti olmakla birlikte, asıl bu itaatin devlet tarafından tanındığının bir göstergesiydi. Başka bir deyişle, cizye bir zimmî için kimlik kartı yerine geçiyordu. Osmanlılar, belki de bu çelişkinin farkında olarak, devşirme alınan çocukların akrabalarından cizye toplamadılar. H. İnalcık bunu, devlete sunulan belirli bir hizmet karşılığında vergiden muafiyet örneği olarak değerlendirme yanlısıdır.[19] Ne var ki, köleler, geleneksel olarak cizyeden muaf tutulan bir topluluğu oluşturmaktaydı.[20] Osmanlıların bu şeriat ilkesine bağlı kaldıkları ve köleleri cizyeye tabi tutmadıkları bilinmektedir. Örneğin, ortakçı kullar ancak azat edildikten sonra cizye ve diğer vergilerle yükümlü tutulabildiler.[21]

Demek ki, Osmanlıların devşirme toplarken niyetleri, erkek çocukların ailelerinin köle statüsünde olduklarını ve bu çocukların bundan ötü-

rü seçilmeye uygun görüldüklerini vurgulamak olmuş olabilir. Bu ailelerin devşirmeye tabi tutuluncaya değin cizye ödemiş olmaları, bir tür zimmî statüsünü fiilen kazandıklarını, yani fetih sonrasındaki karışıklığın yatışmasından sonra, gayrimüslimlere gönüllü olarak boyun eğmeleri beklenmeksizin zimmî statüsü verildiğini göstermektedir. Osmanlılara göre bu fiili zimmî statüsü, belki de esas itibariyle sözleşmeye dayanmadığı için, geri alınabilirdi. Osmanlıların fetihten kaynaklanan temel haklarına dayandırdıkları bir kararla, devşirme ailelere yeniden "köle" statüsü verdiklerini öne sürmek mümkündür. Fiilen zimmî olan biri, oğlunun gerçekten köleleştirilmesine dek cizye ödemeyi sürdürüyordu. Osmanlılar bu şekilde, kuramsal olarak tutsak olan gayrimüslim tebaadan vergi toplayabildiler. Eğer Osmanlıların Anadolu'ya yayılmasıyla zimmî cemaatlere buradaki diğer Müslüman devletler tarafından evvelce tanınmış statülerin feshedildiğini düşünmezsek, bu çözümleme Anadolu'nun eski zimmî cemaatlerinin devşirme kapsamasına girmesini açıklayamaz. Daha sağlam sonuçlara ulaşmak için imparatorluk genelinde her gayrimüslim cemaatin statüsüne ilişkin bir araştırmanın yapılması gerekmektedir. Her halükârda, harbîlerin zimmîye dönüşümü, tarihçiler açısından hâlâ karanlıkta olan bir konudur.

Bazı Osmanlı kaynaklarında zimmî terimi,[22] sözcüğün günümüz kullanımındaki karışıklığa katkıda bulunurcasına, şeriat bağlamı dışında kullanılmıştır ve sadece Hıristiyan anlamına gelmektedir. Örneğin, 1578 yılında Üsküdarlı Nasuh Bey, Kıbrıslı kadın kölesi Katerina'yı azat etmişti.[23] Katerina, adanın 1571 yılındaki fethi sırasında, belki de daha önce tutsak alınmış olmalıydı. Her halükârda, köleleştirilmesi kanuna aykırı değildi. Burada önemli olan, sahibinin ondan "zimmîye cariyem" diye söz etmesidir; yani sözlerindeki çelişkidir. Nasuh Bey'in bir şer'i mahkeme huzurunda zimmî terimini kullanması, ya söz konusu mahkemenin yetersizliğinin bir kanıtıdır ya da terimin yaygın olarak "Hıristiyan" anlamında kullanıldığını göstermektedir.

Bu tartışmayı özetlersek, devşirme uygulamasının hukuka uygun olmadığına ilişkin görüşün Osmanlılar arasında bile bölünmelere neden olduğunu kaydetmek yerinde olur. Üretken 16. yüzyıl yazarı Mustafa Âli, erkek çocukları devşirme almakla yükümlü devlet görevlilerinin zulmü ve usulsüz davranışları konusuna eğildiğinde şöyle der: "Bilhassa, kendileri-

ne verilen görev şeriata aykırıdır. Geçmişte Müslüman sayısını artırmanın bir yolu olarak ihtiyaç gereği benimsenmişti."[24] Ne var ki, 16. yüzyılın daha erken dönemlerinden bir yazar, İdris-i Bitlisî, savaş tutsaklarına yapılan muameleyle ilgili şer'î kurallara gönderme yaparak, devşirme uygulamasının ortaya çıkışını şu şekilde açıklamaktaydı:

> Kefere topraklarının büyük bölümü zorla (be'anva), yani savaş sırasında fethedildiği için ve gerek kadın gerek erkek tüm o kâfirler esir edilerek köle yapıldığı ve hepsi birden Gaziler Sultanı'nın kulu olduğu için, cihat sırasında hizmet etmelerini sağlamak çok iyi bir iş olacaktı ve idari buyrukların yerine getirilmesinde bu genç erkeklerden yararlanılması kabul edilebilir ve makul bir şeydi.[25]

Dolayısıyla İdris, Müslümanlar karşısındaki yenilgilerinin sonucu olarak "köle" statüsünde bulunan gayrimüslim halklardan devşirme toplamanın, şeriata göre padişahın hakkı olduğunu vurguluyordu.

Asker ve İdareci Olarak Köleler ve Hukuki Durumları

Osmanlı İmparatorluğu'nun ataerkil yapısı içinde, kadı gibi ulema sınıfından olanlar dışında bütün devlet görevlileri, padişahın kulları olarak görülmekteydi. Aslında "kul kurumunun" tüm mensupları köle kökenli değildi. Zamanla kul terimi, köle kökenli olmayıp hür doğmuş Müslümanlar için de kullanılır oldu.[26] Bu, içi boş bir terim değildi. Kul kurumunun mensupları, kölelik kurumunun hiç değilse bazı kurallarına hâlâ tabiydiler. Bu kuralların başında müsadere, yani öldükleri zaman mal varlıklarına el konulması geliyordu. Şeriat efendiye, kölesinin ve azatlısının mirasçısı olma imkânı tanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda, İstanbul'un fethiyle Tanzimat'ın ilanı arasındaki dönemde, idari kurumun ölen ya da idam edilen üyelerinin mülküne padişah tarafından (daha ziyade onun adına devlet tarafından) düzenli olarak el konulmuştu.[27] Hür doğmuş askerîlerin, müsadereyi kul statülerinin kaçınılmaz bir sonucu olarak kabul ettikleri söylenebilir.[28] Hatta padişahlar, mülklerine bir an önce el koyabilmek için askerîleri idam ettirme eğilimi bile göstermiş olabilirler. Kul/yönetici kurum mensuplarının hukuki durumu,

Osmanlı askeri düzeni ve bürokrasisinde yaygın olan müsadere ve siyasal kulluk kültürüne karşın, son derece çetrefil bir mesele arz etmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda padişahın kulları resmen azat etmesine ender rastlanırdı. Sultan II. Murad buna bir istisna oluşturur; 1446 yılında, gerek sarayda yanında olanlar, gerek eyaletlerde tımarlı olarak hizmet verenler olsun, eski ve mevcut tüm içoğlanlarını, saray dışında çeşitli görevlerde bulunan ve yönetim kurumunun mensupları olan bazı başka kölelerle birlikte azat etmişti. Bu, kölelerin, efendinin ölümünden sonra azat edilmelerinin (yani "*tedbir*"in) örneğiydi. II. Murad, vârislerinin ileride müdahalede bulunmalarını önlemek için kullarını hastayken, ölüm tarihinden kırk gün önce geçerli olmak üzere azat etmişti. Aynı sultan Aralık 1444'te de on beş kölesine "tedbir" bağışını yenilemişti.[49] Yalnızca saraydaki kölelerini değil, idari-askeri görevlerde bulunmuş olan sabık içoğlanlarını da aynı sırada azat etmiş olması önemlidir ve kulların yasal statülerinin, yönetim kurumundaki mevkilerine doğrudan karşılık gelmediğini göstermektedir. Önceleri sarayda içoğlanı olan tımarlılar da azat edilenlere dahil edilmişti. Demek ki onlar da padişahın vasiyeti sırasında hâlâ köle statüsündeydi. Diğer yandan, azatlı içoğlanlarından mesleklerini sürdürecek olanlar, azat edilmelerine rağmen sıkı bir eğitimden geçiyorlardı. Demek ki, kanunen azat edilmiş olmaları, esas itibariyle ne gördükleri fiili muameleyi ne de II. Murad'ın ardılıyla ilişkilerini değiştirmişti. Ne var ki, hukuka uygun azat uygulaması, özellikle evlilik veya cariye edinebilmek gibi kişisel meselelerde büsbütün hükümsüz olmayabilirdi.

Ebussuud Efendi'nin bir fetvası, devşirmelerin eyaletlere azat edilmeksizin idareci olarak gönderildiklerini doğrulamaktadır:

> MES'ELE: Pâdişah-ı âlempenâh hazretleri, abd-i memluk olan Zeydi âzâd etmeksizin ulûfe ile saraydan taşra çıkardıklarında , Zeyd câriye iştirâ edip tasarruf etmek câiz olur mu?
> ELCEVAP: Mümkün değildir.[50]

Bir kölenin, efendisi tarafından azat edilmesi bir yana, onun izniyle evlenebildiği, köle satın alabildiği, hatta ticaret hayatına atılabildiği de ek-

lenebilir. Askerîlerin hukuki durumlarının, "kul"un hiyerarşide daha yüksek bir konuma gelmesiyle birlikte giderek daha karmaşıklaştığını öne sürmek mümkündür; çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nda yüksek makamlardaki devlet görevlilerinin ve askerlerin köle edinebildiklerini, mal mülk sahibi olduklarını ve tabii ki evlendiklerini biliyoruz. Bu kölelerî azatlı mı, yoksa yalnızca "mezun" (izinli) olarak mı değerlendirmeliyiz? Padişah tarafından mal varlıklarına el konulması, öldükleri sıradaki statülerini belirlememizde yardımcı olmayabilir; bu, ölen ya da idam edilen askerînin köle kökenli olduğunu veya köle kökenli varsayıldığını gösterir sadece. O halde acemi oğlanlar ve yeniçeriler gibi düşük kademelerdeki askerîlerin statüsünü özü itibariyle daha iyi anlamak mümkün müdür?

Bir 17. yüzyıl kaynağına göre,[31] devşirme erkek çocukları arz odasında padişah tarafından inceleniyor, "eyü" ve zeki görünenler içoğlanı seçiliyordu. İmparatorluğun üst kademelerindeki idarecilerin ve askerlerin çoğu, zamanında birer içoğlanıydı. Sarayda verilen eğitim son derece seçiciydi ve yeteneklerinin sınırlı olduğu düşünülen devşirmeler, erken bir aşamada çıkarılıyor ve genellikle kapıkulu sipahi alaylarında er ya da erbaş olarak görevlendiriliyordu. Çocukların geri kalanı, yani grubun büyük bölümü, Türkçe'yi ve Türk âdetlerini öğrenebilmeleri için Anadolulu Türk çiftçilere "satılıyordu". 17. yüzyıldan *Esas-ı Nizam-ı Yeniçeri* başlıklı anonim bir başka kaynak, bu çocukların çiftçilere "satılma" nedenini, geçici efendilerine itaat etmelerini güvence altına alma gereği olarak gösterir. Böylelikle devşirmeler, satın alınmış birer köle oldukları için, "hünkâr kulu" olduklarını öne sürerek çiftçiler için çalışmayı reddedemiyorlardı.[32]

Kitab-ı Müstetab başlıklı anonim bir kitaba göre bu devşirmeler, altı yedi yıl Türklere hizmet ettikten sonra İstanbul'a geri gönderiliyor, ikinci bir elemeden sonra bir bölümü Bostancılar Ocağı'na kaydediliyordu. Büyük bölümü ise, acemi oğlan olarak kaydediliyordu.[33] Acemi oğlanların birçok görevi vardı. Saraylara odun temin ediyor, padişah ya da büyük rütbeli kimselerin yaptırdığı binaların inşaatlarında, saray fırınlarında çalışıyor, hastanelerde hizmet ediyor ve Mudanya'dan İstanbul'a özel teknelerde buz kalıpları taşıyorlardı. Kısacası, acemilik dönemini ağır işçilikle geçirmeleri gerekiyordu. Ancak yedi sekiz yıl çalıştıktan sonra yeniçeriliğe kaydoluyor-

lardı.[34] Olağan uygulama böyleydi. Ama 16. yüzyıl ortalarından bir kaynakta, bazı devşirmelerin 25 akçe karşılığında kentli zanaatkârlara kiralandıkları ileri sürülmektedir. Bunlar, uzun yıllar ücretsiz olarak çıraklık yapıyorlardı. Bazıları sonunda usta zanaatkâr oluyor ve yeniçerilik yerine zanaatla uğraşmayı tercih ediyordu. Yine de, 1554 yılında olduğu gibi padişah hizmetlerine ihtiyaç duyduğunda, hâlâ yeniçeri saflarına alınmaya uygun görülebiliyorlardı; ne de olsa padişah, onlar üzerinde mutlak mülkiyet hakkına sahipti.[35] Yeniçeriler ile kentli zanaatkârlar arasındaki ortak yaşam ilişkisini, söz konusu kaynak kısmen açıklayabilmektedir. *Esas-ı Nizam-ı Yeniçeri*'nin yazarı, devşirmeleri zanaatkârlara ve başkalarına kiralamanın doğurduğu güçlükleri dikkate alarak, erkek çocukların ulemaya, İstanbul halkına ya da zanaatkârlara "satılmaması" gerektiğini savunmuştu:

> Hünkâr kulu olan kimesne sanat ehli olmak kanun değildir. Zira sanatı olan üç dört akçadan ötürü sefere gitmez, bunda kârına meşgul olur. Hizmet eda olunmaz, olunmamağa bais olur.[36]

Bazı devşirmeler eğitilmek üzere büyük rütbeli kimselerin saraylarına gönderiliyordu; bu kişilerin çiftliklerinde de çalıştırıldıklarına ilişkin kanıtlar vardır.[37] 17. yüzyıldan bir kaynaktaki kapıkulu sipahilerinin de devşirme talep ettiği ifadesi, bu hizmetten yararlanmakta alt kademelerdeki askerîler arasında bile bir rekabetin olabildiğine işaret etmektedir. *Mesalih-i Müslimin* başlıklı anonim kitabın yazarı, devşirmelerin anavatanlarında zaten çiftçilik yapmış oldukları için çiftçilerden yeni bir şey öğrenmediklerini ileri sürerek Türklere kiralanmalarına karşı çıkar. Yazar devşirmelerin bunun yerine seyis olarak kapıkulu sipahi bölüklerine dağıtılmalarını önerir. Sipahiler bunu, maaşlarında bir artışa yeğleyeceklerdi. Yeni devşirme yazılmış erkek çocuklar bu sayede binicilik sanatını da öğrenebilecekleri için bu onlar açısından da yararlı olacaktı.[38]

Kapıkulları da diğer İslam ülkelerindeki memlûklar gibi kendi doğum kültürlerinden kuramsal olarak koptuktan ve efendileriyle (ki bu durumda padişahla) bağları dışında hiçbir toplumsal bağ kurmamaları bekleniyordu. Bu, sadakatlerinin bir güvencesiydi. Ne var ki, kendi aralarında

kurdukları bağlar ve anavatanlarıyla süregelen ilişkilerinin[39] yanı sıra, temel eğitimleri sırasında gerek Türk köylüleri ve zanaatkârlar, gerekse üst rütbeli askerîler ve ulema olsun, "geçici efendileriyle" epeyce bağ kurma fırsatını buldukları anlaşılmaktadır. Yine de, Anadolu'daki devşirme çocuklarla İstanbul ve diğer kentlerdeki acemi oğlanların, Osmanlı İmparatorluğu'nda sıradan köle konumuna en yakın kapıkulları oldukları ileri sürülebilir. Yeniçeri ortalarına kabul edilinceye değin, kişilere ait kölelerin yaptığı işlere özü itibariyle benzeyen pek çok iş yapıyorlardı; üstelik bu işler ileride askeri kul olarak yerine getirecekleri görevlere pek benzemiyordu. Osmanlı toplumunda köleleri genellikle yedi yıl süren belirli bir hizmet döneminden sonra azat etme eğilimi olduğu göz önüne alınırsa, bu temel eğitim süresi, devşirme çocuğun fiili kölelik dönemi olarak değerlendirilebilir.

"*Itkname*"nin, yani kölenin azat edildiğine dair verilen kâğıdın, bazı kapıkulu askerlerine, birliğe kaydedilir edilmez verildiğine ilişkin bilgimiz vardır. Ölen devlet görevlilerinin köleleri ve padişaha armağan olarak verilmiş köleler, bazı kapıkulu sipahi bölüklerine kabul edilebiliyordu. Itkname, bu kölelere sipahiliğe kaydedildikten sonra verilmekteydi.[40] Demek ki, hiç değilse bazı kapıkulu sipahilerinin kanunen köle olmadıkları söylenebilir. Evlenmelerine daima izin verildiği ve savaş sırasında sivrilen hür doğmuş Müslümanların sipahi saflarına kabul edilebildikleri göz önüne alındığında, kapıkulu sipahilerinin köle statüsünde olmadığı açıklık kazanmaktadır. Yine de bu, kapıkulu sipahilerinin, yönetici Osmanlı askerîleri arasındaki yaygın siyasi kulluk kültüründen bağımsız oldukları anlamına gelmemelidir. Bununla birlikte, şeriata göre köle değillerdi.

Edebi kaynaklarda, yeniçerilerin azat edilmelerine yer yer değinilmekle birlikte, benzer belgeler yok. Bir yeniçeri olduğu bilinen Konstantin Mihailoviç'in kaleme aldığı bir 15. yüzyıl anlatısına göre, devşirme ve *pencik* kökenli yeniçeriler arasında bir ayrım bulunmaktaydı. "Devşirme yeniçeri" mal varlığını "öldükten sonra istediği kişiye" bırakabiliyor, "pencik yeniçeri" bırakamıyordu. Pencik yeniçerinin mal varlığı, eğer padişah tarafından zaten azat edilmemiş ise, doğrudan padişaha gidiyordu.[41] Demek ki, bu yorumun yapıldığı dönemde, yani 15. yüzyıl ortalarında, devşirme yeniçerilerin, pencik yeniçerilerin aksine "hür" oldukları anlaşılmaktadır. An-

cak, "hür" statülerinin yeniçeriliğe kaydedildikleri tarihe dayanması gerekmiyordu.[42] Devşirme yeniçeriler köleleri azat etmeye eğilimli oldukları bilinen II. Mehmed ya da babası II. Murad tarafından belli bir nedenle azat edilmiş olabilirler. Aynı yazar, II. Mehmed'in pencik kökenli tüm yeniçerilerini 1462'deki zorlu Eflak seferi sırasında, belli ki daha iyi savaşmaya teşvik etmek ve muhtemelen iki yeniçeri topluluğu arasındaki sürtüşmeyi ortadan kaldırmak için azat ettiği bilgisini de vermektedir.[43]

Bu tanıklığı doğru kabul edersek, iki grup arasında bu tarihten itibaren mülklerin miras bırakılması bağlamında bir fark kalmamıştı. 1462 yılından sonraki bir anlatıda, Mihailoviç'in padişahın hizmetine girdiği sırada çizdiğinden tamamıyla farklı bir resim sunulmuş olurdu. Bununla birlikte aynı padişah, 1473'te Akkoyunlu sultanı Uzun Hasan'a karşı zaferle sonuçlanan seferi sırasında 40.000 kadar köleyi azat etmekle ünlüdür.[44] Biraz abartıyı hoş görsek bile, bu sayı padişahın kapıkulları için aşırı yüksektir. Mihailoviç'e inanılacak olursa devşirme yeniçeriler 1462 öncesinde, pencikler de bu tarihten itibaren hür olduklarına göre, padişahın sefer sırasında azat ettiği köleler kimdi o halde? Bunlar padişahın 1462-1473 arasında kapıkulu saflarına dahil ettiği köleler olsa gerektir. Demek ki, bu tür bir azat uygulaması kurumsallaşmamıştı, düzenli olmaktan çok gelişigüzeldi ve belirli koşullar ile belirli köle topluluklarına özgüydü. Bu noktada, sonraki yeniçeri kuşaklarının evlenmek için hâlâ izin almaları gerektiği[45] ve öldüklerinde mülklerine, doğrudan padişah adına olmasa da Yeniçeri Ocağı adına el konulduğu belirtilmelidir.

Her ne kadar yeniçeriler düzenli olarak azat edilmemiş olsalar da, askeri köle olarak sıradan kölelerden hayli farklı bir konumda oldukları aşikârdır. Padişahı tarafından hiçbir şekilde başkasına devredilemiyor, üstleri dışında kimse tarafından cezalandırılamıyorlardı. Silahlı ve kusursuz bir birlik duygusu içinde olmaları, yalnızca günümüz araştırmacılarının değil, efendilerinin de onları sıradan köle olarak görmelerini imkânsız kılıyordu.[46] Diğer yandan, köleliği çağrıştıran birkaç ritüel, yeniçeri ordusu feshedilinceye değin ocakta varlığını gösterdi. Örneğin, bir padişah öldüğünde, yeniçeriler yeni bir padişah tahta çıkıncaya dek hukuken olmasa da uygulamada efendisiz kalıyorlardı. Bu sırada isyan etmeyi ve gayrimüslimlerin

evlerini yağmalamayı âdet edinmişlerdi.[47] Bu yüzden birçok Osmanlı sadrazamı, padişahın ölümünü gizlemek için büyük gayret göstermişti. Yeni padişah yeniçerilere, diğer kapıkullarına ve aslında tüm idari askerîlere, âdet gereği yüklü miktarda nakit para dağıtmak zorundaydı.[48] "Cülus bahşişi" diye bilinen bu para, padişahın başta yeniçeriler olmak üzere babasına ait kapıkullarının sadakatini yeniden satın almak için yaptığı bir ödeme olarak değerlendirilebilir. Bu para kendilerine zamanında veya eksiksiz sunulmadığında yeniçeriler büyük kargaşa çıkarabilirlerdi.[49] II. Selim dönemine (1566-1574) dek ulemaya cülus bahşişi verilmemiş olması, bu paranın hür doğmuş Müslümanlardan çok askerî kullara ayrıldığını göstermektedir. Yeniçerilerin ünlü kazanlarından yemek yemeyi reddetmeleri ve kazanı ters çevirmeleri de kuşkusuz geniş çaplı bir isyanın habercisiydi. Yeniçeriler padişahın yemeğini yemeyerek efendilerine bağlılık anlaşmasını tek taraflı olarak feshettiklerini gösteriyorlardı. Bu ünlü hareket son kez 1826 yılında tekrarlanmıştı.

Tarımda Köleler

Osmanlı İmparatorluğu'nda statüleri idari askerîlerinkinden farklı olarak hukuken açıkça tanımlanmış bazı başka köleler de vardı ve daha mütevazı işlerde çalışıyorlardı. *Ortakçı kullar* bu gruptaydı. Büyük çiftliklerde çalıştırılıyorlardı ve askeri ya da idari hiçbir görevleri yoktu.

Padişahın payına düşen bazı savaş tutsakları ve Osmanlıların kitlesel *sürgün* uygulamasına maruz kalan fethedilmiş halkların bir bölümü, mirî arazilerde, çoğunlukla Trakya, Batı Anadolu, en çok da İstanbul çevresindeki hassa köylerinde iskân ediliyordu. II. Mehmed 1453-1480 arasında İstanbul çevresindeki 163 köye köleleri yerleştirerek yeniden nüfuslandırmıştı. Bu kölelerden ürünleriyle kentin iaşesini karşılamaya katkıda bulunmaları bekleniyordu.[50] Kendilerine arazi (*baştina*) verilmiş, tohum ve tarım aletleri temin edilmişti. Hukuken köle statüsünde oldukları kesin olmakla birlikte, köleden çok serf gibiydiler. Hasatlarının yarısını teslim etmek zorundaydılar, kalanını ise kendilerine ayırıyorlardı.[51]

Ortakçı kulların istihdamı mirî arazilerle sınırlı değildi. Osmanlı ordu komutanları, kendi paylarına düşen köleleri getirip kendi çiftliklerine

yerleştirebiliyordu. Köle pazarlarından köle edinmiş zengin kişiler de aynı şekilde onları çiftliklerinde çalıştırabiliyordu. Bu tür köleler toprakla birlikte satılabiliyor veya arazi sahibi toprağını vakfetmek istediği takdirde köle sahipliği toprakla birlikte vakfa geçiyordu.[52] Padişahın hassa çiftlik ve köylerinde çalıştırmak üzere köle satın alması gerekmediğini varsayabiliriz, çünkü başka kaynaklardan yeterince köle temin edebiliyordu.

Ortakçı kullarla ilgili kanunlardan birinde, bunların padişahın buyruğu üzerine Darü'l-harb'den sürgün edildikleri belirtilmektedir.[53] Bu, zimmî statüsünün, Balkanlar'da fethedilen gayrimüslim halklara başlangıçta verilmediğinin bir diğer göstergesidir. Barkan'ın ortaya koyduğu gibi, İstanbul haslarıyla ilgili 1498 kanunu, ilkin şeyhülislam Molla Hüsrev (1460-1480) tarafından 1479'da kaleme alınmıştı.[54] Kanun metninde köle, azatlı, zimmî ya da hür kişiler arasındaki şer'î ayrımlara özen gösterilmiş olması bununla açıklanabilir.

1498'de, İstanbul'daki ortakçı kullarla ilgili kanun yeniden çıktığında, kölelerin işlediği hassa çiftliklerinin özgün örgütlenmesi çoktan bozulmaya başlamıştı. Yeni kanun, eski düzeni yeniden tesis etme çabasından ibaretti. Görünüşe göre asıl sorun kölelerin medeni halleriyle ilişkiliydi. Erkek köleler, hassa çiftliklerindeki kadın kölelerin kendileriyle evlenmeyi reddettiklerini iddia ediyordu. Ne var ki bu, düzenin bütünüyle gelecekte de sürdürülmesini ciddi biçimde etkileyebilirdi. Kanun metninde, erkek kölelerin bu durumda eşlerini zimmîler arasından seçtikleri belirtiliyordu. Şeriata göre hür bir annenin çocuğu, her şartta özgürdür. Hassa çiftliği köleleriyle zimmî kadınların çocukları bu şekilde hür (*ahrara mübeddel*) oluyordu. Diğer yandan, kadın hassa köleleri, çiftlik işletmesinden sorumlu memurlar tarafından "*ağırlık*" (satış bedeli) karşılığında hür erkeklerle evlendiriliyorlardı. Bu, hassa çiftliklerinin nüfus kaybının iki katına çıkması demekti.

Bu sorunu dikkate alan kanun, kadın köleler ile dışarıdan gelenler arasındaki evlilikleri kısıtlıyor ve ancak iç talebin karşılanması koşuluyla kadın kölelerin yabancılara verilmesine imkân tanıyordu. Ayrıca bu yabancıların, hassa çiftliğine yerleşmeleri gerektiği gibi gelecekteki eşleri için başlık parası/ağırlık ödemeleri de gerekiyordu. Kanun, bir efendinin, erkek ve kadın kölelerini birbirleriyle evlenmeye zorlayabileceğine ilişkin şeriat

kuralını aktararak geçerli bir özrü, yani küçük çocukları olmayan kadın kölelerin ister dul, ister bakire olsun, zorla evlendirilmelerini buyuruyordu. Paradoksal olsa da, ailenin arazisini işletecek yetişkin bir erkek evlada sahip olan kadın köleler zorunlu evlilikten kaçabiliyordu. Dolayısıyla hassa çiftliği kölelerinin, aynı arazideki kadın kölelerin kendileriyle evlenmemelerini gerekçe göstererek hür kadınlarla evlenmelerine (ve bu evliliklerden doğan çocukların hür olmasına) fırsat tanınmıyordu. Evli olmadıkları için gerektiği gibi çalışamamaktan da yakınamayacaklardı.[55] Burada, Osmanlı yönetiminin, hassa çiftliği kölelerinin hür doğmuş çocuklarına babalarının işini üstlenme zorunluluğu getirmediği ve kölelerin evlenmesine ilişkin şeriat buyruklarına bağlı kaldığı belirtilmelidir.

Kanun, ölen bir kölenin arazisi konusunda kölenin karısı ve çocukları olmadığı takdirde bu araziye padişah tarafından el konulacağını belirtiyordu; kölenin yetişkin bir oğlu olması halinde arazi bu oğula kalıyordu. Bu durumda oğul, ailenin reisi olarak babasının yerini alıyor ve topraklarının işlenmesinden sorumlu oluyordu. Eğer küçük kardeşleri varsa onun koruması altına giriyor ve annesi evlenmek zorunda bırakılmıyordu. Bir kölenin dul karısının çocuklarının küçük olması halinde bile kadın evlenmeyebiliyor ve ailenin üstünde olan arazi, erişkinliğe geldiğinde en büyük oğula iade edilmek üzere hassa köyünün ileri gelenleri tarafından işletiliyordu. Bir köle ancak ardında erkek çocuk bırakmadan öldüğünde, dul eşi başkasıyla evlendiriliyor ve arazisine el konuluyordu.[56] Ölen kişinin eşi, kendi isteğiyle evlendiğinde ya da arazisi bir başkasına kiraladığında, bu araziye ilişkin ayrıntılı bilgiler, arazi ölen kişinin oğluna yetişkin olduğunda iade edilmek üzere bir deftere kaydediliyordu.[57] Çocuksuz bir dul kadın, sonradan bekâr ya da yoksul bir kişiyle evlendiği takdirde araziye hiç el konulmuyordu.[58] Kısacası kanun, araziyi aile içinde tutarak veya bir mirasçı, yani erkek evlat olmadığı takdirde bunu bir başka hassa çiftliği kölesine yeniden tahsis ederek düzenin sürdürülmesini amaçlıyordu.

Giderek daha çok ortakçı kulun Müslüman olduğuna ve yerel halkla karışarak köle statüsünden çıktığına ilişkin kanıtlar vardır. İstanbul bölgesinde 1498 yılında ortakçı kul olarak kaydedilmiş 2000 kadar köle ailesi, 1530'a gelindiğinde artık bu şekilde kaydedilmemişti.[59] Birçok ortakçı kul,

toplumla az çok yasal yollardan bütünleşmenin yanı sıra çiftlikleri terk etme yolunu da seçmiş olabilirdi.[60] Ne var ki, Hüdavendigâr (Bursa) eyaletinin ortakçı kullarına ilişkin 971/1563 tarihli kanunda, bu kişilerin padişah Orhan Bey'in (1326-1359) kulu oldukları belirtilmişti.[61] İlk köleleştirilmelerinden iki yüz yılı aşkın bir süre sonra hâlâ köle durumunda olmaları, ortakçı kul düzenindeki çözülmenin her yerde aynı zamanda gerçekleşmediğini göstermektedir.

Ortakçı kullar hassaya, askerîlere, özel kişilere ve vakıflara ait çiftliklerlerde çalıştırılıyorlardı. Askerîlerin çiftlikleri, toprağı işleyen kölelerle birlikte müsadereye tabiiydi. Vakfa dönüştürülmeleri sayesinde bu mülklere el konulmaması sağlanabilirdi. Özel kişilerin ve askerîlerin, ancak kazançlı olması, yani fetihler sayesinde ucuz ve büyük bir köle işgücü sağlanması halinde, köle işgücüne dayalı tarım işletmeleri kurdukları varsayılırsa, yalnızca hassa ve vakıf arazilerindeki köleler, imparatorluğun 16. yüzyılın ikinci yarısında doruk noktasına ulaşmasından sonra, böyle istihdam edilmeyi sürdüreceklerdi. Sistem yalnızca buralarda uzun ömürlü olabilirdi. Şeriye sicilleri, özel kişilerin ellerinde olan kölelerin çalışma koşulları ve statüleri konusunda aydınlatıcı olabilir. Aslında Bursa ve Konya'daki sicillerin incelenmesi[62] sayesinde kölelerin 15. yüzyıl sonlarından itibaren tarımda istihdam edilemeyecek kadar pahalı oldukları açıklık kazanmıştır. Sahillioğlu'nun Bursa'da kölelikle ilgili incelediği yüzlerce kayıtta tarımsal bir işle uğraşan yalnızca dört köleden söz edildiğini öğrenmek bu nedenle şaşırtıcı olmasa gerektir. Tarımda çalıştırılan vakıf kölelerinin bile "istihdamlarının kazançtan çok kayba yol açması gerekçesiyle" satışlarına izin verilmişti.[63]

Tarımda köle istihdamının bir diğer yanı da, kölelerden, örgütlü ortakçı kul toplulukları olarak değil de küçük çaplı olarak yararlanılmasıdır. Bu tür bir istihdam, ev hizmetlerinde çalıştırılan köleler çerçevesinde değerlendirilebilir; fakat, kölelerin tarımsal işler dahil ev dışında çalıştırılmak üzere tek tek satın alındıklarını da biliyoruz. Örneğin, 16. yüzyıl Macar yazarı Bertalan Georgievics, 1526-1539 arasında tutsak kaldığı Makedonya ve Anadolu'da yedi kez alınıp satılmış ve saka, çoban ve çiftçi olarak çalıştırılmıştı.[64]

Son ama aynı derecede önemli bir nokta da, devşirilen erkek çocukların Türk çiftçiler tarafından eğitilmesini, tarımda bir tür köle istihdamı

olarak görebileceğimizdir. Bu uygulama, II. Mehmed döneminden (1451-1481) hiç değilse 1637 yılına dek, yani çok sayıda çocuğun devşirilmesinin neredeyse sona ermesine dek sürmüştü.[65] Bu erkek çocuklarla "geçici" efendileri arasındaki ilişkinin niteliği hakkında pek az şey bilinmektedir. Sahillioğlu bu çocukları, eninde sonunda yeniçeri oldukları için "tarım işçisi" olarak değerlendirmenin mümkün olmadığını ileri sürer.[66] Yine de, bu çocuklardan efendileri karşısında sıradan bir köle gibi davranmalarının beklendiği ve çiftçilerin uygun gördüğü şekilde çalışmak zorunda oldukları söylenebilir. Hiç kuşkusuz, çiftçilerin onları devretmeye hiçbir şekilde hakları yoktu ve mutlak sahipleri padişah olduğu için, cezalandırırken de dikkatli olmak zorundaydılar. Bununla birlikte, hiç değilse bazı idari askerîlerin ve yeniçerilerin çoğunluğunun, somut olarak kölelik hizmetinde bulundukları dönemin büyük bölümünde tarım işçisi olarak hizmet verdiklerini söylemek yanlış olmayacaktır.

Sanayide Kölelik

Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayi köleliği esas olarak kentsel bir olguydu. Edirne, Ankara, Konya ve hepsinden öte büyük bir dokuma merkezi ve çeşitli ülkelerden gelen tüccarların buluşma noktası olan Bursa gibi büyük Osmanlı kentlerinde nitelikli iş gücüne talep vardı. Bu talep kısmen köle işgücü tarafından karşılanmıştı. Aslında tam da dokuma tezgâhlarının belli bir uzmanlık düzeyi gerektirmesi yüzünden, zanaatkârlar ve imalatçılar nitelikli olarak yetiştirmek amacıyla köleleri istihdam etmiş olabilirler. Bu bağlamda, köle işgücünün hür işgücü karşısındaki üstün yanları yeterince açıktır. Köleler, özgür olmadıkları için, efendilerinin talimatlarını özgür bir çırağa göre daha özenle yerine getirmek zorundaydı. Kölelerin mevsimlik göçle ilgileri olmadığı için, dokumacılar köle işgücünden yararlanarak iş piyasasındaki dalgalanmalardan uzak durabiliyordu. Köle sahipleri, "*mükâtebe*" diye bilinen, sözleşmeye dayalı azat sistemi sayesinde, kölenin işini isteksiz yapmasına engel olabiliyor ve köle işgücünün hür işgücüne göre daha üretken olmasını sağlayabiliyordu. Köleler, önceden kararlaştırılmış bir bedeli efendilerine ödedikten sonra azat ediliyordu. Bu, bir başkası tarafından istihdam edilmeleri anlamına geliyordu; bazen belir-

li bir süre için çalışıyorlar veya ipekli ve kemha* dokumacıları örneğinde olduğu gibi, belirli miktarda kumaş üretiyorlardı.[67] Kuşkusuz özgürlük beklentisi, efendinin belirlediği doğrultuda çalışılmasında en özendirici unsurdu. Böylelikle köle sahipleri, hem görece kısa bir süre içinde iyi bir yatırım yaptıklarını görüyor, hem de biraz kazanç elde ediyor ve kölelerinin belli bir düzen içinde çalışmalarını sağlayabiliyordu. Mükâtebe, efendinin dindarlığından kaynaklanan bir azat uygulamasından çok, kölenin kendi iş gücüyle kendisini satın almasıydı. Köle sahibi eski kölelerini azat ederken yenilerini satın alır, onlarla da benzer sözleşmeler yapardı. Eksiksiz bir eğitimden geçmiş işçiler olarak azatlılar, ya nitelikli işçi olarak çalışmaya devam ediyor ya da kendi dokuma tezgâhlarını kuruyorlardı. 16. ve 17. yüzyıl Bursa'sında başarılı birer girişimci olan eski kölelerin sayısı hiç de az değildi. Bunlar, kendileri de köle satın alıyorlar ve onlarla, zamanında kendilerinin de bağlı oldukları çalışma koşullarına benzer koşullar içeren mükâtebeler yapıyorlardı. Azatlılar, İslami "*velâ*" kurumu aracılığıyla eski efendileriyle ilişkilerini sürdürdükleri için, zamanla üç kuşağı sabık kölelerden oluşan iş aileleri ortaya çıkabiliyordu.[68]

Kadı sicillerinden, sanayideki köleliğin pek çok yönü, köleliğe ilişkin şer'i kuralların uygulanması ve köleler ile efendileri hakkında bilgi edinmek mümkündür. Bir kölenin adı, cinsiyeti, mesleki durumu, ücreti, uyruğu ve iş koşulları bu sayede öğrenilebilir. Söz konusu kayıtlarda fiziksel özellikler de betimlendiği için kölenin dış görünüşünü bile gözümüzde canlandırabiliriz. Belirli bir kentteki köle nüfusuna, hür kişi sayısına oranına, köle sahiplerinin oranına ve ölen kişinin tereke listesinde kölelerin değer olarak oranına ilişkin tahminlerde bulunmak olasıdır. Efendi ile kölesi arasındaki anlaşmazlıklar, kölelerin kaçması ve özgür bir kişinin köleleştirilmesi gibi birtakım usulsüzlüklerle ilgili birçok dava mevcuttur.

Sahillioğlu 15. yüzyıl sonları ve 16. yüzyıl başlarında Bursa'da yılda 6000 köle satıldığını tahmin etmektedir. Bursa'nın bir depo işlevi gördüğünü ve pek çok tüccarın köle satın almak üzere bu kente geldiğini göz önünde bulundurduğumuzda bu sayı aşırı olmasa gerektir. Sahillioğlu, ölen kişilerin tereke kayıtlarına dayanarak, hür ya da azatlı her beş kişiye bir kölenin düştüğü sonucunu çıkarmış ve Bursa'nın 1492-1493'te 32.285

olan toplam nüfusunun 6457'sinin köle olduğu tahmininde bulunmuştur.[69] Ne var ki, Bursa'da 6457 hanehalkının her birinde beş kişi bulunduğunu kabul ederek ulaştığı toplam 32.285 rakamı aşırı yüksek gibidir. Bir başka araştırmada, Bursa'da hanehalkı sayısı, beş yerine üç kişi olarak verilmektedir.[70] Kölelerin köle olmayanlara oranı korunduğunda, bu ikinci çarpan, kentin toplam nüfusu ile köle nüfusunun sırasıyla 19.371 ve 3874 olarak değişmesine neden olur. Aynı işlemi, 12.832 hanehalkının sayılmış olduğu 1595-1603 sayımına uyguladığımız takdirde köle sayısının 7699 olduğu görülür. Köle yoğunluğunun bu denli yüksek olması ancak kölelerin imalat ve ticaret alanlarında yaygın olarak istihdam edilmeleriyle açıklanabilir. Diğer yandan, kölelerin, Bursalı zenginlerin mal varlığının önemli bir bölümünü oluşturmadıkları anlaşılmaktadır. Örneğin, 1489-1490 ve 91 yıllarında köleler, 248 kişinin malvarlığı değerinin yüzde 6,5'ini oluşturmaktaydı. Buna karşılık 1499-1500 yıllarında 52 köle, 240 kişinin malvarlığının yüzde 7,3'ünü oluşturuyordu.[71]

Kölelerin sanayi ve ticarette istihdam edilmesine ne zamana kadar devam edildi? İnalcık köle işgücünün, pahalı lüks mallar üretimi dışında imalatta yararlanılacak kadar ucuz olmadığına işaret eder.[72] Demek ki, Bursa'daki ipek sanayiinin 17. yüzyılda çöküşüyle birlikte buradaki kölelerin istihdamında keskin bir düşüş olduğunu varsayabiliriz. Örneğin, 1639-1640 yıllarında ölen 108 kişinin ardında yalnızca sekiz köle kalmıştı.[73] Ne var ki, köleler, görece geç dönemlerde ticaret yaşamında bir rol üstlenmeyi sürdürmüş olabilir; ancak, bu hususun daha fazla arşiv çalışmasıyla desteklenmesi gerekmektedir. Bu noktada, Temmuz 1794'te Hacı Hasan adlı Bursalı bir tüccarın mal varlığı değerinin 721.846 kuruş, yani hayli büyük olduğunu belirtebiliriz. Kendisi eskiden Çıngıllıoğlu adında birinin kölesiydi.[74]

İkinci Bölüm

TANZİMAT ÖNCESİNDE GELENEKSEL OSMANLI KÖLELİK POLİTİKALARI

Şeriatın tasvip ettiği ve örfün onayladığı kölelik, Osmanlı toplumunda yaşamsal önemi olan bir kurumdu ve askeri-idari biçimi sayesinde devlet aygıtında sağlam bir yere sahipti. Ev kölesi ve cariye istihdamı nedeniyle harem düzeniyle neredeyse eşanlamlı olan kölelik, siyasetten Müslüman tebaanın özel yaşamına dek çeşitli alanlarda etkili olmaktaydı. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir kurum olarak kölelik, başta Britanya olmak üzere Batı'nın Osmanlı'da köle ticareti ve kölelikle ilgilenmeye başlamasından önce bile hiçbir zaman kendi işleyişine bırakılmamıştı. Bu bölümde, Batı'nın Tanzimat hareketi dönemiyle (1839-1876) çakışan müdahalesi öncesindeki geleneksel Osmanlı politikalarının ele alınması amaçlanıyor. Böylece ileriki bölümlerde, Osmanlı tutumu ve politikalarında Tanzimat'ın ilanından sonra meydana gelen değişiklikleri değerlendirebilecek, geç imparatorluk döneminin köleliğe ilişkin politikalarındaki "geleneksel" öğeleri ayırt edebileceğiz.

Şeriat, kapsamlı bir kural ve düzenlemeler bütünlüğü sağlayarak bu politikalar için geniş bir temel oluşturuyordu. Yine şeriat, Müslüman bireyin haklarını devlete karşı korumaktaydı ve bu haklar arasında köle sahibi olmak da vardı. Müslümanlıkta haremin kutsal olduğu anlayışı, dış dünyaya karşı devletin bile nüfuz etmekte zorlandığı aşılmaz bir engel oluşturuyordu. Kuramsal olarak, kötü muamele gören bir köle, azat edilmek üzere kadı mahkemesine başvurabiliyordu; ama devlet, özel kişilerin mülkiyetindeki kölelerin cezalandırılmasına ya da gördükleri muameleye düzenli olarak müdahalede bulunmaktan kaçınmaktaydı. Bununla birlikte, kölelerin hiç değilse pazarda bulundukları sürede birtakım "suiistimallere" maruz kalmalarını önlemeye çalıştı. Dolayısıyla, devlet yalnızca özgür kişilerin kanuna aykırı olarak köleleştirilmemesini ve kölelerin hırsızlık gibi uygunsuz işlerde kullanılmamasını sağlıyordu. Ne var ki, Osmanlıların şeriatın buy-

nıklarını, zimmîlerin köle çalıştırmalarına hak tanımamak gibi, hayli radikal yorumlayabildikleri zamanlar oluyordu; Osmanlı uygulaması, Şii Safevilerin köleleştirilmesi örneğinde görüldüğü gibi, klasik İslam uygulamalarından çok farklı olabilmekteydi. Mısır'a yapılan köle ihracatının 18. yüzyıl sonunda, ilk İngiliz müdahalesinden elli yıl önce yasaklanması örneğinde de görüleceği gibi, Osmanlılar pragmatik nedenlerle de politikalar geliştirebiliyordu ve bu politikaların illa da şeriatla çelişmesi gerekmiyordu.

Bir Piyasa Denetim Yöntemi Olarak Pencik Vergisi

Osmanlı köle düzeni, kölelerin sürekli olarak toplumla bütünleşerek tam üyeler haline geldiği açık bir düzendi.[1] Dolayısıyla, düzenin sürdürülebilirliği açısından durmadan yeni köle temin edilmesi gerekiyordu. Hür doğmuş Müslümanların ve zimmî gayrimüslimlerin köleleştirilmelerinin yasak olmasından ötürü köle temininde dış kaynaklara yönelinmişti. Dolayısıyla savaşlar, Osmanlıların Avrupa'ya yayılma döneminde en önemli köle kaynağını oluşturmuştu. Osmanlı yönetimi, daha 14. yüzyıl ortalarında özel kişilerin köle ele geçirmelerine müdahale etmekteydi. Bazı kayıtlara göre devlet, bu dönemde, getirilen savaş tutsaklarının beşte birini (pencik) veya esir sayısının beşten az olduğu durumlarda köle başına 25 akçeyi –bir kölenin tahmini değerinin beşte biri– vergi olarak toplamaya başlamıştı.[2] Akıncılar, tutsaklarını beş kişiden küçük gruplar halinde getirebilir ve bir kölenin piyasa değerinin muhtemelen beşte birinden düşük olan parasal penciği ödemeyi tercih edebilirlerdi. 1492 tarihli bir kanunda, belki de bu durum göz önünde bulundurularak, kölelerin gerçek sahipleri değil de birtakım kişiler tarafından getirilmelerinin yasaklandığı belirtilmişti.[3] Anlaşılan, büyük akıncı önderleri, çok sayıda tutsağı küçük öbeklere ayırıyor ve beşte birine el konulmasını önlemek için adamlarıyla birlikte gönderiyorlardı. Penciğin gitgide para olarak ödendiğine ilişkin bilgimiz vardır. 1510 tarihli bir başka kanunla birlikte, çeşitli tutsak sınıflarına yönelik verginin belirlenmesi için bir tarife saptanmıştı.[4]

Osmanlılar parasal pencik uygulamasını, kölelere getirilen, değerine göre bir ithalat vergisi olarak 1857 yılına dek sürdürdü.[5] Köleler, "*pencik varakası*" olmadan satılamıyor, imparatorluk içinde bir yerden başka bir ye-

re götürülemiyordu. Pencik varakası, köleyi ithal eden kişiye pencik vergisini ödemesi üzerine gümrükte verilen bir belgeydi. Elinde pencik varakası olan köle tüccarları köleleriyle birlikte hiçbir engelle karşılaşmadan seyahat edebiliyor, çoğunlukla bu vergiyi yeniden ödemek zorunda bırakılmıyordu. Ancak Tunus'tan on iki siyah kadın köle getirmiş olan Mustafa adlı bir köle tüccarı, Mayıs 1722'de Sakız Adası gümrüğüne bu vergiyi ödemiş olduğu halde Edirne'de bir kez daha ödemekle yükümlü tutulduğu için şikâyette bulunmuştu.[6] Pencik vergisi uygulaması, pürüzsüz işlediğinde bile kölelerin maliyet ve piyasa fiyatlarında artışa neden olmaktaydı.

Pencik vergisini şeriat açısından açıklamak zor değildir. Bu vergi, savaşçı gayrimüslimlere karşı yürütülen askeri harekât sırasında ele geçirilen ganimetten "*beytü'l-mal*"ın (devlet hazinesi) payına düşen yasal miktardı. Bununla birlikte, imparatorlukta kölelerden alınan tek vergi bu değildi. Köle ticaretinden "*bac-ı ubur*" veya "*resm-i geçid*" (geçiş vergisi) ve "*bac-ı pazar*" (pazar vergisi) gibi vergiler de kesiliyordu.[7] Tüm vergiler, ama özellikle 16. yüzyılda uygulandığı görülen geçiş vergisi, muhtemelen köle fiyatlarının büyük ölçüde artmasına neden olmuştu. Pazar vergisi alıcı ve satıcı tarafından paylaşılıyordu. Geçiş ve pazar vergilerinin sonraki dönemlerde de uygulanıp uygulanmadığı açık olmamakla birlikte, "dellaliye" denilen bir ücretin İstanbul Esir Pazarı'ndaki satışlarda "dellal"a (mezatçı/tellal/simsar) ödendiğine ilişkin bilgimiz vardır.[8] Pencikle birlikte bütün bu vergiler, esir fiyatlarını belirliyordu; ele geçirildiği veya temin edildiği yerin yakınında cüzi bir miktara satın alınabilen bir esirin değerini artırabiliyor ve köleleri, neredeyse yalnızca varlıklı kişilerin karşılayabildiği "statü kalemleri" haline getiriyordu.

Pencik varakasının çok önemli bir işlevi daha vardı. Pazara getirilen esirlerin kanuna uygun olarak köleleştirildiklerinin kanıtlanması için gerekliydi. Kanuna aykırı olarak köleleştirilmiş olanlar yasal olarak satılamıyordu. Hür doğmuş Müslüman ya da zimmî olduklarını ya da azat edildikten sonra satılarak kanuna aykırı olarak esaret altında tutulduklarını söyleyerek yetkililere şikâyette bulundukları takdirde mahkeme, köle sahibini bu köleleri azat etmeye mecbur tutuyor ve köle sahibinin aynı zamanda köle tüccarı olması durumunda onu cezalandırdığı oluyordu. Demek ki, pencik belgeleri, köleleştirilmeleri kanuna aykırı ve kanuni olan kişilerin ayırt

edilmesi gibi çok önemli bir pratik amaca hizmet etmekteydi. Örneğin, Ağustos 1822'de bazı askerler ve devlet görevlileri, Bursa'da bazı kız ve erkek çocuklarını satmak istemişlerdi. Bu çocukları, Yunan Bağımsızlık Savaşı sırasında (1821-1830) Sakız Adası'nda çıkan bir isyanın bastırılmasından sonra tutsak almışlardı. Rum İsyanı sırasında isyancıların köleleştirilmesini onaylayan Osmanlı yönetimi, askerilerin elinde pencik belgeleri olmadığı gerekçesiyle bu kölelerin memleketlerine iade edilmesi emrini verdi.[9] Bir başka belgede, askerilerin adada affedilmiş ve affedilmemiş köyler arasında hiçbir ayrım yapmadıkları açıkça görülmektedir. Bağışlanmış olan köylülerin köle olarak satılmasını önlemek üzere genel emirler çıkmıştı. Bu tür satışları, bağışlanmış olan reayanın köleleştirilmesinin şeriata aykırı olduğu gerekçesiyle geçersiz kılan bir fetva verilmişti. Pencik belgeleri olmayan köleler hiçbir yerde satılamayacaktı.[10]

Müslümanların Köleleştirilmesi ve Köle Olarak Satılması

Hür doğmuş ya da azat edilmiş Müslümanların köle olarak satılması, şeriat tarafından yasaklanmış olduğu halde Osmanlı İmparatorluğu'nun süreğen bir sorunuydu. Savaş ve isyan hali bile Müslümanların köleleştirilmesi için geçerli bir neden sayılmıyordu. Müslüman bir hükümdar bir başka Müslüman orduyu yenilgiye uğrattığında ikilemde kalıyordu; onları bağışlayıp serbest bırakabiliyor ya da maddi olarak cezalandırabiliyor, ama köleleştirilmelerini buyuramıyordu. Osmanlılar bazı Türk ve Müslüman devletlerle Asya ve Afrika'daki Osmanlı yayılması sırasında anlaşmazlığa düştü. Anonim bir Rum kaynağına bakılırsa, II. Mehmed, 1473'te Türkmen lider Uzun Hasan'a karşı yürüttüğü başarılı bir sefer sonrasında ele geçirdiği 6200 savaş tutsağının, İstanbul'a dönüş yolu üzerindeki her Anadolu kentinde 500'er kişilik gruplar halinde idam edilmesini emrederek daha acımasız bir seçeneğe başvurmuştu.[11] Demek ki, yerleşik örüntüye uygun olarak kölelik, bu savaş sırasında ölüm karşısında bir seçenek oluşturamamıştı. Ne var ki, Osmanlıların Şii Safevi tutsaklara muameleleri hayli farklı oldu. Tutsakların, I. Selim'in buyruğuyla 1514 yılında Osmanlılarla Safeviler arasındaki Çaldıran Savaşı'ndan sonra idam edilmiş olmaları, ilk bakışta bir sorun oluşturmaz ve Müslümanların köleleştiril-

mesi yasaklandığından, toplu kıyımın bir diğer örneği olarak görülür. Ne var ki, padişahın, Osmanlı askerlerine tutsaklarını gizlemeyip huzurına çıkarmalarını emretmesi, askerlerin ileride onları muhtemelen köle olarak satmak üzere saklamaya çalıştıklarına ilişkin bir kuşku uyandırmaktadır.[12] Bir diğer olasılık da kuşkusuz fidye alabilmekti. Her halükârda, gerek edebi yapıtlarda, gerek arşivlerde, Osmanlıların sonraki dönemlerde Müslüman Safevileri köleleştirdiklerine ilişkin bilgi bulunmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nu 1553-1555 arasında, Safevilerle savaş döneminde (1548-1555) ziyaret etmiş olan H. Dernschwam'a göre, Şeyhülislam Ebussuud Efendi, 1554'te verdiği bir fetvayla Safevilerin köleleştirilmesini onaylamıştı.[13] Önceki Osmanlı uygulamasının tersine, onların da gayrimüslimler gibi satılabileceğini ileri sürüyordu. Buna karşılık Safeviler, Osmanlıları hiçbir zaman köleleştirmedilerse de katlettiler. Diğer yandan, yine Ebussuud'un bir fetvası, Nahçıvan seferi sırasında (1553-1554) tutsak alınmış olan Kızılbaş çocukların köleleştirilmesinin hukuka aykırı olduğunu ileri sürmektedir.[14] Bu çelişkili durumu açıklamak kolay olmasa gerektir. Ancak, her iki kaynakta da, Osmanlıların Safevi tebaayı aslında köleleştirdikleri görülmektedir. Bizzat Kanuni Sultan Süleyman'ın komutasındaki Osmanlı ordusunun, Temmuz 1554'te Nahçıvan'da binlerce tutsak aldığı kaydedilmiştir.[15] Aslında İranlıların köleleştirilmesi meselesi, dini onaydan bağımsız olarak bitmez tükenmez Osmanlı-İran savaşlarının değişmez bir öğesi olmuştu. İki imparatorluk arasında Eylül 1736'da imzalanan bir barış antlaşması, her iki tarafın savaş tutsaklarını serbest bırakmasını ve Osmanlıların İranlı savaş tutsaklarını köle olarak satmaya son vermesini şart koşmaktaydı.[16] Yine de, Osmanlı topraklarında bu tarihten sonra da bazı İranlı kölelerin bulunduğuna ilişkin elimizde kanıtlar var.

Eylül 1767'de Ali adlı bir Acem köle mahkemeye verdiği arzuhalde, efendisi Ankaralı Haffaf Hacı Mehmed'in, onu çocuklarıyla birlikte satacağına dair gözdağı verdiğini, bunun ailesinin dağılmasına neden olacağını yazıp şikâyet etmişti. Yetkililerden korunma talebinde bulunan Ali, efendisine son otuz yıldır hizmet etmekte olduğunu ileri sürüyordu.[17] Ali imparatorluktaki son İranlı kölelerden biri olmalıydı ve 1736 antlaşması imzalandığı sırada bir kişinin malı olacak kadar şanssızdı. Evli olması ve çocuklarının da efendisi-

nin köleleri olmaları, Ali'nin efendinin kadın kölelerinden birisiyle evlendirilmiş olduğunu göstermektedir. Hizmet süresinin alışılmadık uzunlukta olması, diğer bir deyişle, efendisine mutlak bağımlılığı bu şekilde açıklanabilir.

Osmanlıların Müslümanları köleleştirmeme kuralına, İranlılar gibi önemli bir istisna hariç, genellikle uyduklarını söyleyebiliriz. Belli ki İranlılar, Şii olmalarından ötürü kölelikten muaf tutulabilecek kadar dindaş sayılmıyorlardı.[18] Yine de, kıyımlara kıyasla, köleleştirmenin daha insancıl bir yaklaşım olduğu düşünülebilir.

Diğer yandan, Osmanlıların yine Osmanlılar tarafından kanuna aykırı olarak köleleştirilmesine yaygın olarak tanık olunmuştur. I. Süleyman'ın, hür insanları köle olarak satmaları yüzünden bazı timarlı sipahilerin idamını buyurduğu söylenir.[19] 18. yüzyılda ve 19. yüzyıl başlarında bu tür davranışlar esas olarak sürgün ve hapisle cezalandırılmaktaydı. Örneğin, Nisan 1790'da Çolak İsmail adlı bir kişi ve oğlu Hüseyin, İstanbul'dan Bursa'ya sürülmüşlerdi. Hür Müslüman kadınları Anadolu'da köle olarak satmayı âdet edinmişler, aynı suçtan dolayı daha önce de birkaç kez mahkûm edilmişlerdi. Bu kez daimi olarak sürgünde kalacaklardı. Eylül 1790'da Bursalı yetkililer, suçluların kente ulaştıklarını payitahta bildirdi.[20]

Bir köle, kadı mahkemesi huzurunda özgürlüğe hakkı olduğunu kanıtladığında, mahkeme kararıyla azat ediliyordu. Köle sahibinin, kölesinin aslen hür statüsünde olduğundan habersiz olması halinde, satış bedelinin satıcı tarafından köle sahibine geri ödenmesi gerekiyordu. Ağustos 1793'te Abdurrahman b. Mehmed adlı bir kadı, Fatma adında Gürcü bir kadını köle olarak kendisine satmış olan Hemşinli Kör Mustafa'dan parasını geri almasına izin vermesi için hükümete bir arzuhal verdi. Fatma, Rumeli kazaskeri gibi önemli bir âlimin huzurunda hür Müslüman soyundan geldiğini, Batum eyaletinden İbrahim ile Ayşe'nin kızı olduğunu kanıtlamıştı.[21]

Köle pazarlarını denetlemekle görevli "ihtisab ağası" için hazırlanmış olan 1826 tarihli bir nizamnamede, Müslümanların köleleştirilmesi, önlenmesi gereken suiistimallerden biri olarak yer alıyordu.[22] Kısa süreli sürgün ve hapis gibi görece hafif cezaların caydırıcı olmadığı anlaşılmaktadır. Çerkezistan ve Abhazya kıyılarına gidip gelen ve köle ticaretiyle uğraşan reislerden biri olan Tirebolulu Süleyman Reis, 1838 yılı sonlarına doğru birtakım kişileri

tutsak alarak Rize'ye getirmişti. Tutsakların bir bölümü Dağıstanlı ve Çerkes Müslüman hacı olduğu için reis hapse atıldı. Tutsakların Rus konsolosu yardımıyla ülkelerine dönmelerine izin verildi. Ne var ki, Trabzon valisi, cezasını yeterince çektiği gerekçesiyle Süleyman'la merkezi hükümet arasında arabuluculuk yaptı; reisin "üç dört ay kadar" hapis yatmış olduğunu ileri sürdü. Bunun üzerine valiye, 3 Şubat 1840 tarihli bir hükümle onu serbest bırakması emri verildi. Valinin reis adına talepte bulunması, reisin bizzat valiyle olmasa bile nüfuz sahibi kişilerle iyi ilişkileri olduğuna işaret etmektedir.[23]

Gayrimüslim Tebaanın Kanuna Uygun ve Kanuna Aykırı Olarak Köleleştirilmesi

İlk bölümde ele alındığı gibi, İslamiyetin üstünlüğünü kabul ederek zimmî statüsüne geçen gayrimüslimlerin kişi özgürlüklerine saygı gösteriliyordu. Zimmîlerin, ister kendi tebaasından, isterse yabancı olsun üçüncü kişilerce köleleştirilmesi halinde devlet, mevcut tüm yollara başvurarak bu kişilerin köleliklerini sona erdirmekle yükümlüydü. Bu bakımdan, zimmîlerle Müslümanlar arasında büyük bir fark bulunmuyordu.[24] Zimmîler, sözleşmelerini tanımadıkları (*nakz-ı ahd*), yani isyan ettikleri düşünüldüğünde, statülerini yitiriyor ve ancak o zaman devletin onayıyla köleleştirilebiliyordu. Ebussuud Efendi'nin bir fetvası sabık zimmîlerin yasal olarak köleleştirilmesi sorununu ele almaktadır:

> MES'ELE: Pâdişâh-ı İslâma isyan eyleyip emr ile vurulan zimmîler sâir harbiler gibi esir kılınıp satılıp alınmak şer'an câiz olur mu?
> ElCEVAP: Akd-i zimmet nakzını icab eder isyan ettiler ise. Haraç vermemekle harâmilik ve hırsızlık etmekle, sancak beylerinin zulmünden kaçıb dağlarda behte olup sancak emirlerine itâ'at etmemekle zimmet mütenakkaz olmaz. Yâ dâr-ı harbe lâhık olub, yâhud bir mevzide müstevli oluben bizimle muharebe etmeyince esir olmak yoktur.[25]

Şeyhülislamın ılımlı bir yaklaşım benimsediği ve köleleştirmeyi, silahlı başkaldırı ve devlete karşı ihanetle sınırlamak istediği anlaşılmaktadır.

Aslında zimmîler, bazen kendileri de gayrimüslim olan gruplar ya da kişiler tarafından sık sık kanuna aykırı olarak köleleştiriliyordu. Devlet, köleleştirilmiş gayrimüslimleri azat ederek ve suçluları her fırsatta cezalandırarak tutarlı davranıyordu. Çoğunlukla gayrimüslim reayayı köleleştirme yoluyla köle temin eden böyle bir grup da korsanlardı. 975/1567-1568'de ünlü "Nakşa (Naksos) adasının ünlü Yahudi dükü" Yasef Nasi, merkezi idareye, Şaban Reis adlı bir "levend"in adada pek çok zimmîyi köleleştirmesini şikâyet etmiş ve daha önce başka levendlerin de aynı yola başvurmuş olduğunu bildirmişti.[26] 1575'te dük, bir kez daha aynı şikâyette bulundu. Nakşa'da tutsak aldıkları bazı Yahudi ve Hıristiyanları Anadolu kentlerinde köle olarak satanlar bu kez Hıristiyan korsanlardı. Yakınları köleleştirilenlere ulaştıklarında, efendileri onları satın almış oldukları gerekçesiyle geri vermeyi reddetmişlerdi. Osmanlı yönetimi, Anadolu kadılarından bu meseleyi araştırmalarını istedi. Söz konusu kölelerin Ege adalarından gelen zimmîler olduğu kesinleştirildiğinde yakınlarına geri verilebileceklerdi. Ancak, zaten İslamiyeti kabul etmiş olanlar "kâfirlere" iade edilemezdi. Bu durumda azat edileceklerdi. Hükmün yakın zamanda Nakşa'da tutsak alınmış olan kölelere mahsus olmaması, sorunun yaygınlığına işaret etmekteydi. Sakız, Eğriboz ve diğer Ege adalarından gelen gayrimüslim köleler soruşturma kapsamına alınacaktı. Suçluların tımarlı sipahiler olması durumunda, Tahir Çavuş'a teslim edilecekler ve cezalandırılmak üzere İstanbul'a götürüleceklerdi. Merkezi idare, kadıları, Müslümanların yasal olarak köleleştirilmiş kölelerini, aslen hür (*hürrü'l-asl*) oldukları gerekçesiyle zorla almamaları için uyarmıştı, çünkü böylesi şeriata aykırı olurdu.[27] Gelibolulu Mustafa Âli'den, korsanların haraç ödeyen (*haraç güzar*) Hıristiyanlar ile Anadolulu Hıristiyanların gemilerini zaptettiklerini öğrenmekteyiz. Levendler, bu gemilerdekileri forsa olarak kullanıyor, iyice güçten düştüklerinde satıyorlardı.[28]

Zimmîlerin köleleştirilmesi, cezalandırılacak bir davranış olmakla birlikte, hayli uzun bir süre Osmanlı toplumunun değişmez bir özelliği olarak kaldı ve yalnızca denizlerdeki korsanların eylemleriyle sınırlı olmadı. Örneğin, Şubat 1710'da Edirne'de, Rum kökenli bir cariye olan Fatma Hatun, *hürrü'l-asl* olduğunu iddia ederek özgürlük talebinde bulunmuştu. Bunu mahkeme huzurunda kanıtlaması üzerine azat edildi. Edirne bostan-

cıbaşısına, Fatma Hatun'u kaçırmış olan Canbaz Mehmed, Feslioğlu Ahmed ve Kurdkadıoğlu Mehmed adlarındaki, hepsi de Edirneli olan bu kişileri tutuklaması emredildi.[39] Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle alt kademelerdeki askerler ve devlet görevlilerinin de gayrimüslim tebaanın kanunsuzca köleleştirilmesi işine karıştıkları sık sık görülüyordu. Savaş ya da isyan gibi kargaşa dönemleri kuşkusuz onlar için birer mazeret oluyordu.

1815 yılında Ermeni Patriği Boğos, Diyarbakır vilayetindeki Ermeni reayanın kanuna aykırı olarak köleleştirilmesinden yakınarak hükümete dilekçe verdi. Bu belgeye göre, yerel yetkililer tarafından Yezidilerin üstüne sürülen Kürt başıbozuklar ve askerler, karşılarına çıkan reayadan kadın ve çocukları köleleştirmeyi. Diyarbakır ve başka yerlerde Yezidi esir olarak satmayı âdet edinmişlerdi. Köleleştirilenlerin yakınları yetkililere başvurarak şöyle demişlerdi:

> Bizler falan karyede sakin sahih Ermeni taifesinden Devlet-i âliye reayasından olup bizim ıyâl ve evladlarımızı esirimizdir deyü fürûht etmek hilâf-ı şer-i şerif ve mugayir-i rızay-ı pâdişahidir...

Bu kişiler ayrıca köleleştirilmiş yakınlarının iade edilmeleri talebinde bulunuyorlardı. Askerîler onlardan esir alınanları serbest bırakmak için birkaç yüz kuruş (fidye/rüşvet olarak) almaktaydı. Patriğe göre bazı askerîler ve Kürtler, bu uygulamayı bir geçim yolu haline getirmişlerdi. Reaya bu zulme tahammül edemiyordu ve "cümlesi terk-i vatan ile perakende ve perişan olacakları" açıktı. Patrik daha sonra hükümetten reayanın Yezidi olarak satılması uygulamasına son vermesini istedi.

Hükümet validen bu uygulamanın derhal durdurulmasını istedi. 15 Eylül 1816 tarihinde vilayete gönderilen bir hükme göre, Ermeniler imparatorluğun cizye ödeyen (*cizye güzar*) tebaası oldukları için köleleştirilmeleri hukuka aykırıydı. Ellerinde reayadan tutsak bulunduran kişilerin onları derhal serbest bırakmaları emredildi. Kurallara uymayarak reayayı köleleştirmeyi sürdürenler cezalandırılarak hapse atılacaktı.[40] Hem patrik, hem de hükümet, Diyarbakırlı Ermeni halkın cizye ödemesi ile reaya statüsünde olması arasındaki ilişki üzerinde durmuştu. Reayanın cizye ödemeyi

sürdürmesi, sözleşmesinin hâlâ geçerli olduğunu, bu yüzden de köleleştirilemeyeceğini gösteriyordu. Üstelik reayanın dağılması düşüncesi, devlet gelirlerinde bir azalmaya yol açacağı için, Osmanlılar açısından hiçbir zaman uygun görülmemişti. Bununla birlikte, yukarıda sözü edilen belgeler bir başka sorunu da işaret etmektedir. Hem patriğin dilekçesinden, hem de idarenin hükmünden, Yezidilerin köle olarak satılmasının serbest olduğu sonucu çıkarılabilir. Bu, Yezidilerin vergilerini ödememeleri ya da isyanda bulunmaları gibi belirli bazı koşullardan mı kaynaklanmaktaydı, yoksa esas itibariyle süregen bir durum muydu? Şeytana taptıkları düşünüldüğü için belki de Yezidilere zimmî /reaya statüsü hiçbir zaman tanınmamış, yerel halkın onları köleleştirilmesi kanuna aykırı sayılmamıştı.

Zimmet sözleşmesine taraf olan cemaatların bu sözleşmeyi tanımayı reddetmesi (nakz-ı ahd), başka şeylerin yanı sıra köleleştirmeyle de sonuçlanabilirdi. İsyan, sözleşmeyi bozma durumunun en uç işareti sayılıyordu. Yunan Bağımsızlık Savaşı sırasında sabık zimmîlerin köleleştirilmesi devlet tarafından onaylanmış ve Müslümanlar tarafından mallarına el konulmasının kanuna aykırı olmadığı ilan edilmişti. İzmir ve Kuşadası yetkililerine gönderilen Mayıs-Haziran 1821 tarihli bir hükümde, Sisamlı reayanın isyanının bastırılması emrediliyordu. Aynı belgede, bu reaya başkaldırdığı ve adadaki Müslümanları öldürdüğü için köleleştirilmesini onaylayan bir fetvanın verilmiş olduğu da belirtilmekteydi.[31] 22 Mayıs 1821 tarihinde Rusçuk kadısı, Rum isyancıların yok edilmesinin ve kadınlarla çocuklarının köleleştirilmesinin, ihanet suçu işledikleri için kanuna aykırı sayılmadığını ifade eden bir hüküm alındığını doğrulamıştı. Aynı kurallar, Yunanistan'daki isyancılara katıldıkları için Sisam ve Ayvalık reayası için de geçerliydi.[32] Osmanlı yönetimi Sisam'da isyanın çıkmasından bir yılı aşkın bir süre sonra bile aynı doğrultuda emirler çıkarıyordu. Bergama naibi (kadı vekili) tarafından yazılan bir mektuptan, bu kez Muğla sancağı mütesellimi İlyas Ağa'nın isyanı bastırmakla görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Aynı şekilde, kadınların ve çocukların tutsak edilmelerine ve isyancıların mal varlığının yağmalanmasına izin verilmekteydi. Naib de birliklerin hareketini kolaylaştıracağına söz vermişti.[33]

Uzun süren Rum İsyanı sırasında birçok sabık zimmî tutsak alınmış olmalıdır. İsyan sırasında ve sonrasında Rum kölelere değinen arşiv

kayıtlarında koşut bir artış olmuştur. Osmanlı devletinin çeşitli yerel cemaatleri ayrı ayrı ele aldığı anlaşılmaktadır: Bir milletin yalnızca sözleşmeyi ihlal etmiş kesimleri köleleştirilebiliyordu; geri kalanı, zimmî statüsünü koruduğu sürece bundan etkilenmiyordu. Bağışlanan isyancılar bile yasal olarak köleleştirilemiyordu. Dolayısıyla Osmanlı yönetimi, aynı millete ait olan her cemaat için özel hükümler yayınlamış, genellemelerden kaçınmıştı. Bağışlanan Sakızlı reayanın köleleştirilmesinin devlet tarafından kanuna aykırı bulunduğunu görmüştük. Gerek yasal, gerekse yasadışı olsun, köleleştirilenlerin sayısı büyük rakamlara ulaşabiliyordu. Sakız Adası'ndaki isyanın Nisan 1822'de bastırılmasından sonra binlerce kişinin köleleştirildiği ve 50 kuruş kadar düşük bir bedel karşılığında satıldığı söyleniyordu. Sakız'da köleleştirilen ve İbrahim Edhem ismi verilen bir çocuğun yazgısında 1877-1878'de sadrazam olmak vardı.[34]

Buraya kadar yapılan değerlendirme özetlenecek olursa, zimmî/reaya statüsünün imparatorlukta genellikle saygı gördüğü söylenebilir. Köleleştirme, gayrimüslim tebaanın İslam devletiyle yapmış olduğu sözleşmeyi tanımaması durumunda verilen bir cezaydı; ancak, bu ceza devletin onayı olmadan ve sonrasında şeriat otoritesi tarafından desteklenmeden uygulanamazdı.

Gayrimüslimlerin Köle İstihdamı

Osmanlı devletinin, gayrimüslim tebaanın ve imparatorlukta yaşayan yabancı gayrimüslimlerin köle satın alıp çalıştırmalarına ilişkin yaklaşımı oldukça belirsizdir ve zaman içinde tutarlılık göstermemektedir. Şeriat, zimmîlerin gayrimüslim köle sahibi olmalarına izin veriyordu; ancak bir zimminin kölesinin Müslümanlığa geçmesi birtakım sorunlar doğuruyordu. Bu durum, genellikle kölenin azat edilmesiyle sonuçlanmakla birlikte, her zimmî köle sahibi için geçerli değildi. Bilmen, Müslümanlarla sözleşme yapmış olan gayrimüslim bir hükümdarın kölelerinin İslamiyete geçtikten sonra bile köle kaldıklarını ileri sürer; çünkü Müslüman devlet, zimmîlerin mülkiyet haklarını Müslümanlarınki gibi korumayı taahhüt etmiştir. Onlara küçük çocuklar dışında savaş tutsaklarını satmak da mümkün olabiliyordu; ergenliğe erişmemiş çocuklar Müslüman sayı-

lıyordu. Bir şekilde zimmîlerin eline geçmiş çocukların ise Müslümanlara satılması gerekiyordu.[35] Ebussuud Efendi'nin bir fetvasında "bir kâfir-i harbî" padişahın üstbeyliğini gönüllü olarak tanıdığı takdirde, kölelerinin kendi statülerinin korunmasını kabul etmeleri koşuluyla köle olarak kaldıklarının ifade edilmesi, Bilmen'in bu savını kısmen desteklemektedir. Ne var ki, bu kölelere Müslümanlığa geçtikten sonra ne olduğu fetvada açık değildir.[36]

Bursa'daki köleler hakkında yazan Sahillioğlu, ister Osmanlı tebaası, isterse yabancı olsun, bu kentteki gayrimüslimlerin köle sahibi olabildiklerine işaret etmektedir. 15. yüzyılda bunun böyle olduğuna ilişkin yeterince bilgimiz vardır. Mahkemelerde gayrimüslim köle sahipleriyle ilgili pek çok dava açılmıştır. Ancak, aynı yüzyılın son yirmi yılında, köle satın alan gayrimüslimlerden özel bir vergi toplanmaya başlanmıştı.[37] Hâlâ köle satın alıp çalıştırabiliyor olsalar da, bu ek vergi bir kölenin toplam bedelinin artmasına neden olduğu için, gayrimüslimlere yapılan köle satışında bir düşüşe yol açardı.

Ne var ki, 16. yüzyılda tam tersi bir durumla karşılaşmaktayız. Ebussuud bir fetvasında, padişahın buyruğuna (*emr-i şerif*) aykırı olarak köle çalıştıran zimmîlerin bu suçtan ötürü cezalandırılabileceklerini açıkça ifade etmektedir.[38] Burada, şer'î uygulamanın padişahın müdahalesiyle tersyüz edilmesiyle karşı karşıyayız. Bu durum, padişahın İslam cemaatinin başı konumunda olmasıyla açıklanabilir. Gerçekten de, Ebussuud şeyhülislamken (1545-1574), I. Süleyman payitahttaki Yahudi ve Hıristiyanların sahip oldukları kölelerin genel bir sayımının yapılmasını emretmişti. Köle sahiplerinin isimleri, köle sayısı ve kölelerin satın alındığı tarihler kayıtlara geçirilecekti.[39] Bu sayımın sonuçları İstanbul gibi büyük bir kente göre aşırı düşüktü: Gayrimüslim hanelerde topu topu otuz iki köle ve elli bir kadar da azatlı bulunmaktaydı. Padişah, İstanbul kadısından gayrimüslimleri köle çalıştırmaya hakları olmadığı konusunda uyarmasını istedi. Azat edilmiş köle de (*mu'tak*) çalıştıramazlardı. Kadı, köleleri Müslümanlara satacak, satış parasını köle sahiplerine verecek ve azatlıları Müslüman ailelerin yanına yerleştirecekti. Yasağın çıkmasından sonra kimse, kanundan habersiz olduğunu iddia ederek kendisini aklamak için bir ma-

zerette bulunamayacaktı. Hiç kimse kanundan muaf tutulamazdı. Köle sahibi olmak için özel hüküm elde etmiş kişiler, bu izin belgelerini doğrudan padişaha gönderilmek üzere iade edeceklerdi.[40] Gayrimüslimlerin köle satın alıp çalıştırmak için özel izne ihtiyaç duyduklarına bakılırsa, geçmişte bir dönem köle sahibi olmalarının yasaklandığı sonucu çıkarılabilir. Gerçekten de, rakamların düşük olması, padişahın yasağının bir süredir yürürlükte olduğuna işaret etmektedir.

III. Murad'ın 1575'te İstanbul kadısına yine bu doğrultuda bir emir vermiş olması, Yahudi ve Hıristiyanların köle satın alıp çalıştırmalarına getirilmiş olan yasağın, boyuna yinelenerek süresinin uzatıldığını göstermektedir. Bu belgeye göre köle tüccarları, onlara köle satmayı hâlâ sürdürmekteydi. Bu durum, bazı köleler zaten Müslüman, bir bölümü de Müslüman olabilecek kadar genç olduğundan şeriata aykırıydı (*hilaf-ı şer'î şerif*). Şeriat açısından, bu emirde buraya kadar tuhaf bir durum yoktu. Ne var ki, bu emirle, I. Süleyman'ın geniş kapsamlı yasağı yenileniyor ve gayrimüslimlere, yaş ve dini inançtan bağımsız olarak her türlü köle satışı yasaklanıyordu. Hem alıcı hem de satıcı kürek cezasına çarptırılacaktı. Köle sahibi olan kişiler kölelerini Müslümanlara satmak zorunda bırakılacaktı.[41]

24 Nisan 1605 tarihli bir belgeden, Yahudi ve Hıristiyanların yanı sıra köle sahibi olması yasaklanan üçüncü bir grup olarak ortaya çıkan Kızılbaşlara köle satışının sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.[42] Osmanlı yönetimi, 31 Mart 1714 tarihinde İstanbul ve çevre ilçelerdeki kadılarına, zimmîlerin ve yerleşik gayrimüslimlerin köle çalıştırmaları gibi çetrefil bir sorunu nasıl ele almaları gerektiği konusunda talimat verdi. Belgeden, önceki kapsamlı yasağın feshedilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Rumlar, Ermeniler, Türkçe konuşan Karamanlı Hıristiyanlar ve Yahudiler, çalıştırdıkları her köle için yılda 200 akçe tutarında bir vergi ödemekteydiler. Ama bu şekilde, emirde belirtildiğine göre, Müslümanlığa geçmeleri imkân dahilinde olan genç kölelerin, efendilerinin dini inancı yolunda gitmelerine izin verilmiş oluyordu. Evvelce, Sabık Şeyhülislam Mehmed Efendi'ye (Ataullah Mehmed Efendi, 1713) bu konu hakkında görüşü sorulmuştu. Şeyhülislam, yetim ve öksüz bir çocuk, bir Yahudiye köle olarak satıldığı takdirde Yahudinin çocuğu bir Müslümana satmak zorunda bırakılması görüşünü dile

getirmişti. Bir çocuğun ebeveyninden her ikisi ya da biri varsa, ebeveynini gayrimüslimlere satmamak daha iyi (*müstahsen*) olurdu; çünkü bir çocuk ailesinden koparılmamalıydı. Sonuç olarak, padişah, yalnız ya da aileleriyle birlikte olan çocuk kölelerin Müslümanlara satılması zorunluluğunu getiren bir emir verdi. Gayrimüslimler ancak çocuksuz, yetişkin ve gayrimüslim köle edinebilirdi ve sözü edilen vergi yalnızca bu gruba dahil olanlardan toplanacaktı.[43] Bir erkek ya da kadın kölenin bir gayrimüslime satıldıktan sonra çocuk sahibi olması durumunda ne olduğu merak edilebilir. 18. yüzyıl ortalarında Osmanlı yönetimi, bazı Yahudilerin Müslüman kadın köle çalıştırdıkları bildirildiği için, gayrimüslim reayaya ve Avrupalılara köle satışını yasaklamak üzere bir kez daha emir çıkarmıştı.[44]

4 Kasım 1796 tarihli bir belgeden gayrimüslimlerin, bu vakada zimmîlerin, köle sahibi olmalarına izin verildiğini ve hükümete bir vergi ödediklerini öğreniyoruz. Hükümet 6500 kuruş tutarındaki toplam paranın İzmitli Ermeni cemaatine geri verilmesini istemişti. Belgede söz konusu paranın, bazı varlıklı Ermenilerin İran Ermenilerinden köle satın aldıklarını öğrenmesi üzerine eski vali tarafından toplandığı belirtilmektedir. Hükümetin bu parayı kabul etmek istememiş olmasının nedeni, cemaatin bunu "yoksul üyelerinden" toplamış olması, yani kişisel işlerinde kullanmak üzere köle satın almış olan varlıklı kimselerin cemaatin geri kalanını da bu vergiye katılmak zorunda bırakmış olmasıydı. Hükümet köle sahiplerinin bu vergiyi kendi ceplerinden ödemelerini istedi.[45] Dolayısıyla, söz konusu verginin cemaatin bütününü kapsamadığını ve kişisel sayıldığını açıkça gösterdi. Gayrimüslimlere her tür köle satışı, 1835 yılında bir kez daha tamamen yasaklandı ve bu kez herhangi bir şer'î nedenden söz edilmiyordu.[46]

Sonuç olarak, gayrimüslimlerin köle hizmetinden yararlanmalarının Osmanlılar tarafından zaman zaman yasaklandığı söylenebilir. Köle çalıştırmalarına izin verdiklerinde ise, 15. yüzyılda "satın alma vergisi", 18. yüzyılda yıllık "kullanıcı vergisi" biçiminde ek vergiler getirmişlerdi. Gayrimüslimleri köle çalıştırmaktan men ettiklerinde ise genellikle bunu haklı çıkarmak için dini gerekçeler bulmaya, şeriata ters düşmemeye çalıştılar. Yine de, kapsayıcı yasaklamaların, her ne kadar bu tür yasakların ardında-

ki özgül nedenler bugün bilinmiyor olsa da, padişahın iradesinden kaynaklandığı görülecektir.

Savaş Tutsaklarının Gördüğü Muamele

İslamiyete göre bir kişinin köleleştirilmesi, ancak savaş sırasında ya da "köle doğmuş" olduğu takdirde meşru sayılıyordu. Köle doğmanın, savaş sırasında köleleştirilmenin doğal bir sonucu olduğu göz önüne alınırsa, savaşın, köleleştirmenin tek meşru ve asıl nedeni olduğu görülmektedir.[47] Yalnızca gayrimüslimler savaş sırasında köleleştirilebiliyordu. Gayrimüslimlere açılan savaşın hükümdar tarafından onaylanması gerekiyordu. Savaş halinde olunmayan ülkelerin uyruğunda bulunan ve kaçırılan kişilerin köleleştirilmesi kanunsuz sayılıyordu. Ebussuud Efendi'nin bir fetvasında, padişahın barış yaptığı (*ahd*) kâfir bir hükümdarın topraklarından tutsak alınmış olan kişilerin köleleştirilmesinin meşru olmadığının belirtilmesi bu noktaya açıklık getirmektedir.[48] Savaş ilan etme ve barış yapma yetkisi yalnızca padişaha aitti. Savaş tutsaklarının değişimine karar veren kişi yine padişahtı. Savaş tutsaklarına yapılan uygulamayı etraflıca ele almadan önce, Osmanlıların 1830 gibi geç bir tarihe dek savaş tutsaklarını düzenli olarak köleleştirmeyi sürdürdüğünü ve hem yabancı devletlerle, hem de gayrimüslim isyancılarla yapılan savaşların büyük miktarda köle sağladığını belirtilmeliyiz.[49] Burada iki örnekten söz edilebilir. Osmanlı ordusunun 1683'teki feci Viyana seferi sırasında 6000 yetişkin erkek, 25.000 kadın ve 50.000 çocuğu tutsak aldığı söylenir.[50] 21 Eylül 1788 tarihinde Sadrazam Koca Yusuf Paşa, bir Avusturya ordusunu Klausenburg yakınında yenilgiye uğratmış ve Osmanlı zaferinin bir sonucu olarak 50.000 kadın ve çocuk köleleştirilmişti.[51]

Yetişkin ve devletin elinde olan erkeklerden oluşan savaş tutsakları, başta İstanbul'daki Tersane Zindanı'na hapsediliyordu. Yetişkin olmaları nedeniyle güvenilmeyen bu tutsaklar sıkı gözetim altında tutuluyorlardı. Tersanede hapsedilmelerinin asıl nedeni, gemi yapımında ve kürek mahkûmu olarak çalıştırılmaları olsa gerekti.[52] Barış anlaşması yapıldığında değişime hazır olmaları için bir arada tutuluyorlardı. Bu tutsaklara "*mîrî esir*" deniyordu. Savaş süresince Tersane Zindanı'nda kalmaları gerekiyor ve bu

arada sıradan köleler gibi kullanılıyorlardı. Ne var ki, imparatorluktaki diğer kölelere göre çok farklı bir uygulamaya tabi tutuluyorlardı. Ağır işçi olarak kullanılıyor, gözaltında tutuluyorlardı ve Tersane dışında hizmet verdiklerinde bile prangaya vurulmaları gerekiyordu.

Mirî esirlerin Tersane dışında yapabilecekleri başlıca işlerden biri, niteliksiz işçi olarak Osmanlı saraylarında çalışmaktı. Yine de, saraylarda çok küçük bir bölümünün hizmetinden yararlanılabiliyordu; çünkü Eski Saray'ın daimi mirî esir personeli altı tutsakla sınırlıyken, Yeni Saray'ın (Topkapı Sarayı) on iki kişiden oluşan bir personeli vardı. Sarayların kapı ağaları, bunlardan birinin azat edilmesi ya da ölmesi üzerine bir yer açıldığında, yeni köle talebinde bulunuyordu. Örneğin Eylül 1766'da Eski Saray ağası, 22 Mayıs 1766 tarihindeki büyük depremde[53] "kaybolmuş olan" bir İngilizin yerine yeni bir mirî esir istemişti. Aynı saraydaki Süleyman Ağa, Mayıs 1798'de ölen Maltalı Andon'un yerine Tersane'den güçlü kuvvetli bir köle talep etmişti. Andon Eski Saray'da "prangaya vurulmuş" altı köleden biriydi.[54]

Mirî esirler, genel bir tutsak değişimi yapılmadan önce bile azat edilme beklentisi içinde olabiliyordu. Bunun en yaygın yolu tutsağın din değiştirmesiydi, ki sonunda azat olmasına yol açıyordu. Ocak 1762'de Müslümanlığı kabul ettiklerinde Osmanlı hanedanında yeni bir doğumun kutlama hazırlıklarıyla görevlendirilen Yeni Saray'daki mirî esirlerden beşinin hayali kuşkusuz buydu; ama köle kaldılar.[55] Ancak, İslamiyeti evvelce kabul etmiş olan aynı saraydaki on mirî esir, Mart 1802'de azat edildi.[56] Ne var ki, din değiştirme, azat edilmenin her zaman bir önkoşulu değildi. Forsa iken azat edilmiş olan Benefşeli Vasil, Aralık 1722-Ocak 1723 tarihleri arasında, padişahın kayıkhanesine yılda 80 okka (yaklaşık 105 litre) zeytinyağı temin etmesine karşılık olarak "*tekalif ve şakka*"dan, yani olağan ve istisnai tüm vergilerden muaf tutulmuştu. Büyük olasılıkla Mora Yarımadası'nın 1715 yılında Osmanlılar tarafından yeniden fethi sırasında köleleştirilmiş olan Vasil, azat edildikten sonra İstanbul'da kalmayı seçmişti. Vasil varlıklı bir adamdı ve kendisine kent surları dışında yılda 2000 matara şarap satma imtiyazı tanınmıştı.[57] Bazen de bir dost devletin ricası Tersane'deki tutsakların serbest bırakılmasına yol açıyordu. 1799-

1800'de İngiliz büyükelçisi, o tarihte İngiliz idaresi altında olan dört Minorkalı adına dilekçe vermiş, III. Selim (1789-1807) de serbest bırakılmalarını onaylamıştı.[58]

Devletin elindeki savaş tutsaklarının serbest bırakılması, tutsaklar Hıristiyan kaldıkları sürece bir sorun oluşturmuyordu. Ne var ki, birçoğu barış imzalanıncaya kadar özel kişilerin eline geçmiş oluyordu. Devlet bu kölelerin sahiplerinden toplanması için genel bir emir çıkarıyor ve kısmi bir tazminat teklifinde bulunuyordu. Kural olarak, hâlâ kendi dini vecibelerini yerine getiren tutsaklar ülkelerine iade edilebiliyordu. Din değiştirmiş olan köleler ise, artık Müslüman oldukları için, Hıristiyan idaresi altına yerleştirilemiyor ve sünnetli köleler, bu uygulama din değiştirmenin bir işareti olduğu için, ülkelerine geri gönderilemiyordu.

Temmuz 1740'ta padişah, Habsburg ve Rus imparatorluklarıyla Belgrad Antlaşması'nın (18 Eylül 1739) imzalanmasından sonra, sünnetsiz Rus kölelerin evlerden toplanması için genel bir hüküm çıkardı; bu girişimini haklı kılmak için Rusların da Osmanlı savaş tutsaklarını serbest bırakacaklarını söylüyordu. Padişah, Müslüman tutsakların serbest bırakılmasını sağlamakla yükümlü olduğu için, "Hıristiyanlıkta ısrar etmiş olan" Rus kölelerin iadelerini kabul etmişti. Devlet el koyduğu her köle için 100 kuruş tazminat ödeyecekti. Bazı köle sahiplerinin kölelerini saklama girişiminde bulunduklarının ya da "başka ülkelere" gönderdiklerinin "duyulması" üzerine padişah, tutsakların toplanmasında azami dikkatin gösterilmesini istedi ve antlaşmanın ilan edildiği tarihten itibaren Rus köle ticaretini yasakladı.[59]

Aynı işlem, 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşını noktalayan Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan (21 Temmuz 1774) sonra yinelendi. Devletin, Rus tutsakları antlaşmanın imzalanmasından önce "satın almaya" başladığına ilişkin kanıtlarımız vardır.[60] Köleye dönüştürülmüş savaş tutsaklarının özel kişilerin elinden alınması sürecinin uzun ve çetin olduğu düşünülürse, devletin bu tutsakları, protestoda bulunan Rusları hoşnut etmek üzere önceden toplamak istemiş olması anlaşılabilir. Tutsakların toplanacağı haberini iletmek üzere Anadolu ve Rumeli'ye gönderilecek olan altı Tatara Mayıs 1775'te, genel bir hükmün yayınlanmasından önce talimatları veril-

miş ve peşin ödeme yapılmıştı.[61] Aynı ay içinde, Alaiye (Alanya) mütesellimi Sadık Paşa merkeze "Anadolu'nun sağ ve sol kollarında" (yol ağlarında) tutsak toplamakla görevlendirilmiş olan memurdan 150 Rus köleyi teslim almış olduğunu bildirmişti.[62] Rusların toplanmasına ilişkin resmi emir 30 Haziran 1775 tarihinde çıktı.[63] Ocak 1776'da İstanbul halkından evlerdeki Rus köleleri saklamaması ve hükümete teslim etmek üzere "ortaya çıkarması" istendi.[64] Toplanan köle sayısının düşük olmasından hoşnut olmayan I. Abdülhamid (1774-89), 7 Mart 1776 tarihinde ilk emrin süresini uzattı; emrin üzerinden sekiz ayı aşkın bir süre geçmiş olmasına karşın birçok kişinin hâlâ Rusları elinde tutuyor olmasından yakınıyordu. Osmanlılar başlangıçta, "İslamiyeti kendi özgür iradeleriyle kabul etmemiş ve Hıristiyanlıkta sebat ederek asıl milletlerine bağlı kalmış olan" bu Rusları, Polonyalıları, Kazakları, Eflak-Boğdanlıları, Moralıları ve diğer tutsakları iade edeceklerine dair güvence vermişlerdi.

Devletin, Osmanlı tebaasından olup savaş sırasında köleleştirilmiş olan Eflak-Boğdanlı ve Rum tutsaklar karşılığında tazminat teklifinde bulunmadığı dikkate alınmalıdır. Bu, muhtemelen padişahın, kendi tebaasından olan kişilerin –her ne kadar başta Moralılar olmak üzere bir bölümü bu felaketli savaş sırasında isyan etmiş olsa da– köleleştirilmesine izin vermediğini göstermektedir. Olağan 100 kuruş ödemesi, yalnızca Ruslar, Kazaklar ve Polonyalılar için önerilmişti. Köle sahiplerinin gevşek tutumu karşısında öfkelenen padişah, köleleri padişahın iradesine karşı gelerek ellerinde tutmalarına ceza olarak tüm kölelere, bu kez herhangi bir tazminatta (*bilâ semen*) bulunulmaksızın el konulmasını emretti.[65] Köle sahiplerinin kölelerini cüzi bir tazminat karşılığında devlete teslim etmekten kaçınmış olmaları şaşırtıcı olmasa gerektir.

1792-1793 tarihli bir dizi belgeden, kölelerin yalnızca bir bölümünün, Avusturya ile yapılan Ziştovi (4 Ağustos 1791) ve Rusya ile yapılan Yaş (9 Ocak 1792) barış antlaşmaları sonrasında yetkililere teslim edildiğini öğreniyoruz. Hıristiyanlıktan vazgeçmemiş olan tüm kölelerin toplanması ve bu kölelere el konulması için yeniden emir verilmişti. Tazminat bedeli, âdet olduğu üzere 100 kuruştu. 11 Haziran 1792'de, eyaleti Habsburg İmparatorluğu'yla sınırdaş olan Bosnalı bir kadı, "gayrimüs-

lim" Avusturyahların bu ülkenin devlet görevlilerine iadesini buyuran bir emir aldığını doğruluyor, hükümete, yaptığı incelemeler sonucunda eyaletinde Avusturya kökenli hiçbir Hıristiyan kölenin bulunamadığını bildiriyordu.[66] Aynı şekilde Tosya, Niksar, Gümüşhane, Karahisar-ı Şarkî ve Erzurum kadıları da merkeze kendi bölgelerinde hiç Hıristiyan Rus bulunmadığını bildirdiler.[67] Konya bölgesindeki Avusturyalı köleleri toplamaktan sorumlu devlet görevlisi Gedikli Mustafa Ağa, Mart-Nisan 1793'te İstanbul'a Konya ve Kıreli'de (Kırşehir) böyle kölelerin tümünün Müslümanlığa geçmiş olduğunu, toplayacak kimse kalmadığını bildirmişti.[68] Ne var ki, daha erken tarihli bir belge, Osmanlı yönetiminin Avusturyalı kölelerin hiç değilse bir bölümünü ülkelerine gönderdiğini göstermektedir.[69] Tüm savaş tutsaklarının Müslümanlığa geçmiş olduğu varsayılamayacağına göre, hükümetin ya kendi emirlerini uygulamaya geçirmekten aciz olduğu ya da bunu istemediği düşünülebilir. Kadılar ve özel devlet görevlilerinden gelen bu raporların, kendi türünün ilk örnekleri olmadığı ve bölgelerinde artık hiç Hıristiyan kölenin kalmadığını doğrulamaktan ibaret oldukları varsayılabilir. Ne var ki, anılan belgelerdeki ifade bu savı desteklemekten uzaktır. Her halükârda, toplanan kölelerin sayısı 1774 yılındakine göre bile düşüktü. Bu fark belki de Avusturyalılar ile Rusların, Fransız Devrimi'nin Avrupa'da doğurduğu çalkantıdan ötürü Osmanlılarla yapılan barış antlaşmasının koşullarının yerine gelmesini sağlayacak durumda olmamalarından kaynaklanmaktaydı.

Kölelerin Yasa Dışı Kullanılması ve Köle Tüccarlarının Denetlenmesi

Osmanlılar kişilerin kanuna aykırı olarak köleleştirilmesini yasaklamanın yanı sıra, yasal olarak köleleştirilmiş olanların yasa dışı çalıştırılmalarına ve kötü muamele görmelerine engel olmaya da çalışmıştı. Kötü muamele gören ya da suiistimale uğrayan köleler, azat edilmek için yetkililere (kadı, *muhtesib*) başvurabiliyordu. Kölelerini hırsızlık ve fahişelik gibi yasa dışı işlerde kullanan köle sahiplerinin bazen köleleriyle birlikte cezalandırıldıkları oluyordu. Köle pazarlarının sıkı denetimi, Osmanlı yönetimi açısından şeriatın ve kanunların uygulanmasında son derece önemliydi.

Suiistimallerin önlenmesi ve köle satışlarının kanunlara uygun olarak yürütülmesi için pek çok yönetmelik çıkarılmıştı. Osmanlı yönetimi, Esirciler loncasını nizama sokma çabasında yalnız değildi. Esir Pazarı'ndaki esirciler birbirlerine kefil olmak zorundaydılar; devlete karşı topluca sorumlu tutuluyorlardı. Sokak satıcılarının rekabeti karşısında hükümetle sıkı bir işbirliği yapmaları gerekiyordu. Hükümet ise karşısında sorumluluk sahibi bir bünye görmek, esircilerin belli bir yerde toplandıklarından emin olmak istiyordu; Esir Pazarı denetim işini kuşkusuz kolaylaştırıyordu. Denetleme görevi, pazarı sıkı kontrol altında tutmak ve suçluları cezalandırmakla yükümlü olan "muhtesib"e aitti.[70] Yine de, pazar yönetmeliklerinin sık sık ihlal edildiği, köle satışı ve çalıştırılmasına eşlik eden sorunların yaygın olduğu görülmekteydi.

Esircilerin birtakım uygunsuz kimselere köle satmaları yasaklanmıştı. 1568'de İstanbul kadısına verilen bir emirden, bazı kişilerin payitaht sokaklarında dilencilik yaptırmak üzere özellikle sakat ve kör köle satın aldıklarını öğrenmekteyiz. Benzer bir uygulama da, birisinin boynuna zincir geçirip, "borçlu olduğunu ve hapse mahkûm edildiğini" söyleyerek onunla birlikte dolaşıp para toplamaktı. Bu, yalnızca şeriat tarafından yasaklandığı için değil, niçin yapıldığının aşikâr olmasından ötürü de borç köleliğine bir örnek oluşturmuyordu. Bu kişiler Avrupalılar tarafından tutsak alınmış ve daha sonra kendileri ya da arkadaşları için istenen fidyeleri toplamak üzere serbest bırakılmış Osmanlılarmış gibi davranıyor olabilirdi. Emir, sakat kölelerin bu tür kişilere satılmasını yasaklamaktaydı.[71]

Pek çok kadın kölenin yazgısında fahişelik vardı. Loncadaki esirciler, lonca dışındaki rakiplerini ticaretin dışında tutmak için bunu bahane olarak kullanıyorlardı. Bedestandaki esirciler ve dellaller, Ağustos/Eylül 1583'te kadıya giderek bir grup kent halkından yakındılar: Bu kişiler pazara, efendisi adına sattığı bahanesiyle başkalarına ait cariyeleri getirip birtakım bekâr erkeklere satıyorlardı. Bu erkekler bir süreliğine satın aldıkları bu kadınları daha sonra satıcılara geri veriyordu. Pazar dışında faaliyet gösteren kadın esircilerden kefil göstermeksizin cariye satın alan ve bu köleleri kararlaştırılmış bir süre için bekârlara satan bazı dellaller de vardı. Sonuç olarak, kadın esirciler ve ehliyetsiz dellaller

ticaretten men edildi.[72] Aslında bu iki grubun zamanla lonca üyesi esircilerle sıkı bir rekabete girdiği görülecekti.

Bazı köleler, fahişe veya dilenci olarak çalıştırılmanın yanı sıra sahipleri adına hırsızlık yapmaya da zorlanıyordu. Mart 1732'de Bitli Ömer adında bir esirci ve Ayşe adlı siyah cariyesi cezalandırıldılar. Daha önce kürek cezasına çarptırılmış ve 1731'de cariyeleriyle birlikte Bursa'ya sürülmüş olan Ömer, Esir Pazarı'ndaki cariyelerini hırsızlık yapmaları için evlere ve hamamlara yollamayı âdet edinmişti. Sonra hırsızlık yaparken yakalanan bir siyah cariye, Ömer'in izniyle çaldığını ve çalıntı eşyaların bir bölümünün Ömer'in Esir Pazarı'ndaki "odasında" bulunduğunu itiraf etti. Bu da yetmiyormuş gibi Ömer, 25. yeniçeri odasına kayıtlı olduğunu iddia ediyordu; ancak, yeniçerilerin sahip çıkmaması üzerine bu kez Limni Adası'na sürgüne gönderildi.[73] Köleler her zaman bunun gibi ciddi suçlar işlemiyordu. Bir efendi ya da hanım, kölelerden birtakım entrikalar veya ufak tefek hırgürler için de yararlanabilirdi. 1758 ilkbaharında, padişahın eski kahvecibaşısı Abdullah ve erkek kardeşi, sürgünde bulundukları Kıbrıs'tan geri çağrılmışlardı. Suçları, cariyelerine, lağımlarının bahçesinden geçmesine izin vermemekte inatla direnen bir kadını dövdürtmekti.[74]

Osmanlı yönetimi İstanbul Esir Pazarı'nı, 1846 yılında feshedilinceye değin, düzenli olarak örgütlemeye ve denetlemeye çalıştı. Kölelerin kökenini, satışını ve kölelere yapılan muameleyi örgütlenmiş bir pazar ortamında denetlemek, esir pazarı bulunmayan bir kentte köleleri denetlemekten çok daha kolaydı. Düzgün bir esir pazarı olmayan kentler, esircilerin kendi aralarındaki örgütlenmeleriyle yetinmek zorundaydı. Ne var ki, esirciler her kentte örgütlü değildi. Nisan 1760'ta Kastamonu naibi, kentindeki köle satışlarının düzensiz yapılmasından yakınmıştı. Diğer kentlerin tersine burada bir "dellalbaşı" bulunmadığı için, kaçırılmış ve hür kökenli insan ticareti yapmak mümkün olabiliyordu. Bu durumda naib harekete geçerek bir dellalbaşı atanması talebinde bulundu.[75]

Birçok belgeden, Osmanlı yönetiminin köle satışlarını denetlemeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Ancak, bu belgelerin çoğu –hükümler, iradeler, buyruldular– esirciler loncasının teşvikiyle yazılıyordu. Örgütlenmiş esirciler, sokaklarda köle satışı yapan "kefilsiz dellaller" ve "hür Müslüman kız-

larını köle olarak" (kısa süreliğine, yani fahişe olarak) satan "kadın esircilerle" sürekli çatışma halindeydi. Bu kişiler sıkı bir rekabet ortamı yaratıyorlardı; alışılmışın dışındaki yaklaşımları –bunu etkin hükümet denetiminden uzak durabilmeye borçluydular– sayesinde, köleleri daha ucuza satabiliyor ve pazardan önemli bir pay alabiliyorlardı. Dolayısıyla lonca elbette devletin "suiistimalde" bulunanlara karşı harekete geçmesini destekliyordu. Diğer yandan, devletin loncayı desteklemek ve "suiistimalde bulunanları" cezalandırmak için gerek ekonomik, gerekse toplumsal ve dini, kendine göre nedenleri vardı. Bu kişilerden vergi toplamak olanaksızdı; üstelik, denetlenmeleri mümkün değildi. Lonca, çoğu zaman olduğu gibi bu çekişmede üstün geldiğinde, hükümet ehliyetsiz dellalleri ve kadınları bu ticaretten men ediyordu. Devletin pazara müdahalesi sayesinde lonca esircileri pazarı tekellerine alabilmiş, fiyatları ayarlayabilmişlerdi. Bu nedenle fiyatlar yükselebiliyor ve bu durum, tahmin edilebileceği gibi, lonca dışındakileri pazara çekiyordu. O halde, hükümet politikalarını, yukarıdan gelen boş emirler olarak değil de, esirciler loncasının bir baskı grubu olarak girişimlerinin bir sonucu olarak mı değerlendirmeliyiz? Bizzat lonca üyelerinin, şer'î ve kanuni yasakları uygulamaya geçiren genel kurallara tabi olmaları ve zaman zaman bunları ihlal ettikleri için cezalandırılmaları, bizi, kimin nerede köle satmaya yetkili olduğu konusu etrafında dönen bu emirlerdeki asıl noktayı görmekten alıkoymamalıdır.

1583 yılında amatör satıcılara, kadın satıcılara ve ehliyetsiz dellallere karşı harekete geçildiğini gördük. Benzer birçok emrin nedeni, bu "suiistimalciler" meselesini ele almaktır. Nisan 1605'te loncanın esircileri, kadın esircilerin yakışıksız davranışlarından ve suiistimal nedeniyle loncadan atılmış olan esircilerden yakınmışlardı. Loncadan atılmış esircilere "meyancı" deniyordu ve kapalı çarşılarda hiçbir kural tanımaksızın köle satışı yapıyorlardı. Üstelik bazı yeniçeriler ve sipahiler de bu ticarete girmişti. Lonca üyeleri, kölelerin çoğunlukla İranlılar, Yahudiler ve Hıristiyanlara satıldığını da gözlemlemişti; bunun üzerine hükümete, bu tür suiistimallerin ele alınması için, III. Mehmed (1595-1603) döneminde çıkarılmış olan yönetmelikleri yeniden yürürlüğe koyması talebinde bulundular. Sultan I. Ahmed, kadıya, "şeriata ve kanuna uygun olduğu

takdirde" eski emri desteklemesi talimatını verdi. Kadı kanunsuz köle satışını yasaklayacak ve meyancılar, kadınlar ve askerler bu ticaretten men edilecekti. Eski ve yeni bedestenlerin kethüdaları, edep erkânı muhafaza edecek ve kadıya suiistimalleri bildirmekten kişisel olarak sorumlu tutulacaktı. Bu işi hevesle yapmış olmalılar.[76]

Bu dönemde kölelerin İstanbul'da en az iki ayrı pazarda satıldığı anlaşılmaktadır. Yine 1605 yılında, Bedestan-ı Cedid tüccarları, Bedestan-ı Atik'teki kadın köle satışının eski uygulamaya aykırı olmasından ve kadınların erkek kölelerle bir arada tutulmasından yakınmıştı.[77] Bununla birlikte, 1637'ye gelindiğinde, birleşik bir köle pazarı oluşmuştu. Aynı yıl çıkan bir emre göre, köle ticareti "daima" belirli bir yerde (Esir Hanı'nda) yapılacaktı. Hükümet, vergileri (pencik) bu şekilde düzenli olarak toplayabilirdi. Emir, diğer yerlerdeki köle satışlarının devlet için yararlı ve kazançlı olmadığına işaret ediyordu. Son yangında hasar görmüş olan esir hanı artık yenilenmiş olduğu halde, esirciler, kölelerini umumi pazar yerlerinde satmayı sürdürdü. Adı çıkmış pek çok kadın ve erkek, aslen hür olan kızları satmaktaydı. Pencik vergisi ödemeden gizlice köle getiren birçok sahtekâr satıcı ortaya çıktı. El altından yapılan bu satışlardan vergi talep edilemediği için devletin kaybı büyüktü. Bu emirle, yenilenmiş Esir Pazarı dışında yapılan tüm köle satışları yasaklanmaktaydı.[78]

A. Fisher sözü edilen emrin, loncanın 1634 yılındaki bir şikâyeti üzerine çıktığını ve bu gidişatın 1640 yılında (aslında 1641'de) lonca bünyesinde geniş çaplı bir yeniden örgütlenmeye yol açtığını kaydeder. Hükümet bu sırada uygunsuz kimseleri loncadan atmıştı. Bunun geri kalan "dürüst" üyeleri sevindirdiğine kuşku yoktur. Toplam üye sayısı, otuz iki erkek ve sekiz kadın satıcı ve on dokuz dellal ile sınırlanmıştı.[79] İstanbul pazarının büyüklüğü düşünüldüğünde, ki imparatorluğun en büyük pazarıydı, bu sayı fazla yüksek değildir. Esircilerin yönetime karşı her zamanki gibi ortaklaşa sorumlulukları olacaktı.

19. yüzyıl başlarında imparatorlukta köle satışlarıyla ilgili sorunların aynı şekilde devam ettiğini görüyoruz. Lonca üyeleriyle üye olmayan satıcılar arasındaki eski rekabet sürmekteydi. Bununla birlikte, büyük değişimlerin yaşandığı bir yüzyıldı bu.[80] Osmanlı yönetimi, 3 Nisan 1805'te

köle ticaretindeki suiistimalleri önlemek ve esirciler loncasının eski yönetmeliklerini yeniden yürürlüğe koymak için bir ferman yayınladı. Bu fermana göre, durumu bilinmeyen (*mechûlü'l- ahval*) bazı kadın ve erkekler pazara sızmıştı. Kefilleri yoktu. İşi evlerinden yürüten bu kadınlar, cariyeleri fahişe olarak satıyordu. Bu kişiler ticaretten men edildiler. Esirciler ve yamakları dürüst ve güvenilir olmalıydı, çünkü Esir Pazarı tüm Müslümanların bir nevi haremi gibiydi. Buradaki cariyeler, özel bir haremdekine benzer bir muamele görmeyi hak ediyorlardı. Dolayısıyla soyut bir düzlemde, ya da pazarda satılan pek çok kadın kölenin sonunda özel haremlere girdiği düşünülürse çok da soyut olmayan bir düzlemde, cariyelerin suiistimale uğramaları, Müslüman haremlerinin suiistimal edilmesiyle aynı anlama geliyordu.

İstanbul'a köle getiren bazı köle tacirleri (*celeb*), bu köleleri Esir Pazarı'na götürmektense, kentte kendi yaşadıkları Tophane semtine götürüyor ve evlerinden satışa çıkarıyorlardı. Ferman bu uygulamayı da yasaklıyor ve böylelikle loncanın tekelci haklarını yeniden teyit ediyordu. Fermanda, bazı satıcıların, yeniden satılmak üzere kendilerine teslim edilmiş olan kölelere, kendilerine ait olmadıkları için kötü muamele ettikleri kaydedilmişti. Usta esirciler, ki sayıları otuz dokuzdan ibaretti, birbirlerinin hareketlerinden sorumlu tutulacak ve suçlu bir kimseyi kadıya bildirmedikleri takdirde birbirlerinin suçundan dolayı cezalandırılacaktı; bu, ciddi bir uyarıydı. Kanunu ihlal edenler, Esir Pazarı'nın ana giriş kapısında, diğerlerine ibret olsun diye asılacak ve mallarına el konulacaktı.[81]

Başka bir belgeden, her ne kadar ağır bir ifade kullanılmış olsa da, söz konusu fermanın çıkmasını ve pazardaki eski kanun ve düzenin yeniden yürürlüğe girmesini aslında esirciler loncasının istediği anlaşılmaktadır. "Ehliyetsiz" satıcıların ticaretten ihraç edilmesinden, her ne kadar bunun bir bedeli olsa da, kazanç sağlayacak olan onlardı. 1805 fermanının yürürlüğe girmesinden dokuz yıl sonra hükümet bunu feshetti. Bu yeni belgeye göre "esirci esnafı habis bir taife oldukları" için "...ısdar etdirdikleri emr-i şerif-i mezkur ile üsera maddesini kendülere münhasır ederek esirleri diledikleri bahaya satub nası ızrar edecekleri zahir" olmuştu.[82]

Bu, hükümetin lonca ile geçmişten beri sürdüregeldiği ilişkide önemli bir kopmaydı ve imparatorluğun ekonomik yaşantısına egemen olan lonca anlayışına ters düşüyordu. Hükümetin kendi girişimiyle mi, yoksa lonca üyesi olmayan esirciler gibi üçüncü bir grubun etkisiyle mi harekete geçtiğini bugün bilebilmemiz olanaksız. Kesin olan, hükümetin kendi çıkarmış olduğu bir kanunu, loncanın tekelini kırmak üzere feshetmesiydi. Oysa başlangıçta bu kanun, başkalarının köle ticareti yapmalarına engel olarak bu tekeli yeniden kurmak amacıyla çıkartılmıştı. Diğer yandan, lonca tekelinin kaldırılması devlet denetiminin kalktığı anlamına gelmiyor, bu doğrultuda birtakım değişiklikler getirilmiyordu. Aslında 1826 yılında ihtisab ağası için yayınlanan talimatnamede, esircilerin davranışlarıyla ilgili bazı maddelerin yer aldığını görüyoruz. İhtisab ağası, memurlarından birini, satıcıların hür doğmuş kişileri satarak kanunu ihlal etmemelerini, yeniden satılmaları için kendilerine teslim edilmiş olan kölelere kötü davranmamalarını ve fiyatlarda "keyfi" artış yapmamalarını denetlemek üzere pazarda görevlendirecekti; kısacası, edep muhafaza edilecekti. Esirciler hâlâ birbirlerinin davranışlarından sorumlu tutuluyordu, ayrıca uygunsuz kişilerin pazarda ticaret yapmalarına izin verilmeyecekti.[83] Loncanın tekel hakları dışında her şey "eski nizama" uygun olarak yürütülecekti; ancak, "eski nizam"ın, loncanın tekel hakları tanınmaksızın yeniden nasıl tesis edileceği sorusu yanıtsız bırakılıyordu.

1835-1836'da hükümet Esir Pazarı'nı 1846 yılında kaldırmadan önce son bir kez yeniden örgütleme girişiminde bulundu.[84] Bu kez talimat çıkarılmasını loncanın değil, bir taslak hazırlayarak sadrazama göndermiş olan ihtisab nazırının istemiş olması şaşırtıcı değildir. Nazır İbrahim Efendi'nin köle satıcıları hakkındaki görüşleri çok olumsuzdu. Müzmin hilekârlıklarından ötürü onları hor görüyor, bir kısmının para uğruna her şeyi yapabileceğini ileri sürüyordu. Kethüdalar ise görevini yerine getirmiyordu; dolayısıyla, esirci esnafının içinden "hayır ve şeri fark eder birisinin" kethüda olarak seçilmesi gerekiyordu. Bütün dükkân sahipleri kaydedilmeliydi. Kefili olmayan "ehl-i ırz" satıcıların kefil bulabildikleri takdirde pazarda kalmalarına izin verilecekti. Ancak, köle satışlarının artık pazarla sınırlanması gerekmiyordu. Bu işi evlerinden yürüten kadın

satıcılar da memur tarafından kaydedilecekti; onların da kefil bulması gerekiyordu. Ne var ki, satıcıların herkese köle satmalarına izin verilmeyecekti. Alıcı, kadın köleyi kendisine mi yoksa bir başkasına mı aldığının anlaşılması için sorgulanacaktı. Alıcının adı satış gerçekleştirilmeden önce öğrenilmeliydi. Nazırın daimi bir memuru, pazarda müşterilerin günlük kaydını tutacaktı.[85] Bir cariye, deneme süresinin sonunda geri gönderildiği takdirde defterden kaydını silecekti. Kim olduğu belli olmayan (*mechûlü'l-asl*) müşterilere ve kefili olmayanlara cariye satılmayacaktı. Cariyeler tetkik için bile olsa gayrimüslimlerin evlerine gönderilmeyecekti. Bir gayrimüslim İstanbul'da ikamet etmeyen Müslüman bir arkadaşı için bir cariye aldığı takdirde, ihtisab memuruna sipariş mektubunu göstermesi gerekecekti; yine de cariye ancak bir Müslümanın evinde incelenebilirdi. Pazar dışında etkinlik gösteren köle satıcıları da satışlarını memura bildirmek zorundaydı. Böylelikle kimsenin şeriata ve dine aykırı davranmasına izin verilmeyecekti. Suçlular meslekten men edilecek ve sürgüne gönderilecekti. Sadaret, seraskerliğin görüşüne başvurduktan sonra "yeni" yönetmelikleri onayladı.[86] Hükümetin köle satıcılarıyla ilişkilerindeki sürekliliği gösteren bu yönetmelikler 19. yüzyıl yerine pekâlâ 16. yüzyılda da yayınlanmış olabilirlerdi. En önemli fark, hükümetin lonca ile işbirliğinin bu tarihte kesilmiş olmasıydı. Demek ki, Osmanlı yönetimi, lonca üyesi olmayan esircilerin köle ticareti yapmalarına sonunda hak tanımıştı. Lonca satıcıları kadar onlar üzerindeki denetimden de, öncelikle toplumsal ve dini nedenlerle vazgeçilmedi; ancak, bunun da zamanı gelecekti.

Mısır'a Köle İhracatının Yasaklanması

İstanbul Esir Pazarı'nın 1846 yılında feshedilmesi ve Basra Körfezi bölgesindeki köle ticaretinin 1847 yılında yasaklanması, dönemin Avrupalıları ve günümüz araştırmacıları tarafından Osmanlıların köleliğe ve köle ticaretine karşı ilk girişimleri olarak değerlendirilmiştir.[87] Bu önlemlerin alınmasında Osmanlıları kendi görüşlerinin mi harekete geçirdiği, yoksa Batı baskısının mı etkili olduğu meselesine başka bir yerde eğilmek gerekir. Ne var ki, Osmanlılar köle ticaretinin hiç değilse bir kolunu, köle-

lik karşıtı nedenlerden çok, pratik bir niteliği olan ve tamamen kendilerinden kaynaklanan nedenlerle yasaklamışlardı. Bu, Mısır'a yapılan köle ihracatının yasaklanmasıydı.

Osmanlı fethinden önce Memluk Sultanlığı büyük ölçüde, Kafkasya ve Güney Rusya'daki köle kaynaklarıyla Mısır arasında yer alan Osmanlı topraklarından geçen köle ticaretine bağımlıydı. Memluk düzeninin yapısı düşünülecek olursa, bu ticarete ket vurulması Memluk devletini ciddi ölçüde güçsüz düşürürdü. Aslında yakın tarihli bir araştırma, Osmanlıların 1485-1491 arasındaki Osmanlı-Memluk Savaşı sırasında köle ticaretine ambargo uyguladığını göstermektedir.[88] Doğuya gitmek üzere Osmanlı topraklarından, sözü edilen çalışmada Bursa'dan, yola çıkan bir köle alıcısı kölesini Mısır'a götürmeyeceğine ilişkin güvence verecek yerel bir kefil bulmak zorundaydı.

Osmanlıların 18. yüzyılda Mısır'a köle ihracını yasaklamalarının benzer nedenleri vardı. Osmanlılar 1517'de Mısır'ı fethettiğinde egemenlikleri sona ermiş olan Memluklar, yavaş yavaş iktidarı ele geçirmiş ve 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde, eyaletin "asıl" yöneticisi konumuna gelmişti. Memlukların sonraki yükseliş dönemleri hakkında yazan Toynbee, ünlü çalışmasında şu yorumda bulunur:

> Bâbıâli, Sultan I. Selim'in başarısını yinelemek ve askeri güce başvurarak egemenliğini yeniden göstermek için herhangi bir girişimde bulunmadığı gibi, ekonomik silaha başvurarak ve isyancıların Kafkasya'daki köle kaynaklarının önünü keserek Memlukları yok olmak ile gerilemek arasında bir seçim yapmaya mahkûm etmeyi de düşünmedi.[89]

Osmanlı yönetiminin bu seçeneklere başvurmamış olması kuraldışı bir durum olurdu. Gerçekte, her iki seçeneğe de başvurulduğunu biliyoruz. Osmanlı devleti Mısır'da egemenliğini yeniden tesis etmeye karar verdi ve Cezayirli Gazi Hasan Paşa'yı gönderdi. Temmuz 1786'da Mısır'a giren Paşa, eyaletin Memluk yöneticisi Murad Bey'i yenilgiye uğrattı.[90] Osmanlılar Mısır'a köle ihracını, askeri harekâtla eşzamanlı olarak yasak-

lamıştı. Savaşçı köleler edinmelerinin önünü keserek Memluk beylerinin iktidarına kökten bir darbe indirmeyi amaçlıyorlardı. Bu emir geniş kapsamlı bir yasaklama getirmekteydi. Köle satıcılarından "Mısırlılara" köle satmamaları istendiği gibi, kölelerin Mısır'a götürülmesine de izin verilmiyordu. Gemiler boğazlardan geçerken içlerinde kaçak köle olup olmadığı araştırılacak ve bulunduğu takdirde bu kölelere el konularak İstanbul'a geri gönderilecekti.[91]

Uzun süre geçerliliğini koruyan ve birkaç kez süresi uzatılmış olan bu yasağın 1850'li yılların başlarına dek yürürlükte olduğunu gösteren belgeler vardır. Murad Bey'in 1791'de İbrahim Bey'le birlikte Mısır'da yeniden iktidara gelmesi ve Fransız işgaline dek süren iki başlı bir yönetimin kurulması, peşi sıra gelen kargaşa dönemi ve sonunda Mehmed Ali'nin iktidara geçerek İstanbul hükümetiyle uzun süren bir mücadeleye girişmesi gibi etkenler, Osmanlıları yasağı kaldırmaya teşvik etmemişti. Doğal olarak, Mısır'a erkek köle ithalinin yasaklanması üzerinde duruluyordu; ama başlangıç evrelerinde bu yasağın kadın köleleri de kapsadığı anlaşılmaktadır. 1793 ilkbaharında hükümet, yalnızca "Mısırlılara" "kadın ve erkek köle" satmayı âdet edinmiş olan esircilere değil, bu köleleri taşıyan gemi kaptanlarına da bir uyarı yayınladı.[92]

Mısır'ın İngilizler ve Osmanlılar tarafından yeniden işgal edilmesinden sonra yasak yenilendi. 1802 ilkbaharında İzmir, Aydın, Akçaşehir, Kuşadası ve Bursa kadıları, merkezi idareye Mısır'a köle ihracını yasaklayan emri mahkeme sicillerine geçirdiklerini bildirirlerken, Sarulhan sancağı mütesellimi de bu doğrultuda bir emir aldığını doğrulamaktaydı.[93] Demek ki, Mısır'da Osmanlı yönetiminin yeniden tesis edilmesi, yasağın kaldırılması sonucunu getirmemişti; tersine, Mısır'da köle ithali yapan liman kentlerinin denetlenmesine imkân vererek Osmanlıların uygulamanın kapsamını genişletmelerini sağladı. Mısır Valisi Hurşid Ahmed Paşa'ya, eyaletine köle ithalini önlemesini buyuran bir emir gönderilmişti.[94] Hurşid Ahmed Paşa, Babıâli'ye suçluların cezalandırılacağını bildirerek emrin alındığını onayladı,[95] İstanbul'a, Dimyat, İskenderiye ve diğer liman kentlerindeki yetkilileri yasağı dikkate almaları için uyardığını da ayrıca yazdı.[96] Edirne kadısının 26 Ocak 1827 tarihli bir mektubundan,

1810-1811'de yasağın yenilenmesinin yanı sıra Mısır'a köle ihracı yasağının "her türlü koşulda" korunmasıyla ilgili olarak o sıralarda genel bir "uyarıda" bulunulduğunu öğrenmekteyiz.[97]

Söz konusu yasağın özelde Memluklar, genelde Mısır toplumu üzerindeki fiili sonuçlarını değerlendirmek zordur. Yine de, insan, Mehmed Ali'nin görece hızla ve fazla kargaşa çıkarmadan ortadan kaldırdığı Memlukların yeniden güç toplayamamış olmalarında, Osmanlıların köle ticaretine getirdikleri yasağın bir payı olduğunu varsaymaktan kendini alamıyor. Marsot, Mehmed Ali'nin, Osmanlıların köle satışı ambargosu yüzünden "devlet görevlisi bulmak için başka yerlere bakmak" zorunda kalmış olduğunu ve "Sudanlılardan oluşan bir köle ordusu kurmayı" düşündüğünü söylemektedir.[98] Yasağın Osmanlı toplumu üzerindeki sonuçlarını ise daha iyi biliyoruz. Yönetim bu sayede imparatorluk sınırları dahilindeki köle ticaretini etkin bir şekilde denetleyebilmişti. Köle sahiplerinin kölelerini bir yerden bir başka yere götürmek için izin başvurusunda bulunmaları gerekiyordu.[99] Varış noktaları neresi olursa olsun, kölelerini Mısır'a götürmeyeceklerini temin etmek zorundaydılar. Bazen kefil bulmaları, bazen de köleleriyle birlikte varış noktasına ulaştıklarına ilişkin yerel kadı tarafından onaylanmış bir belgeyi hareket noktalarına göndermeleri gerekmişti. Kölelerin usulüne göre taşındıklarını denetlemek gümrük ve liman memurlarının göreviydi. İzin kâğıtları olmayan kölelere el konulabiliyordu.

Sözü edilen uygulama devlet görevlileri, makam ve nüfuz sahibi kişiler için de geçerliydi. Bu, Osmanlı yönetiminin Mısır'a köle ihracı yasağını uygulamaya kararlı olduğunu göstermektedir. Kölelerin nakledilmesi hakkında, askerîler ya da onlar adına kethüdalar ve kapıkethüdaları tarafından İstanbul'a yapılmış birçok talebin elimizde belgesi bulunmaktadır.[100] Bu taleplerden biri de Mısırlı İbrahim Paşa'nın kapıkethüdası tarafından geldiği için bilhassa ilgi çekicidir.[101] Kapıkethüdası Mart 1825'te bazı köleleri efendisine göndermek için hükümetten izin istemişti. O sırada Mora'da bulunan İbrahim Paşa, Osmanlılar adına Rum İsyanı'nı bastırmakla meşguldü. Kapıkethüdası, İbrahim Paşa'nın bazı kölelerinin harekât sırasında öldürülmüş olduğuna dikkat çekerek, hükümetten İz-

mir'de satın almış olduğu üç köleyi ölenlerin yerine Mora'ya göndermek için izin istiyordu. Bu talebin içerdiği istihza açıktır. İbrahim Paşa ve Mısırlı birlikleri, isyanı bastırmak için Osmanlılar adına savaşıyor ve aralarında kölelerin de bulunduğu askerleri onlar adına hayatlarını kaybediyorlarken, Mısır'a ve Mısırlılara köle satışı yasaklanmıştı. İbrahim Paşa belki de inceden inceye bu durumu protesto ediyor ve yasağın yersizliğini göstermeyi amaçlıyordu. Ne var ki, belgenin kısa oluşu, böyle bir sonuca açıkça varmamıza izin vermiyor. Kethüdaya, kölelerin İbrahim Paşa'nın yanına vardıklarını bildirmeyi temin etmesi koşuluyla talep ettiği izin verilmişti. Eğer İbrahim'in niyeti yasağın anlamsızlığını göstermek idiyse, Osmanlı yetkilileri, Mısır'a köle ihracı yasağının bir metnini izin belgesine ekleyerek yasağın yürürlükte kalacağını açıkça göstermiş oldular.

Bu eklenen metinden yasağın özü hakkında birçok bilgi ediniyoruz. Metinde, mevcut yasağın başlangıcı 1225/1810-1811 tarihine dayandırılmaktadır. Ne köle tüccarlarının, ne de başka kişilerin Mısır'a köle götürmelerine izin veriliyordu. Yasağın kalıcı bir yapısı vardı. Yasağın ihlali durumunda suçlu taraflar –köle sahipleri kadar kölelerin gümrüklerden geçmelerine izin veren memurlar– mevkilerine bakılmaksızın ağır cezalara çarptırılacaktı. Bu durumda köleler, kendilerine el koymuş olan devlet görevlilerine ait olacaktı. Bir gemide köle bulunduğunda, devlet adına gemiye el konulacak ve kaptanı tutuklanacaktı. İstisnalar olabilirdi, ancak bunun için devletin onayı gerekiyordu. Dolayısıyla, "Mısırlı" İbrahim Paşa'ya köle gönderme izni böyle bir istisnaydı ve Mısır'a köle ithali yasağına ilişkin genel kuralı doğrulamaya yaramıştı.

GEÇ OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KÖLELEŞTİRME VE KÖLE EDİNME YÖNTEMLERİ: 1839 SONRASINDA OSMANLI'DA KÖLELİĞİN DEVAMI

Tanzimat dönemi (1839-1876), Mustafa Reşid Paşa'nın 3 Kasım 1839 tarihinde Gülhane Hatt-ı Hümayunu diye bilinen fermanı kamuya okumasıyla başlamıştı. Ferman, köleliğe açıkça değinmemekle birlikte, imparatorluktaki askeri-idari kulluk düzeniyle yakından ilgili devlet geleneğini kırmayı amaçlayan daha önceki birkaç girişimin ulaştığı doruktu. Padişah daha 1827 yılında, yeniçeriliğin kaldırılmasından hemen sonra devlet görevlilerinin doğal ölümü halinde mal varlıklarına el koyma hakkından vazgeçmiş, ancak idam edilmeleri durumunda bu hakkı saklı tutmuştu. 1838 yılında ilk ceza kanununun yürürlüğe girmesiyle, askeri-idari kulluk düzeninin bu iki kalıntısı, yani "müsadere" ve "siyaseten katl" feshedildi.[1] Gülhane Hatt-ı Hümayunu, asıl kökenlerinden bağımsız olarak askeri-idari kulluk düzeninin kurallarına tabi tutulmuş olan bürokratlar ve askeri görevliler dahil bütün tebaanın, "yaşamına, mal varlığına ve onuruna" dokunulmazlık ilkesini ilan ederek padişahın daha önce benimsemiş olduğu yaklaşımı doğruluyordu. Dolayısıyla ferman, açıkça köleliğe karşı olmamakla birlikte, bu anlamda devlet geleneğinden bir kopuşa neden olmuştu. Ne var ki, askeri-idari kulluk düzeninin kalıntıları Tanzimat ve sonrasına dek varlığını korumuş ve ortadan kaldırılmasında dirençle karşılaşılmıştı. Bu döneme, reformların büyük ölçüde sürdürüldüğü II. Abdülhamid dönemiyle (1876-1909) birlikte, geç Osmanlı İmparatorluğu denebilir. Bu bölümde, geç Osmanlı İmparatorluğu'nda çeşitli köleleştirme yöntemleri ele alınırken devlet politikalarının bunlar üzerindeki etkisinin gösterilmesi amaçlanıyor ve Osmanlı'da kölelik düzeninde bir canlanma olup olmadığı tartışılıyor. Ayrıca, Osmanlı kölelerinin etnik kökenleri inceleniyor

ve ne şekilde istihdam edildiklerine bir göz atılıyor. Bu bölüm boyunca merkez ile eyaletler arasındaki farklılıklara da dikkat çekilmektedir.

Geç Dönemde Köleleştirme ve Köle Edinme Yöntemleri

O. Patterson, kölelik konusundaki karşılaştırmalı çalışmasında köleleştirme yöntemlerini sekiz başlık altında sınıflandırır:

1. Savaşta tutsak alma
2. Adam kaçırma
3. Haraç ve vergi ödemesi
4. Borç
5. Suçun cezalandırılması
6. Çocukların terk edilmesi ve satılması
7. Kendini köleleştirme
8. Doğum[2]

Osmanlılar geç imparatorluk döneminde doğrudan köle edinmenin yukarıda sıralanan yöntemlerinden bazılarını hâlâ kullanmaktaydı. Ticaret aracılığıyla olduğu gibi, bağımlı devletler ve dost hükümdarlardan alınan haraç ve armağan gibi dolaylı yollardan da az da olsa köle ediniyorlardı. Kişinin borcu yüzünden köleleştirilmesi ve çeşitli suçların köleleştirmeyle cezalandırılması gibi yollara Osmanlı İmparatorluğu'nda başvurulmadı; imparatorluk tebaası hiçbir zaman, her ne kadar merkezi idare bu tür kölelerin alıcısı olmuş olsa da, haraç verme amacıyla köleleştirilmedi.

Savaşta Tutsak Alma

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1300-1600 arasındaki yayılma döneminde, en önemli köle edinme ve köleleştirme yöntemi buydu. Osmanlılar savaş tutsaklarını köleleştirmekten ancak 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra vazgeçti.[3] Sonraki büyük savaşta, yani İngiliz ve Fransızların Osmanlıların yanında yer aldıkları Kırım Savaşı'nda ele geçirilen tutsaklar köleleştirilmedi. Üstelik Osmanlı yönetimi müttefiklerinin teşvikiyle Rus uyruklu Gürcülerin satışını ve köleleştirilmesini tamamen yasakladı ve bu

savaş sırasında Çerkes alım satımını teşvik etmedi.[4] Hükümdar olarak padişah, yabancı tebaanın köleleştirilmesini onaylamadığı takdirde, Müslüman onları yasal olarak köleleştiremiyordu. Ne var ki, Kırım Savaşı sırasında birtakım özel kişiler ve başıbozuk birlikler, düşman tebaasını köleleştirmekte, daha önce de olduğu gibi, hiçbir sakınca görmemişlerdi. Osmanlı yönetiminin savaş sırasında tutsak almayı artık onaylamıyor ve bunu adam kaçırma olarak değerlendiriyor olması, onlar açısından belki de nefret edilecek bir durumdu. Devlet, Gürcülerin satılmasını ve köleleştirilmesini önleme kararına bağlı kaldı. Kaçırılan Gürcülerin çatışmalar sona ermeden önce Rus yetkililere teslim edildiklerine ilişkin bilgimiz vardır. Örneğin Şubat 1855'te, Rus ordusunun Kafkasya'daki başkumandanı Tuğgeneral Bebutov, Kars Valisi Sırrı Paşa'ya yazarak, dört Gürcü tutsağın iadesi için teşekkür etmişti.[5] Gayrimüslim tebaanın isyana kalkışması üzerine köleleştirilmesi, savaş sırasında köleleştirmenin bir başka biçimiydi. Klasik zimmî statüsünün, 1856 yılında padişahın bütün tebaasının kanun karşısında eşit olduğunun tanınması üzerine feshedilmesinden[6] sonra devlet, isyancı gayrimüslimlerin zimmet sözleşmesini iptal ettiklerini öne sürerek köleleştirilmelerini artık onaylayamıyor ve buna meşruluk kazandıramıyordu. Ne var ki, 1877-1878 Rus Savaşı öncesi ve sonrasında isyan etmiş olan bazı gayrimüslimlerin aslında başıbozuklar tarafından köleleştirildiğinin işaretleri vardır.[7] Ancak, devletin onayı olmadığı için, bu tür bir köleleştirme de savaş sırasında köleleştirme olgusu olarak değerlendirilmemeli ve adam kaçırma sınıfına dahil edilmelidir.

Adam Kaçırma

Adam kaçırma, köle toplama bölgeleriyle sınırdaş olan belli sınır bölgesi halkları tarafından, Osmanlı yönetiminin yaklaşımı dikkate alınmaksızın az çok düzenli olarak uygulanmaktaydı. Anadolu'nun kuzeydoğu ucundaki halkların, özellikle Lazların ve Çürüksu sakinlerinin adam kaçırmayı alışkanlık haline getirdikleri biliniyordu. Bölge halkı Tanzimat döneminde de bu üne yaraşır şekilde davranmayı sürdürdü. Aynı şey, Sudan krallıklarına akınlar düzenleyerek bu bölgelerdeki pagan, bazen de Müslüman halkı köleleştirerek hayatını kazanan Trablusgarplılar ve Kızıldeniz'in

kıyı şeridindeki Araplar için de geçerliydi.[8] Sınır toplumuna özgü yaşam koşulları elbette halkı adam kaçırmaya yöneltiyordu; zaman zaman bunun karşılıklı bir misilleme biçimini aldığını belirtmek de yanlış olmayacaktır. Batum'daki İngiliz konsolos yardımcısının 1841'de gönderdiği bir rapora göre, Gürcüler eskiden köle almak üzere Osmanlı topraklarına akınlar düzenliyorlarmış; ancak Rus iktidarının tesis edilmesiyle birlikte bu önlenmişti.[9] Neredeyse çeyrek yüzyıl sonra Osmanlı tebaası olan Arap ve Türklerin, Çerkes aşireti Abkaslar tarafından köleleştirildiklerini öğreniyoruz. Aslında "Araplar"la kastedilen, köle ticareti nedeniyle yolu Kafkasya'ya düşen siyahlardı. Türkler ise Çerkezistan kıyısı açıklarındaki bir deniz kazası sırasında köleleştirilmiş ve Poti'deki Osmanlı konsolos yardımcısının devreye girmesi üzerine Rus yetkililer tarafından serbest bırakılmışlardı.[10] Rakip Kafkas aşiretleri, çoğunluğu küçük kız ve erkek çocuklar olmak üzere birbirlerinin aşiretlerinden karşılıklı adam kaçırıyor ve Osmanlılara satıyorlardı. Profesyonel köle tüccarları ise bazen evliliğe talip havasında gelip Çerkes ve Gürcü kızları satmak üzere kaçırıyorlardı.[11] Çerkes aşiretler, 1860'lı yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'na kitle halinde göç etmelerinden sonra da adam kaçırma geleneğini sürdürdüler. Halk tarafından, hür doğmuş Müslüman kızları kaçırmakla suçlanıyorlardı.[12] Diğer yandan gayrimüslim Osmanlı tebaasından çocukları da kaçırıyorlardı.

İmparatorluk dahilinde adam kaçıran bir diğer topluluk da Güneydoğu Anadolulu ve Kuzey Iraklı Kürt aşiret üyeleriydi. Osmanlı yönetiminin Tanzimat öncesi dönemde bu konuda nasıl bir tavır aldığını gördük. Devlet himayesi o dönemde Yezidileri kapsamıyordu.[13] 1844'te hükümet, Bedirhan Bey isyanının (1836-1847) son evrelerinde, Kürt önderi tarafından köleleştirilmiş olan bazı Tayyari Hıristiyanları, İngilizlerin protestosu üzerine serbest bırakmıştı. Meclis-i Valay-ı Ahkâm-i Adliye'de, eski Osmanlı geleneğine bağlı kalınarak, yalnızca hâlâ Hıristiyan olanların serbest bırakılmasına ve bu azatlıların yine cizye ödemelerine karar verildi.[14] Bir başka belgeden Kürtlerin Nesturiler, Yakubiler ve Yezidileri köle olarak sattıklarını öğrenmekteyiz. İngiliz elçiliği, Bedirhan isyanının Osman Paşa tarafından bastırılmasından sonra Osmanlı yönetiminden bu kölelere özgürlüklerinin geri verilmesini istemişti. Diyarbakır valisi yine öncelikle gelene-

ğe bağlı kalarak İstanbul'a emirleri yerine getirdiğini ve tüm Nesturi ve Yakubi kölelerin serbest bırakıldığını, yalnızca bazı Yezidi kız çocuklarının köle olarak kaldığını bildirdi. Ancak bu kez şeyhülislamlık, Bedirhan isyancı olarak cezalandırıldığı için, onun köleleştirdiği kişilerin köle olarak tutulamayacağına ilişkin bir fetva verdi. Ne var ki, dini kaygıların bağladığı hükümet, din değiştirmiş kölelerin ya da efendilerinden çocuk sahibi olan cariyelerin, her ne kadar köleleştirilmeleri kanuna aykırı olsa da, iade edilmeleri emrini veremedi.[15] 1855 yılında, bir başka isyan sırasında Yezdan Şir, Garzan ve Siirt'teki bazı Nesturileri ve Yezidileri köleleştirerek satılmak üzere Musul'a göndermişti. İngiliz ve Fransız konsoloslukları onlar adına araya girdi. Bu kez Yezidiler de dahil olmak üzere tüm kölelerin yakınlarına iadesi, dini herhangi bir soruna yol açmadı.[16]

Osmanlı yönetimince kanunsuz sayılan bir durumun, yerel Kürt feodal beyleri tarafından öyle görülmediği dikkate alınmalıdır. Bu mücadeleler sırasında, 1846-1855 arasında bölgeyi ziyaret etmiş olan J. J. Benjamin adlı Moldavyalı bir Yahudi gezgin, Nesturi ve Yahudi köylülerin Kürtler tarafından boyunduruk altında tutulduğu tam anlamıyla feodal bir düzeni betimlemektedir. En yoksullar yılda 500 kuruş tutarında olan bir kelle vergisi ödemekle yükümlüydü ve yılın bazı dönemlerinde efendilerinin tarlasını işleyerek "serf hizmeti" veriyorlardı. Uygulamada efendilerin bu serflere daha çok köle gibi davrandıkları anlaşılmaktadır. "Efendi, köleleri üzerinde mutlak ölüm ve yaşam yetkisine sahiptir; onları canı istediğinde ailece ya da tek olarak bir başka efendiye satabilir."[17] Benjamin'in gözlemleri arşiv verilerini tamamlamaktadır ve Kürt beylerinin yerel gayrimüslimleri neden ısrarla köle olarak sattıklarının açıklanmasında yararlı olabilir: Beyler yalnızca onlar üzerindeki mülkiyet haklarını kullanıyorlardı. Tanzimat'ın merkezileştiren gücü bölgeye ulaştığında bu düzen bozuldu ve feodal beylerin yarı bağımsızlıklarına son verildi. Merkezi Osmanlı yönetiminin bu girişiminin sonuçları hakkında Benjamin şöyle söylemektedir:

> Yahudilerin içinde bulundukları koşullar, artık Babıâli'nin idaresi altında olan Kürdistan bölgelerinde biraz daha katlanılabilir bir

düzeydedir: Hükümet tarafından atanan Müslümanlar (müsellimler yerine) köleliği kaldırdı; kelle vergisi artık doğrudan paşanın eline gidiyor.[18]

Şer'î mahkeme kararlarına ve yeni Tanzimat yasalarına karşın, özellikle küçük çapta ve kişi düzeyinde adam kaçırmalar, imparatorlukta köle talebi olduğu sürece devam etmişti. Bu, büyük çaplı ve örgütlü bir adam kaçırma uygulamasının imparatorluğun her yerinde sona erdirildiği anlamına gelmemelidir. Örneğin 1902 gibi geç bir tarihte, Osmanlı Kızıldeniz donanmasındaki savaş gemileri, korsanlar tarafından Hicaz ve Afrika pazarlarına götürülmek üzere Yemen kıyılarında tutsak alınmış olan kadın ve çocuklarla dolu bir esir gemisini durdurmuştu. Yine de Osmanlı yönetimi, hiç değilse imparatorluğun yüreğindeki Anadolu'da, büyük çaplı ve örgütlü adam kaçırma vakalarıyla baş etmekte daha başarılıydı.[19]

Haraç ve Vergi Ödemesi

Osmanlı İmparatorluğu haraç ödeyen bir devlet olmadığı için, bu yöntem köleleştirme amaçlı kullanılmamıştı. Ne var ki Osmanlılar kendilerine bağımlı ya da daha önemsiz dost devletlerden köle kabul ediyorlardı. Dolayısıyla haraç, köle edinmenin dolaylı bir yöntemi olarak kısmi bir rol oynadı. Kırım Hanlığı, 1783 yılında Rusya tarafından ilhak edilmeden önce Osmanlı sarayına armağan olarak sık sık kadın köleler göndermişti.[20] Garp Ocakları ve bu ocaklar aracılığıyla bazı Afrika prenslikleri de haraç olarak köle gönderen diğer kaynaklardı.[21] Tunus, 1842 yılına dek İstanbul'a köle göndermeyi sürdürerek haraç ödemesinin bir bölümünü resmen bu şekilde yapmıştı. İngiltere Başkonsolosu Sir Thomas Reade'in aktardığına göre Tunus Beyi Ahmed Bey, temsilcisine, kendisine neden hiç köle getirmediği sorulduğu takdirde Babıâli'ye, beyin kölelik konusunda bazı önlemler almış olduğunu (köle ticaretini Ağustos 1841'de yasaklamıştı) ve "kendi topraklarında buna tamamen son verme konusunda kesin kararlı olduğunu" bildirmesi talimatı vermişti. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Aberdeen de, İngiltere'nin İstanbul büyükelçisine, Tunus beyi adına devreye girerek Babıâli'ye "beyin haracının bir bölümü olarak alışılmış köle armağanı gönder-

memiş olmasının nedenini bildirmesi" talimatını verdi. "İngiliz milletinin köle ticareti ve köleliğin kaldırılması yönündeki isteklerini kabul etmiş olmasının, beyin padişahla ilişkileri üzerinde olumsuz bir etkisinin olmaması için", İngiliz hükümetinin diplomatik arabuluculuk yapacağı konusunda Tunus beyine güvence verilmişti.[22]

Trablusgarp'a gelince; Osmanlı yönetiminin 1835'te burada doğrudan yeniden tesis edilmesinden sonra, eyaletin İstanbul'a olağan haraç ödemesini köle göndererek yapmış olduğunun bir işareti yoktur. Bornu hükümdarı Umar 1848'de padişaha doksan kadar kadın ve erkek köle göndermişti; kölelerin on sekizi yolda öldü, geri kalanı da padişah tarafından azat edildi.[23] 1850 yılında gerçekleşen bir olay, Bornu'dan bu tür armağanların düzenli olmasa da sık sık gönderildiğini göstermektedir. Umar'ın bir akrabası, yanında birkaç hadım ve cariye olan Hacı Muhammed Malta'da ölmüştü. Osmanlı konsolosu, Hacı Muhammed'in ardında bıraktığı kölelerin İstanbul yönetimine birer armağan olduğunu düşünerek onları kente gönderdi. Ne var ki, Trablusgarp valisi konsolosa bu kişilerin ölenin özel mülkiyetinde olduğunu ve mirasçıların tazmin edilmesi gerektiğini bildirdi. İstanbul yönetimi bunu kabul etti. Biri dışında bütün köleler satılmış olduğu için (Devlet Hazinesi adına mı?) mirasçılara nakit para gönderildi. Henüz satılmamış olan köle de, padişahın hesabından 3000 kuruş ödenerek "efendilerinden" özgürlüğü satın alınıp İstanbul'da kaldı.[24] Vaday kralları tahta geçtiklerinde, İstanbul yönetimine saygı göstermek için, Bagirmilerden haraç olarak aldıkları hadım köleleri gönderiyorlardı.[25] 19. yüzyılda Avrupalıların köle toplama bölgelerine hızla egemen olmaya ve Osmanlıların köleliğe karşı bir politika yürütmeye başlamalarından önce bile, özü gereği haraç yoluyla çok sınırlı sayıda köle gelmiş olmalıydı.

Çocukların Terk Edilmesi ve Satılması

İmparatorluğun Müslüman ve Hıristiyan tebaasının yoksulluk yüzünden çocuklarını satmak zorunda kaldığı zamanlar olmakla birlikte,[26] bu yöntem Çerkeslerin 19. yüzyılın ikinci yarısında imparatorluğa göçünden önce yaygın olarak uygulanmadı. İslam, hür doğmuş Müslümanların ve zimmî gayrimüslimlerin köleleştirilmesini yasaklamaktaydı. Osmanlılar

Çerkeslerin kendi çocuklarını ve yakınlarını satmasının, her ne kadar kendileri başlıca müşterileri olsalar da, "acayip bir âdet" olduğunu düşünüyorlardı. Çerkes toplumunun temelde hür ve köle sınıflarından oluşan ikili yapısı, çocuk ve akrabaların satılmasında bazı yasal boşluklar oluşturmaktaydı. Çerkes köle sahipleri henüz Kafkasya'dayken köleleri üzerinde daha sıkı bir denetime sahiptiler. Kölelerinin çocuklarını satan ve bu satışı denetleyen de yine onlardı. Göç sonrasında Osmanlı toplumuyla bütünleşme süreci, yönetici sınıfın-köle sahiplerinin insan kaynağı üzerindeki denetimini gevşetmesine neden oldu. Kuramsal olarak, yalnızca köle sınıfından olanlar alınıp satılabiliyordu. Aslında hür sınıftan gelen pek çok Çerkes özellikle göç kargaşasında çocuklarını satmak zorunda kalmıştı.[27] Alıcılar, satıcıdan, satın aldıkları kişinin "kul cinsinden" olduğunu belirten bir belge alarak dini çekincelerini gideriyordu.[28] Çocukların yoksulluk nedeniyle satıldığına dair pek çok gönderme bulunmasına karşın, bu olguyu salt bu gerekçeyle açıklamak aşırı basitleştirmek olur. İngiliz büyükelçi Sir H. Elliot, Çerkes ailelerin çocuklarını, "yaşam koşullarını iyileştirmek gibi samimi bir niyetle" sattıklarını ifade eder. Üstelik, uygulamanın sürmesine yetecek kadarı da haklı çıkmaktadır:

> Korkunç ve doğal olmayan bir şey olsa da, aileler [satışın] çocuklarına kendilerininkinden daha iyi bir toplumsal konum getireceğine inanmakta haklıdırlar; onlar, genellikle Türk kızlarına verilen en iyi eğitimi alıyorlar ve değil en büyük paşalar, bizzat sultan için de eş olarak seçilmeye uygun görülebiliyorlar.[29]

İşin bu yanı, Çerkeslerin göç etmelerinden yarım yüzyılı aşkın bir süre sonra hâlâ çocuklarını satıyor olmalarını açıklayabilir. Bu noktada, çocuk satışı ile kendini köleleştirme arasındaki ayrımın, çocukların kendilerinin de satılmaya istekli olmaları durumunda bulanıklaştığı kaydedilmelidir. İngiltere Dışişleri Bakanlığı Köle Ticareti Dairesi Şefi W. H. Wylde'ın bir raporundaki gözlemleri, bu hususta bilgilendirici olduğu kadar beyaz köle ticaretine müdahalede bulunmanın güçlüğü yüzünden yaşanan hayal kırıklığı bakımından da tipiktir:

> Beyaz köle, birçok durumda gönüllü bir kurbandır. Bir Türk paşasının ya da beyinin haremine girmek Çerkes ve Gürcü kızların en büyük arzusudur. Türkler bu kızları edinmek için büyük bir istek duydukları gibi bu kızlar da gitmeye heveslidir. Aileler ise bunun bir onur olduğunu düşünerek çocuklarını verirler. Bunda sağlam parasal çıkarları vardır. Öyle ki, hiçbir mekanizmanın harekete geçirilmesi bu ticaretin sürmesine engel olamaz...[30]

Demek ki, çeşitli etkenlerin bileşimi söz konusudur: Çerkesler arasında kalıtsal köle kastının varlığı, önderlerin/köle sahiplerinin denetimlerini yitirmeleri,[31] ailelerin kendileri ve çocukları için daha iyi bir yaşam istemeleri, bizzat kölelerin buna istekli oluşu ve elbette Osmanlıların köle talebi, çocuk satmayı Çerkes aileler açısından iyice kolaylaştırmaktaydı.

Kendini Köleleştirme

Biraz önce gördüğümüz gibi, Çerkeslerin durumunda, bir köleleştirme yöntemi olarak çocukların satışı, kendini köleleştirme ve satılan kişinin kul cinsinden gelmesi halinde, doğuştan kölelik yöntemleriyle örtüşmekteydi. Kaynaklar, beyaz köleler söz konusu olduğunda, kölelerin gönüllülüğü öğesini vurgulamakta birleştikleri gibi bazen bunu fazlasıyla abartırlar. Dikkatli gözlemci İngiliz Lady Blunt yeni iskân edilmiş Çerkes göçmenlerle karşılaştığında, bir kız çocuğu kendisini hizmetine alması için ona yalvarmış, "Burada can sıkıntısından ölüyorum" demişti, "bu korkunç ve tuhaf yerde, beni İstanbul'a götürebilecek hayırsever bir kişi tarafından satın alınmak veya kurtarılmak gibi bir ümidim ya da fırsatım yok." Neden satılmak için ısrar etmediği sorusuna, "ümitsiz bir ifadeyle" şu yanıtı vermişti: "Kimse artık Çerkes göçmenlerin kızlarını satın almaya cesaret edemiyor."[32] Osmanlı toplumunu gözlemleyen bir diğer kişi olan L. Garnett'in, Osmanlı yönetiminin Çerkeslerin köle satışını teşvik etmeme politikaları üzerine yazdıkları, Lady Blunt'ın söylediklerinden çok farklı değildi:

> Bu dayatılmış özgürlüğe en çok içerleyenler de, Osmanlı sarayına olmasa bile bazı paşaların haremine girerek burada bir toplumsal

konum ve servet edinme fırsatından yoksun bırakılmış olduklarını düşünen kızlardı.[33]

Arşivlerdeki bilgiler ve işin içyüzünü bilenlerin tanıklıkları olmasaydı, yabancı gözlemcilerin (ki Osmanlı'da kölelikliğin kendine özgü yanlarını göstermeye aşırı hevesliydiler) bu sözlerine daha büyük bir kuşkuyla yaklaşılabilirdi. 19. yüzyılın ikinci yarısındaki harem yaşantısına tanıklık etmiş olan Leyla Hanım'ın (Saz) anlattıklarına göre, bazı Çerkes kızlar daha iyi bir yaşam arayışıyla gönüllü olarak İstanbul'a kölelik yapmaya geliyordu ve aralarında "soylu kökenliler" bile vardı.[34] İngilizler 1857 yılında beyaz köle ticaretini yasaklaması için Babıâli'yi sıkıştırdığında, Hariciye Nazırı Âli Paşa İngiliz Konsolosluğu'na "sözde kölelerin Konstantinopolis'e kendi istekleriyle geldikleri için aslında köle sayılmadıklarını" bildirirken, kuşkusuz işin gönüllülük yanından yararlanmaktaydı.[35] Paşa, teknik bir bakış açısından elbette haklıydı; çünkü ne şeriat, ne de kanun kendini köleleştirmek diye bir şey tanıyordu. Ne var ki, bu insanlar İstanbul'a profesyonel köle satıcıları eşliğinde satılmak üzere getirilmişlerdi; bir kez satıldıktan sonra da köleliğin kural ve koşullarının çoğuna tabi oluyorlardı. Köleliğin getirdiği toplumsal hareketlilik kanallarından yararlanan hür/soylu Çerkes kızları, kendini köleleştirmeye iyi bir örnektir. Bu kızların kaçının amacına ulaştığı ayrı bir soru olmakla birlikte, ailelerin evlatlarını satmalarına yol açan nedenler, bu kızlar arasında da gönüllü kölelik düşüncesinin tutunmasını sağlamıştı. Diğer yandan, kanunlarca tanınmıyor olmak, kendini köleleştirmeyi riskli bir yöntem haline getiriyordu. Efendisiyle bir anlaşmazlığa düştüğünde ya da basit bir hoşnutsuzluk söz konusu olduğunda, kendini köleleştirmiş olan kişi özgürlüğünün iadesi için yasal koruma talep edebiliyordu. Köle satıcıları ile "köleler" –genellikle Çerkes cariyeler– arasında danışıklı dövüş olduğuna dair söylentiler bile vardı; köle, satıldıktan sonra özgürlüğünü talep ediyor, işlem yineleniyor ve satış bedelini satıcıyla/satıcılarla paylaşıyordu.[36] Bu tür bir dalavere, Osmanlı yönetiminin kölelik karşıtı siyasetinin başlamasından önce, yani satıcıların satış bedelini alıcıya geri ödemek zorunda olduğu dönemde bu kadar verimli olamazdı.

Kendini köleleştirmeye, Çerkes cemaatlerinde düzenli olarak rastlanıyordu ve imparatorluğun tebaası arasında Çerkesler dışında bu uygulamaya başvuran pek yoktu. Kıtlığın ya da başka şeylerin yol açtığı olağandışı koşullar başlıca nedendi. Bu şekilde köleleştirilmiş olan kölelerin alıcılarının her zaman Osmanlılar olması gerekmiyordu. 1840 yılında imparatorluğun doğu vilayetlerinde böyle bir kıtlık yaşanmıştı. Bazı Ermeniler İran'a göç etti. Orada iş ve yiyecek bulamayınca kendilerini ve ailelerini köle olarak sattılar. Mirabov adlı Tebrizli bir Rus tüccar, 200 kadarının özgürlüğünü satın almıştı ve onları Rusya'ya göndermeyi düşünüyordu. Bu gelişmelerden bu sırada haberdar olan Erzurum valisi, Ruslardan, imparatorluğu izinsiz terk ettikleri gerekçesiyle Ermenilerin iade edilmelerini talep etti. Ruslar buna uymakla birlikte Ermeniler adına aracılık yaptılar ve Babıâli'den, imparatorluk topraklarını kıtlık yüzünden terk etmek zorunda kaldıkları için, onların "azarlanmamasını" istediler. Babıâli, hep vergi ödeyen reayayı kaybetme endişesi taşıdığı için, Erzurum valisinden geri dönen Ermeni topluluğun korunmasına yardımcı olmasını ve İran'da kalanlar varsa geri dönmelerini sağlamasını istedi.[37]

Son olarak, hiç değilse Tanzimat döneminin ilk yıllarında Anadolu'nun kuzeydoğu ucunda yaşayan halk için küçük çapta bir köle kaynağı oluşturan Rus asker kaçakları, kendini köleleştirmeye bir örnek olarak değerlendirilebilir. Onların seçimi ehvenişerdi; askerlik hizmetinden kurtulmak için köleliğe adım atıyorlardı. Batum'daki İngiliz konsolos yardımcısına göre bir asker kaçağı, sınırı geçer geçmez karşılaştığı ilk Türk tarafından köleleştiriliyordu. Rus ve Polonyalı asker kaçakları kendisine "köle olsalar da Türklerin yanında olmayı, Rusya'da askerlik yapmaya yeğlediklerini" söylemişlerdi. Bir bölümü Rus konsolosluk yetkililerince geri gönderildiğinde, "şiddetle cezalandırılmış olmasına karşın (ya da bu yüzden!) yine Acaristan'a" kaçmalarını önlenememişti. Rus konsolosların onları ülkelerine geri göndermiş olması, Osmanlı yetkilileriyle işbirliği içinde olduklarına işaret etmektedir. Demek ki, Osmanlı yönetimi yerel halkın bu işlerini onaylamıyordu. Yine de tüm bu çabalar "köleleştirilen kişi" ile köle sahibi arasındaki sıkı işbirliği karşısında büyük ölçüde sonuçsuz kaldı; yalnızca birkaçı "ele geçirildi, geri kalanı kırsal halkın suç ortaklığı sayesinde kendisini gizleyebildi."[38]

Doğum

İslam hukukuna göre ebeveyni köle olan çocuklar köle statüsünü tevarüs ediyorlardı. Özgür bir erkekle bir başkasına ait bir kadın kölenin beraberliğinden doğan çocuklar da köle sayılıyordu. Dolayısıyla İslamiyette köle üretme teknik bakımdan olasıydı ve bazı Müslüman halklarda, örneğin Çerkeslerde, köleliğin kalıtsal olduğu bir kast bulunuyordu. Bu kuralların, "klasik" Osmanlı İmparatorluğu'nda ortakçı kullar örneğinde olduğu gibi, bazı uygulama alanları vardı. Savaş sırasında tutsak düşmekten ortaya çıkan kalıtsal köleliğin devşirme uygulamasına bir meşruiyet kazandırabileceğine zaten işaret etmiştim. Kaynaklar, doğuştan köleleştirmenin geç Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli bir köle kaynağı oluşturmadığı konusunda uzlaşmaktadır ve çoğu, bu bakımdan Çerkes ve olağan Osmanlı uygulamaları arasındaki farkı vurgulamaya özen göstermektedir. Ne var ki, yabancı gözlemcilerin büyük bölümü bu farkın Osmanlı ve Çerkes sistemlerindeki yasal uyuşmazlığın bir sonucu olduğu görüşündeydi. Aslında, her iki düzeni şekillendiren şeriat kuralları aynıydı. Osmanlı toplumunda kölelerin belirli bir hizmet süresinden sonra yaygın olarak azat edilmesi, hem bu gözlemcilerin hem de bazı Osmanlı yazarlarının bu doğrultuda düşünmelerine yol açmıştı. Yine de kölelerin çocuklarını köle olarak tutma hakkı yalnızca Çerkeslere özgü değildi. Gerçekten de köle sahiplerinin alım gücünün daha sınırlı olduğu vilayetlerde, bazı köle sahiplerinin "doğuştan köleliğe" izin veren şeriat kurallarından yararlanma eğiliminde olduğunu gösteren konsolos raporları bulunmaktadır. İngiltere'nin, kendisi de bir araştırmacı ve Şarkiyatçı olan Trabzon konsolosu Palgrave, Trabzon, Ankara ve Kastamonu vilayetleriyle ilgili bir raporunda "Anadolu'da köle ebeveynin çocuklarının ya da özgür babayla köle anneden (yani babaya ait olmayan anneden) dünyaya gelen çocukların köle sayıldıklarını ve istenildiğinde satıldıklarını" yazmaktadır.[39] Bağdat Başkonsolosu Herbert de Arap vilayetleri hakkında yazarken onun sözlerini yineliyordu: "Bu ülkede ithal edilmiş olan kölelerin yanı sıra Arap babalar ile Afrikalı annelerin (yani başka birisine ait olan Afrikalı kadın köle) çocuklarının da satıldığı sık rastlanan bir durumdur."[40]

Osmanlı arşivlerinde yukarıdaki ifadeleri doğrulayan kanıtlar bulabildim. Denizli vilayet idaresinde kıdemli bir kâtip olan Yahya Bey 1859 yılında öldüğünde vilayet hazinesine 22.000 kuruş tutarında borcu vardı. Yetkililer Yahya Bey'in borçlarını ödemek üzere, bir bölümü bir köle ailesinden oluşan mal varlığını satmaya karar verdi. Köle ailesindeki koca, yaşlı bir "Kazak", karısı ise siyahtı ve iki çocukları vardı. Kadının hür bir erkekle yaptığı önceki evliliğinden yine köle olan bir çocuğu daha vardı. Toplam değerleri 3500 kuruş olarak hesaplandı. Bu arada çocuklardan biri ölmüş, diğerleri hasta düşmüştü. Bu gelişme üzerine hazine memurları, bu insanların içinde bulunduğu zor durum nedeniyle satışlarının "adil ve uygun olmadığı" gerçeğine dikkat çektiler. Meclis-i Vâlâ, padişahın hesabından azat edilmelerini ve satış değerinin Yahya'nın borcundan düşülmesini önerdi. Bu öneri kabul edildi.[41]

Diğer yandan, Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük ölçekte köle üretilmesine, beraberlerinde çoğu tarım işçisi 150.000 kadar köle getirmiş olan Çerkeslerin gelişine değin başvurulmamış olduğuna kuşku yoktur. O zaman bile Çerkes liderlerin birtakım nedenlerden ötürü kalıtsal köleleri üzerindeki hâkimiyetlerinin çözülmesi, geleneksel Çerkes düzeninin bazı mücadelelere rağmen büyük ölçüde dağılacağını ve Osmanlı İmparatorluğu'nda devam etmeyeceğini gösteriyordu. Osmanlı politikası ve kölelerin önceki durumlarını sürdürmek istememeleri bu nedenlerin başında gelmekteydi.[42]

Köleler düzenli olarak azat edildiğine ve köle üretilmediğine göre, doğuştan kölelik imparatorlukta doğrudan köle edinmenin önemli bir yolu değildi; bu durum, Osmanlı toplumundaki kölelik düzeninin yapısı bakımından önemli sonuçlara yol açtı. Köle nüfusunun sürekliliğinin sağlanması için daima yeni kölelerle beslenmesi gerekiyordu. Oysa, savaşta tutsak alma yöntemi gibi bu dönemde her halükârda kesintiye uğramış olan diğer dolaysız yöntemlerde bir gelişigüzellik vardı. Zaten, köle ihtiyacı bu yöntemlerle ancak sınırlı ölçekte karşılanabiliyordu. Dolayısıyla sürekli azalan köle stokları doğrudan yenilenemediğinden, sistemin ticaret yoluyla dolaylı yollardan köle edinmesi gerekmişti. Osmanlı'da kölelik düzeninin bu yönü, Osmanlı ve İngiliz hükümetlerinin de bazı gözlemcilerin de dikkatinden kaçmamıştı. Örneğin, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gönderi-

len bir raporda Elliot, köle ticaretine son vermenin Osmanlılar açısından güç olduğunu, çünkü "Türkiye'deki düzenin, Amerika ve başka ülkelerde hâkim olan ve çocukların doğuştan köle olduğu bir düzene hiç benzemediğini" ileri sürdükten sonra bu konuyu ayrıntılı olarak ele alıyordu:

> Burada kölelere, yedi yıl kadar hizmet ettikten sonra özgürlüklerinin verilmesi olağandır. Kölelerin dünyaya getirdiği, dolayısıyla doğuştan köle olan çocuk sayısı göreli olarak çok düşüktür. Yine de kölelerin azat edilmesi (Türklerin insanlığı açısından övgüye değer olmakla birlikte), Afrika'dan köle getirilmesi gereğine ve köle avcılığına eşlik eden tüm o korkunç olaylara yol açtığı için, ev hizmetinde kadın köle kullanılmasından ve efendilerine hizmette kendi yerlerini alacak olan çocuklar dünyaya getirmelerinden daha büyük acılara neden olmaktadır.[43]

Elliot'ın Afrikalılar için söyledikleri, düzenli aralıklarla azat edildikleri için imparatorluğun başka sakinlerine satılan Çerkes köleler açısından da geçerliydi.

Ticaret Yoluyla Köle Edinme

Köle ticareti, yukarıda işaret edildiği gibi, Osmanlı kölelik düzeninin devamı açısından gerekliydi. Çoğu Osmanlı kölesinin, yukarıda ele alınan köleleştirme yöntemleriyle doğrudan edinilmekten çok, ticaret aracılığıyla dolaylı olarak edinildiğini ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Orta Afrika ve Kafkasya'daki köle toplama bölgeleri padişahın yetki alanının dışında kaldığı için, köle ticareti dış ticarete özgü özellikler taşımaktaydı ve iç ticaret, Çerkeslerin gelişine değin sınırlı sayıda köle sağlayabilmişti. Osmanlı'da köle ticaret ağı dört ana koldan oluşuyordu:

1. Kuzey Afrika ticareti
2. Kızıldeniz ticareti
3. Basra Körfezi-Irak ticareti
4. Çerkes ve Gürcü ticareti.[44]

Tümü beyaz kölelerden oluşan sonuncusu dışında hepsi siyah köle ticaretine dayalıydı. Toledano, Mısır hariç olmak üzere, imparatorluğa ithal edilen siyah ve beyaz köle sayısının 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde yılda 13.000, 19. yüzyılın büyük bölümünde ise 10.000 civarında olduğunu kesin olmamakla birlikte ileri sürer.[45]

Osmanlı Kölelik Düzeninin Yeniden Güçlenmesi

Köle teminini olumsuz etkileyebilecek her gelişmenin, imparatorluğun kölelik kurumu açısından bağlayıcı sonuçları olacaktı. 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısı bu tür gelişmelerle doluydu. Bir yandan, Osmanlıların kölelik karşıtı politikalara yönelmesi, diğer yandan, Avrupalıların köle toplama bölgelerini giderek daha çok denetleyebilmesi (belki de bu daha önemli bir gelişmeydi), Osmanlı topraklarında kölelik düzeninin sonunda zayıflamasının başlıca nedenleri oldu. Ne var ki, aynı yüzyıl içinde, geç imparatorluk döneminin köle stoklarını besleyerek ve sürekliliğini sağlayarak kölelik düzenine biraz daha zaman tanıyan bir yenilenmeye yol açan başka gelişmelere de tanık olunmuştu. Demek ki, Osmanlı kölelik düzeninin yeniden güç kazanması, köle ticaret hacmindeki bir artışla ya da canlanmayla doğrudan ilişkiliydi.

Kaynaklar 19. yüzyıl Afrika'sında bu tür bir canlanma olduğu konusunda birleşir. Meseleye talep açısından bakan Fisher ve Fisher, siyah köle ticaretindeki bu canlanmayı, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyah köle talebindeki artışa bağlar ve Rusya'nın 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başlarında Gürcistan ve Kafkasya'yı işgalinin, "Ortadoğu'nun bu bölgelerdeki sağlam köle kaynaklarını tıkayarak Afrikalı kölelere talep uyandırdığı" varsayımında bulunurlar.[46] H. J. Fisher bir başka yerde, İngiliz egemenliğindeki topraklarla ve Fransız işgali altındaki Cezayir'le köle ticaretinin yasaklanması gibi aksi yöndeki gelişmelere işaret ettikten sonra şöyle söylemektedir:

> Bu durgunluk dalgası, Sudan içinde ve Sahra çapında siyah köle ticaretini pek etkilemedi. Tam tersine, Osmanlı dünyasına gelen beyaz kölelerin azalması, siyahlara talebi arttırmış olabilir.[47]

B. Lewis, Ortadoğu'da kölelik konusundaki çalışmasında bu varsayıma bağlı kalır ve "[Afrika'daki] ticarette, daha kuzeydeki olaylar nedeniyle bir büyüme" olduğunu düşünür. Lewis şöyle yazmaktadır:

> Rusların 1801-1828 dolaylarında Kafkas toprakların ilhak etmesinden sonra İslam dünyasının elinde kalan son beyaz köle kaynağı da küçülerek sonunda kesildi. Gürcü ve Çerkeslerden yoksun kalan Müslüman devletler başka yerlere yöneldiler. Bunun üzerine kara Afrika köleciliğinde geniş çaplı bir canlanma oldu. Bu, Mısırlıların Nil'in yukarılarına ilerlemesiyle birlikte iyice gelişti...[48]

İster beyaz, ister siyah olsun, köle nüfusunun biyolojik olarak kendisini yenileyemediği kölecı bir toplumda kölelere daima talep duyulacaktı. Bu nedenle, bir köle kaynağı kuruduğunda bir başka kaynağın arandığını varsaymak doğal olsa gerektir. Yine de, başta Kafkasya'dan olmak üzere beyaz köle arzının azalmasıyla birlikte Afrika'da köle ticaretinin 19. yüzyılda yeni bir ivme kazandığına ilişkin yukarıdaki sav birtakım soruları akla getirir. Öncelikle, beyaz köle teminindeki düşüş, 19. yüzyıl öncesine, belki de imparatorluğun yayılma sürecinin büyük ölçüde sona erdiği 17. yüzyıla dayanmaktadır. Artık savaşlar köle temininde daha önemsiz bir kaynak oluşturuyordu. Ne var ki, Afrika'dan siyah köle ithalinde buna koşut bir artış olmamıştı. İkinci olarak, ticaret yoluyla ya da doğrudan köle edinme yöntemlerinden biri kullanılarak Kafkasya'dan getirilen köle sayısı sınırlı olmuştu. Demek ki köleler pahalıydı ve yalnızca seçkin sınıf bunu karşılayabiliyordu. Çoğunlukla askeri köle ya da cariye olarak kullanılan bu kölelerin İslam ülkelerinde ağır işçi olarak çalıştırıldıklarına dair bir işaret yoktur. Osmanlı örneğinde, köle arzındaki bu kısıtlılığın bir sonucu olarak toplumda köle istihdamında bir azalma olmuş olması büyük bir olasılıktır. Üstelik Kafkasya'nın bir beyaz köle kaynağı olmaktan çıkması yumuşak bir süreç olmamıştı. Gürcistan'dan daha önemli bir kaynak olan Çerkezistan'da aşiretlerin direnişini Ruslar 1864 yılına kadar bastıramadı. Ülke fiilen bağımsızdı ve Rusların deniz ablukasına rağmen Osmanlı İmparatorluğu'na köle ihraç etmeyi sürdürmekteydi. Bu deniz ablukası Kırım Savaşı

sırasında kalktı ve Ruslar Çerkes köle ticaretine, teşvik etmeseler de büyük ölçüde aldırış etmediler.[49] Asıl önemlisi, beyaz köle arzının Rus işgaliyle birlikte sona ermemiş olmasıdır; çünkü beyaz köle kaynağının kendisi imparatorluğa taşınmıştı. Çerkesler 1850'lerde Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmeye başladı ve bu süreç 1860'lı yıllarda doruk noktasına çıktı. Çerkesler köleleriyle birlikte geliyordu. Böylelikle Osmanlılar büyük bir beyaz köle kaynağına kavuşmuşlardı. Dolayısıyla Afrika'daki köle ticaretinin canlanmasını açıklamak için bir başka yere, belki de daha dolaysız nedenlere bakmamız gerekmektedir.

Söz konusu dolaysız nedenler, köle toplama bölgelerine erişimin daha iyi sağlanmasından, ulaşım araçlarındaki gelişmeye dek çeşitlilik göstermekteydi. Mısır'ın 1820-1822 yıllarında Sudan'ı işgal etmesinden sonra her yıl Mısır pazarlarına çok sayıda köle aktı. Bu kölelerin bir bölümü kuzeye doğru yolculuklarına devam ederek Anadolu ve Rumeli kentlerine ulaştı.[50] Benzer şekilde, Trablusgarp'ın 1835'te yeniden işgal edilmesi, buranın merkezle bağını pekiştirmiş ve Bornu, Bagirmi ve Vaday'dan gelen kölelerin toplandığı en önemli depo olan bu eyaletten yapılan köle ihracatını harekete geçirmişti. 1840 gibi erken bir tarihte İngiliz Başkonsolosu Warrington, Trablusgarp'tan yapılan siyah köle ticaretinde bir artış olduğunu kaydetmekteydi. Bu durumu, "Türklerin onları satın almaya son derece istekli olmalarına ve boş dönen sayısız gemiyle Levant'a taşınmalarının kolay olmasına" bağlıyordu.[51] 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması ve Yemen ile Hicaz'a tarifeli sefer yapan buharlı gemi şirketlerinin kurulması, kara güzergâhına göre büyük bir düzelme demekti; yani kölelerin imparatorluğun Arap vilayetlerinden merkeze gönderilmesi kolaylaşmıştı.[52] Bir yanda İzmir ve İstanbul ile diğer yanda Hudeyde, Cidde, Yanbu, İskenderiye, Trablusgarp ve Bingazi gibi köle deposu kentler arasında etkin bir buharlı gemi ulaşım ağının kurulması, imparatorluğa yönelik köle ticareti hacmindeki artışta önemli bir etken olmuştu ve ticaret 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde doruk noktasına çıkmıştı.[53]

Osmanlılar Çerkes kölelik düzenini ya da aslında kendilerininkini muhafaza etme eğiliminde olmuş olsalardı, Çerkeslerin gelişi kölelik düzeninde kalıcı bir düzelmenin sağlanması için büyük bir fırsat olabilirdi. Yö-

netim bunun yerine özellikle 1865'ten itibaren Çerkes kölelik düzeninin dağılması sürecini hızlandıran bir politika izledi. Ne var ki, devletin göçmenlerin köle satmasını teşvik etmemesine ve tarım kölelerine özgürlüklerini verme girişimlerine rağmen, kölelik meşruluğunu korudu ve imparatorluğun sonuna değin haremde hizmet etmesi için çok sayıda kadın temin edildi. Çerkes göçünün beyaz köle stokunu besleyerek Osmanlı'da kölelik düzenini canlandırdığına kuşku yoktur. Leyla Hanım'a göre, Çerkes kızlar göç sırasında birkaç altına satılmış, aslında bunu karşılayamayacak olan alt sınıflar bile Çerkes kızlarını satın alabilmişti. Bazıları ise bu kızları ileride pazarlamak amacıyla yatırım olarak satın almıştı.[54] Çağdaş kaynaklar, Osmanlı'da kölelik düzeninin Çerkeslerle birlikte yeniden güç kazandığının farkındadır. İngiltere'nin Anadolu'daki askeri konsoloslarından biri ve Çerkes toplumunun dikkatli bir gözlemcisi olan H. Chermside bu konuda şöyle yazmaktaydı: "Çerkeslerin etkisiyle, Arap ve Zencileri ithal etme güçlüklerinden ötürü hızla sönmekte olan köle ticareti yeni bir ivme kazandı..."[55] Bir canlanmanın olduğu açıktır; ancak, siyah köle ticareti, 1857'deki kapsayıcı yasağa karşın 1850 ve 1860'lı yıllarda can çekişiyor olmaktan uzaktı. Bu yorumun, 1881 yılından geriye bakarak, imparatorluğa yönelik siyah köle ticaretinde belirgin bir düşüş olduğu sırada yapıldığı dikkate alınmalıdır. Aslında Çerkes göçü imparatorluğa yönelik siyah köle ticaretinin doruk noktasına çıktığı bir dönemle çakışmıştı; bu, siyah ve beyaz köle taleplerinin birbirini dışlamadığının bir göstergesidir. Başka bir deyişle, beyaz köle stoku arttığı sırada, siyah köle ticareti de hayli düzenli yürüyordu. Bunun bir sonucu olarak Osmanlı toplumunda kölelik kurumu 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde geç bir canlanma yaşadı ve yine aynı yüzyılın son çeyreğinde başlayıp 20. yüzyılın ilk on beş yirmi yılına dek süren dönemde kesin olarak küçülerek sonunda ortadan kalktı.

Geç İmparatorluk Döneminde Kölelerin Etnik Kökenleri

Tanzimat'ın ilanını izleyen dönemde kimler köleleştirilmekteydi? Çeşitli etnik topluluklara ait kölelere, diğer konuları ele alırken şöyle bir değinmiştim. Bu noktada yapılacak kısa bir değerlendirme, söz konusu dönemde Osmanlı kölelerinin temsil ettikleri çeşitli etnik toplulukların daha

eksiksiz bir resmini verecektir. Hiç kuşkusuz, bu dönemde Osmanlı kölelerinin büyük çoğunluğu ya Afrikalıydı ya da Kafkaslardan gelmekteydi; ama bir tek onlar yoktu. Bu iki büyük gruba ait olmayan kölelerin de yolu, çok daha az sayıda olmakla birlikte, Osmanlı pazarına düşmüştü. Bu pazarda her çeşit köleye, nasıl köleleştirildiğine bakılmaksızın, talep hazırdı. Afrikalılar ve Kafkasyalılar da elbette kendi içlerinde türdeş değildiler; her iki grupta da farklı etnik ve coğrafi kökenleri olan köleler vardı. Bir genelleme yapılacak olursa, Afrikalı kölelerin etnik ve coğrafi kökenleri konusunda Osmanlılar İngiliz elçilik ve konsolosluk görevlileri kadar duyarlı olmamıştı; Afrikalılar ile Habeşler arasındaki farkı genellikle göz önünde bulundurmakla birlikte, tüm Afrikalıları basitçe "Zenci" ya da Arap diye sınıflandırıyorlardı. Diğer yandan, beyaz kölelerin kökenleri konusunda Osmanlıların daha fazla bilgi sahibi olduğu söylenebilir. Çeşitli beyaz gruplar arasındaki farklara dikkat etmekle kalmıyor, Çerkesler örneğinde olduğu gibi, akraba aşiretler arasındaki farklılıkları da görüyorlardı. Üstelik özellikle hukuki belgelere, kölenin ait olduğu Çerkes aşiretinin belirli bir kolu gibi ayrıntıları da kaydediyorlardı. Batılı gözlemciler dil engelinden ötürü bu tür ayrıntıları bilmiyorlardı. Buna karşılık Osmanlılar Çerkes tercümanlardan yararlanarak bu güçlüğün üstesinden gelebilmişti.[56]

Tanzimat'ın ilk yıllarında, Afrikalı ve Kafkasyalılar, bu bölgeler dışındaki daha önemsiz kaynaklardan sağlanan kölelerle birlikte gerçek bir etnik mozaik oluşturuyorlardı. Bununla birlikte, Afrika ve Kafkasya kökenli olmayan kölelerin gittikçe daha az sayılarda ediniliyor olması nedeniyle türdeşleşme yönünde belirgin bir eğilim de vardı. Osmanlılar, özellikle imparatorluğun kalbi olan Anadolu ve Rumeli'de yaşayanlar, Kafkasyalı ve Afrikalı kölelere gitgide daha bağımlı bir hale geldi. Bunun çeşitli sebepleri vardı. Bazı köleleştirme yöntemlerinin kesintiye uğraması, bazılarının ise Osmanlı yönetimince yasaklanması ve sözgelimi üçüncü bir tarafın müdahalesi yüzünden köle toplama bölgesi ve/veya belli bir aracı grubuyla iletişimin kopması başlıca sebepler arasındaydı.

Savaş tutsaklarını köleleştirme uygulamasının 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra kesildiğini zaten görmüştük. Avrupalı köle sahibi olmanın neredeyse tek yolu aslında bu yöntemdi. Kölelerin genellikle on yı-

lı aşmayan bir hizmet süresinden sonra azat edilmesi âdetinin yaygın olduğu düşünüldüğünde, bu dönemde, Rus asker kaçakları dışında Avrupalı kölelere hiçbir yerde değinildiğine rastlamamak doğal olsa gerektir. Diğer yandan Rumların, Bağımsızlık Savaşı sırasında (1821-1830) isyan ettikleri için köleleştirildiklerini biliyoruz.[57] Bu şekilde köleleştirilmiş olan Rumların sayısını bilebilmek mümkün değildir. Satıcıların elinde, çarpışmaların sona ermesinden beş yıl sonra bile Rum köle bulunması, sayıca çok olduklarını ve Osmanlı pazarının onlarla dolup taştığını göstermektedir.[58] Köleleştirilmiş Rumların bir bölümünün Tanzimat'ın ilk yıllarında hâlâ çalıştırıldığını söylemek yanlış olmayacaktır. 1841 yılında Erzurum'daki İngiliz konsolos, bir Rum kadının Trabzon'daki dindaşları tarafından kurtarılmasında yardımcı olmuştu. Kölelik süresinin olağan dışı uzunluğu, bu kadın kölenin dinini değiştirmemiş olmasıyla açıklanabilir.[59] Ancak bunun istisnai olduğu ve Rum kölelerin de Tanzimat'ın ileriki yıllarında Osmanlı toplumuyla bütünleştikleri dikkate alınmalıdır. Sonraları Osmanlı köleler arasında Rumların adı geçmez olmuştu.

Anadolu'nun güneydoğu ucundaki yerel feodal düzenin dağılmasına yol açan Tanzimat merkeziyetçiliğinin dolaysız sonuçlarından biri de, Kürt feodal beylerin Yezidileri, Nesturileri ve Yahudileri köle olarak satmalarına Osmanlı yönetimince engel olunmasıydı. Bu uygulamanın Kürt isyanları sırasında yeniden hayata geçirildiği zamanlar olmakla birlikte hükümetin çabaları sonuçsuz kalmamıştı. Daha Ocak 1857'de, yani Yezdan Şir İsyanı'nın bastırılmasından bir yıl kadar sonra, Diyarbakır'daki İngiliz konsolosu, "Hıristiyan Kürt Nesturilerin" satılmasının geçmişte kaldığından söz edebiliyordu.[60] Demek ki, Osmanlı yönetiminin Kürtlerin büyük çapta adam kaçırmalarına engel olması Yezidiler, Nesturiler ve Yahudileri köle pazarlarına düşmekten kurtarmıştı. Burada, bu kölelerin öncelikle yerel talebi karşıladıklarını, Diyarbakır ve Musul gibi kentlerde satıldıklarını belirtmeliyiz.

Türkmenler, Müslüman oldukları için köleleştirilecek ya da köle olarak alınacak topluluklar arasında zaten değildi, ama bir diğer köle grubunu oluşturdular. Yine de 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren pazarda gitgide görünmez oldular. Türkmenlerin hem Anadolu, hem de Orta Asya

kökenli oldukları anlaşılıyor. Anadolu Türkmenleri de diğer gruplar gibi kaçırılabiliyor ve bu şekilde köleleştiriliyordu; ancak, Orta Asya Türkmenleri daha doğuda, Osmanlı tebaasının katılmadığı bir mücadele sırasında köleleştirilmişti. İranlılar ile Türkmenlerin birbirlerini Orta Asya'daki sınırları boyunca karşılıklı olarak köleleştirdiklerini biliyoruz.[61] Bu şekilde köleleştirilmiş olan Türkmenler, ya İranlılar tarafından Osmanlı-İran sınırında satılarak ya da yine İranlılar tarafından İran transit ticareti açısından Karadeniz'deki en önemli liman kenti olan Trabzon'a getirilerek Anadolu'ya geliyordu. Trabzon, Ankara ve Kastamonu vilayetleri hakkında rapor veren İngiltere'nin Trabzon konsolosu Palgrave, Eylül 1869'da şu yorumda bulunmuştu:

> Hemen hemen hepsi erkek olan Türkmen köleler bir zamanlar çok yaygınken artık ender görülüyorlar; karşılaştığım Türkmen kölelerin sayısı üçü geçmez. Zaman zaman Kürtler tarafından kaçırılıyor ya da sınırın öte yakasındaki İranlılar tarafından satılıyorlar.

Palgrave sözlerini köleliğin, "kaynakları kurutuluncaya dek" azalmaksızın devam edeceğini söyleyerek sürdürmüştü. Afrika'dan köle temininin önünün kesilmesi için İngiliz gücünün kullanılmasını öneriyordu, ama "bunun Gürcülerle Türkmenler [Doğu Anadolu'daki]arasındaki sınırda nasıl yapılabileceği" konusunda o kadar kesin konuşamıyordu. Rusların, Türkmen topraklarını işgal etmeyi 19. yüzyılın son çeyreğinde tamamlaması, köleliğin "başlıca kaynaklarından" birinin önünü keserek Palgrave'ın görüşünü doğrulamış oldu.[62] Orta Asya'daki sınır aşırı akınlar büyük ölçüde önlendi ve Türkmen köleler Anadolu pazarlarında görünmez oldu.

Hicaz vilayeti, İslam dünyasının hac merkezi oluşu sayesinde çeşitli kaynaklardan köle çekebildiği için ayrı bir öneme sahipti. Hicaz hem hac merkezi hem de köle deposuydu. Yerel halkın daha önce edinmiş olduğu köleler, hacılar arasında kendilerine yeni efendiler buluyordu. Hacılar ise beraberlerinde daha çok hizmetçi olarak küçük sayılarda ev kölesi getiriyor, bir kısmı evlerine dönmeden önce bunları Hicaz'da elden çıkarıyordu. Burası Osmanlı yönetiminin kısıtlamalarından ya da köle toplama bölgeleriyle

bağların kesilmesinden pek etkilenmiyordu. Hollandalı Şarkiyatçı Snouck Hurgronje, 19. yüzyılın son çeyreğinde Mekke'de "İngiliz ve Hollanda egemenliğindeki Doğu Hint'ten" köleler görmüştü. Bunlar çoğunlukla Celebes, Borneo ya da Nias Adası gibi Müslüman olmayan bölgelerden ve Hindistan'dan getirilmişlerdi.[63] İngiliz arşiv kayıtları, Hintli köleler ve İngiliz konsolosluk görevlilerinin müdahalede bulunmalarını gerektiren durumlar konusunda Hurgronje'yi doğrulamaktadır. Kasım 1865'te İngiltere'nin Şam konsolosu Rogers, babasının Mekke'de koleradan ölmesi üzerine köle olarak satılan bir Hintli erkek çocuğun özgürlüğüne kavuşması için müdahalede bulunduğuna ilişkin rapor vermişti.[64] Çocuğun babası da hacı olduğu için bu örneğin istisnai bir vaka olduğu düşünülebilir. Ancak köleleştirilmiş Hintlilerle ilgili başka belgeler de bulunmaktadır. Şubat 1879'da İngiltere büyükelçisi Layard, Hicazlı bir Arap'ın, hepsi de Müslüman olan altı Hintli çocuğu köle olarak alması üzerine Babıâli'ye sözlü bir nota sunmuştu.[65]

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan hâlâ engin topraklarda, bir vilayetten diğerine ve merkezle vilayetler arasında, kölelerin etnik bileşimi bakımından farklılıklar vardı. Bunun başlıca nedeni, daha önemsiz kaynaklardan temin edilen ve çoğu kanuna aykırı olarak köleleştirilmiş/toplanmış olan bu kölelerin yerel talebi karşılaması ve Osmanlıların uzun süredir kanuna uygun olarak köleleştirildiklerini düşündükleri Afrikalı ve Kafkasyalıların tersine, imparatorluğun geneline yayılmamış olmalarıydı. Merkezle eyaletler arasındaki farklılıklarda, köle temininindeki sınırlılığın yanı sıra seçkinlerin tercihlerinin de payı olmuş olabilir. Gerçekten de, Afrika ve Kafkasya kökenli olmayan topluluklar arasında, Tanzimat ilan edildiği sıralarda, Rumlar dışında yukarıda sözü edilen kölelerin İstanbul'da temsil edildiğini görmüyoruz.

En azından kaynaklardan edinilen izlenim budur. Ana gruplara ait olmayan köleler de, özellikle beyazlar söz konusu olduğunda, İstanbul'a getirilmiş olabilir. Yine de bunu kesin olarak bilmemiz olanaksız; çünkü ya köle satıcısı ya da bizzat köle tarafından, sözgelimi kendini köleleştirme örneğinde, istisnasız Çerkes oldukları beyan ediliyordu. Bunun ardındaki neden, geleneksel devlet politikalarının, kanuna aykırı olarak köleleştirilmiş kişilerin satışına karşı çıkmasının yanı sıra, İstanbul sakinlerinin hem bu tür köleleri,

hem de kanuna aykırılığın söz konusu olmadığı durumlarda "çok gözde olmayan" köleleri satın almak istememeleriydi.[66] Diğer yandan, yönetici seçkin sınıfın talebi en yüksek fiyattan giden ve en çok tercih edilen köleleri İstanbul'a çekmişti. Örneğin Çerkesler geleneksel olarak bu tür bir köle grubu olarak görülüyorlardı; İstanbul'da yoğunlaşırken, büyük bir seçkin sınıfın olmadığı vilayetlerde doğal olarak daha azdılar.[67] Osmanlı yönetiminin tüm çabalarına rağmen, kanunsuz köleleştirme yöntemlerinden dolayı imparatorlukta gerek Müslüman, gerek gayrimüslim her etnik grubun mensuplarını zaman zaman köle olarak görmenin mümkün olduğu belirtilmelidir. Örneğin Mayıs 1881'de Yenişehir'deki (Larisa) Osmanlı yetkilileri, Yanyalı üç Arnavut köle kızı, İngiliz konsolosluğuna sığınmaları üzerine serbest bırakmıştı.[68]

Kölelerin İstihdamı

Bu dönemde kölelere olan talebin en büyük bölümünü kentli sınıflar oluşturmaktaydı ve kölelerin büyük çoğunluğu ev hizmetçisi olarak çalıştırılıyordu.[69] Tarım ve sanayide köle istihdamı, Çerkes göçmenlerin 1860'lı yıllarda tarımda köleliği yeniden uygulamaya geçirmelerine dek önemli bir ölçekte değildi. O zaman bile kölelik kurumunun bu dalı gelişemedi. Köleliğin askeri-idari dalı ise uzun zamandır düşüşteydi. Bu süreç devşirme düzeninin, her ne kadar bazı kalıntıları özellikle yönetici sınıfın toplumsal ve siyasal kültüründe varlığını koruyor olsa da, terk edilmesiyle birlikte başlanmıştı.

Geç İmparatorluk Döneminde Ev Dışı İşlerde Kölelik

Gerek yabancı, gerek yerli, Osmanlı toplumunu gözlemleyen birçok kişi Osmanlı'da kölelik düzeninin başka yerlerdeki karşılıklarından temelde farklı olduğu görüşündeydi. İç Savaş öncesinde Amerika'nın güney eyaletlerindeki kölelikle karşılaştırılması gözde bir temaydı. İngiltere'nin Babıâli nezdindeki elçisi Stratford de Redcliffe'in aşağıdaki sözleri pek çok bakımdan tipiktir:

> Türkiye'de bir köle, Amerika'da bir zencinin tersine, bir yük hayvanından ya da tarım kölesinden ziyade bir ev hizmetçisidir. Görünü-

şe bakılırsa kötü muamele görmemektedir. Erkeğin kazançlı ve onurlu bir konuma yükseldiği olur; kadının payına ise, bazı saray gözdelerinin ya da varlıklı bir devlet görevlisinin hareminde rahat, hatta lüks bir hayat düşebilir.[70]

Osmanlı kölelerinin büyük çoğunluğu ev dışı işlerde ya da bir üretim sektöründe istihdam edilmediği için, böyle sözlerin önemli ölçüde gerçeği yansıttığına kuşku yoktur. Ne var ki, bu resmin İstanbul deneyimi model alınarak çizildiğine işaret edilmelidir. Vilayetler, genellikle de Arap vilayetleri hayli farklı bir görünüme sahiptir. Bu, kölelerin bu vilayetlerde büyük çapta sanayide ya da tarımda istihdam edildikleri anlamına gelmemelidir. Osmanlı İmparatorluğu'nda, Mısır dışında plantasyon yok denecek kadar azdı ve buralarda köle çalıştırılmıyordu.[71] Bununla birlikte köleler açık hava işlerinde kullanılıyor, kiralanıyor ya da vilayetlerde küçük ölçekli olmakla birlikte tarım ve sanayide istihdam ediliyordu; kısacası, payitahttaki kölelerin kısmetinde olmayan işlerle görevlendiriliyorlardı. Örneğin, Şubat 1857'de, üç üyesi de köle olan bir siyahi aile Trablusgarp'taki İngiliz Konsolosluğu'na sığınmıştı. Ailenin reisi efendileri tarafından çiftçi olarak çalıştırılıyordu. Efendisi onu kıra, toprak sürmeye gönderdiği sırada karısı ve çocuğunu sattığı için kaçmışlardı.[72] Palgrave'in bir raporundan Trabzon, Ankara ve Kastamonu vilayetlerinde çoğu erkek olan siyah kölelerin "çoğunlukla açık hava işlerine koşulduğunu" öğrenmekteyiz.[73] Bağdat vilayetiyle ilgili 1869 tarihli bir diğer rapor, kölelerin buradaki açık hava işçiliklerinin esasına ilişkin daha ayrıntılı bilgi verir. Raporda "suratsız ve siyah, ama güçlü kuvvetli" Bumbalı ve Nübyelilerin "hamal, seyis, temizlikçi, su taşıyıcısı, deveci vb" olarak çalıştırıldıkları söylenmektedir.[74] Hurgronje'a göre, "inşaatçılık ve taş ocağında çalışmak gibi en zor işler" Mekke'de Nübyeli kölelere verilmekteydi. Sudanlılar da çalışma hayatlarına inşaat işiyle başlıyorlardı. "Arapça'yı akıcı konuşmayı öğrenebilsinler diye inşaat işlerine gönderiliyorlardı":

Aralarında Nübyeliler gibi pek umut vaat etmeyenler işçi olarak kalıyor ve sahipleri tarafından inşaatçılara ve başkalarına kiralanıyor...

> Biraz daha aklı çalışan siyahlar ise her türlü ev işi bulabiliyor ya da dükkânlarda işçi olarak çalışıyor... Dükkân kölelerinin en iyileri güvenilir birer elemana dönüşüyor ve kölelik onlar için laftan ibaret oluyor.[75]

Yukarıda dile getirilenler, muhtemelen basmakalıp yerel görüşleri yansıtan öznel değer yargıları olmak bir yana, hem etnik köken, hem de liyakat çizgisinde bir istihdam düzenini betimlemektedir. Yine aynı kaynaktan, Habeşliler ile Çerkeslerin yalnızca ev işlerinde ya da ticarette çalıştırıldıklarını öğreniyoruz. Hicaz'da kölelerin açık hava işlerinde görevlendirildikleri, hem günümüz bilimsel çalışmaları hem de arşiv kaynakları tarafından doğrulanmaktadır. Ochsenwald'ın işaret ettiği gibi, yerli halk köleleri "öncelikle ev işleri için satın alıyor olsa da bazı köleler zanaat ve tarım işlerinde kullanılıyor veya ağır iş yapıyorlardı."[76] İngiltere'nin Cidde konsolosu bir mektubunda haklı olarak şu yorumda bulunmaktaydı:

> "Ev kölesi" terimi Hicaz'daki pek çok köle için geçerli değildir; bu terimle ev işlerinde görevlendirilmek üzere satın alınmış kişiler ima edilir, oysa bu vilayette köleler genellikle kâr amaçlı satın alınır. Arap, olanakları izin verdiği ölçüde köle sahibi olmayı sever. Bu köleleri, çalışıp para kazanmaları için dışarı gönderirler. Köleler efendilerine günde, kendilerine uygun görülen işe göre 5, 8 ya da 10 kuruş teslim etmek zorundadır. Ayrıca kendilerini geçindirecek kadar para kazanmaları da gerekmektedir...[77]

O. Kurmuş, İngiliz konsolos raporlarına, özellikle köleliğin kaldırılmasını hararetle savunduğu bilinen Başkonsolos Robert W. Cumberbatch'ın raporlarına dayanarak, gerek Osmanlı, gerekse yabancı çiftlik sahiplerinin, işgücü açığı karşısında siyahları tarımda köle olarak çalıştırdıkları sonucuna varmıştır. 1869-1876 arasında 13.500 kadar kölenin Batı Anadolu'ya ithal edildiğini tahmin etmekte ve bunların hepsinin çiftliklerde istihdam edildiğini söylemektedir.[78] Bu sayıya nasıl ulaştığını anlayamadığım gibi, bu raporlarda, Afrikalı kölelerin bu bölgede bu şekilde istihdamı edil-

diklerine ilişkin açık bir ifadeyle de karşılaşmadım. Tüm Afrikalıların tarımda hizmet vermesinin amaçlandığı görüşüne katılmak açıkça olanaksız olmakla birlikte, ithal edilen köleler arasında çok sayıda erkek bulunduğu düşünülürse, hiç değilse bir bölümünün bu şekilde istihdam edilmiş olması da büsbütün olanaksız değildir. Erkeklerin hepsi harem hizmeti için tahsis edilmiş hadımlar olamazdı. Diğer yandan, çoğunlukla Çerkes göçmenlerin, kimi zaman da yerel halkın, Çerkesleri tarımda köle olarak çalıştırdıklarına değinen kaynaklar vardır. Örneğin, yine Aydın vilayetinden rapor veren ve Anadolu'daki İngiliz askeri konsoloslarından biri olan Teğmen H. Chermside şöyle yazıyordu: "Karı, koca ve çocuklardan oluşan birkaç aileyi birden satın alan ve onları topraklarını işlemeleri için yerleştiren bir büyük toprak sahibini tanıyorum..."[79] Her halükârda, tüm Osmanlı köleleri ev kölesi değildi ve başka işlerde çalıştırılma olasılığı az da olsa hep vardı.

Geç İmparatorluk Döneminde Askeri-İdari Kölelik

İngiliz Büyükelçi Lord Ponsonby, Osmanlı toplumunda köleliğin önemini vurguladığı 27 Aralık 1840 tarihli bir raporunda şöyle diyordu: "Amiraller, generaller ve bakanların büyük bölümü eskiden köleydi."[80] Büyükelçi pek de abartmıyordu. Tanzimat'ın babası Mustafa Reşid Paşa'nın en büyük rakibi, eski bir köle olan Sadrazam Hüsrev Mehmed Paşa'dan (1756-1855) başkası değildi. Ferman, her ne kadar itibarını yitirmeye başlamış olsa da, Hüsrev Paşa'nın görevde bulunduğu sırada ilan edilmişti. Abaza kökenli eski bir köle olan ve İnalcık'ın "kul düzeninin son büyük temsilcisi" olarak nitelediği Hüsrev Paşa, Osmanlılar arasında erkek köle çocukları eğitmek ve yetiştirmekle meşhurdu. Kölelerini ve eski kölelerini yüksek idari makamlara yerleştiriyor ve onlar aracılığıyla iktidarını pekiştiriyordu. Otuz kadar kölesi sonunda paşalık makamına erişmiş ve içlerinden biri, Mehmed Reşid Paşa (1829-1833), efendisinden on yıl önce sadrazam olmuştu. Hüsrev Paşa, Lord Ponsonby'nin mektubundan kısa süre önce görevinden alınmış olunduğu halde, 1846 yılında harbiye nazırı olarak geri döndü. Yeni ve sabık kölelerinin çoğu uzun süredir ortalardaydı. İçlerinden biri, İbrahim Edhem de, 19. yüzyılın son çeyreğinde sadrazamlık makamına erişti.[81] Burada üzerinde durulması gereken nokta, kölelerin

özel kişiler tarafından devlet hizmeti için eğitilmesi düzeninin, kendi hanehalklarını geleneksel Osmanlı modeline göre kurmayı reddeden Batılılaşmacı Tanzimat paşaları tarafından sürdürülmemiş olmasıdır.

Bu dönemde Osmanlı ordusunda köle istihdamı olmuş muydu? Özel kişilere ait kölelerin imparatorlukta askerlik hizmetinden muaf tutulduğunu biliyoruz. Bunun nedeni, efendiyi kölelik hizmetinden yoksun bırakmamak olduğu kadar, kölenin savaşta ölmesi halinde bir tazminat sorunu çıkmasını önlemekti; ancak, köleler askerlik hizmetine girdiklerinde otomatik olarak özgürlüklerini kazanıyorlardı.[82] Bir kölenin askerlik hizmetine girebilmesinin bir yolu, askere çağrılmış bir hür kişinin yerine "bedel" olarak gönderilmekti.[83] Bunun yaygın olmayan başka yolları da vardı. Örneğin, Kırım Savaşı sırasında Adapazarı Belediye Meclisi Üyesi Mehmed Ağa, "dine ve devlete hizmet etmesi için" savaşmaya gönderebileceği bir oğlu ya da torunu olmadığını söyleyerek Habeşli kölesi Cevher'i Tophane'deki topçu kışlasına yollamıştı.[84] Osmanlı arşivlerindeki bir diğer belge, ilk bakışta sadece hür erkeklerin ya da azatlıların askerlik hizmeti yaptığı anlayışını sorgular niteliktedir. Girit'te Bilal adlı bir siyah köle, bir top parçasının üstüne düşmesi üzerine ağır yaralanmış, bacağının kesilmesi gerekmişti. Bilal, adadaki çeşitli kalelere topların gönderilmesine yardım ediyordu. Sadrazam, padişaha hizmet ettiği sırada "hidmet-i seniyede" yara aldığı ve "artık çalışamayacağı" için, kendisine hayatının geri kalan süresi boyunca 90 kuruş aylık ödenmesini önermişti. Padişah önerilen maaşı çok düşük bularak ayda 250 kuruş verilmesini istedi. Bilal orduda görevli bir köle miydi? "Hidmet-i seniyede" ifadesi, olağan anlamı kadar bir defaya özgü bir durumu da ifade ediyor olabilirdi. Belgede bir efendiye hiç değiniliyor olmamakla birlikte, bir başkasının kölesi olup bu şekilde görevlendirilmiş olabilirdi.[85] Başka belgeler olmadığı sürece kölelerin askerlik hizmeti yaptıklarını söyleyemeyiz. Yine de, 19. yüzyıl Osmanlı ortamı, her ne kadar uygulamaya konmasa bile, kölelerin satın alınıp asker olarak istihdam edilmelerini önermeye uygundu.

Bu teklif, Ocak 1851'de Yemen Valisi Mehmed Sırrı Paşa'dan gelmişti. Göreve yeni atanmış olan paşa, merkezle yapılan eski yazışmalardan, selefi müteveffa Sabri Paşa'nın vilayette denetimi sağlamak üzere

1200 kadar askerden oluşan yeni bir birlik talep ettiğini ve bu birliğin Mısır Valisi Abbas Paşa tarafından Mısır'dan gönderileceğini öğrendi. Sudanlı kölelerden oluşan bu birliğin Yemen'e gitmek için gemilere bindirilmek üzere olduğunu da öğrenmişti. Merkezi idareye, Sudanlıların, daha önce Mehmed Ali Paşa döneminde bu bölgede bulundukları sırada "iklime uyum sağlamakta güçlük çektikleri" söylentilerini hatırlatarak, bu düşünceye kibarca karşı çıktı. Ardından Yemen'in Osmanlı denetiminde olan kıyı bölgelerinden gelen kişilerin fiziksel bakımdan askerlik hizmetine uygun olmadıklarını söyledi. Onların yerine kâğıt üzerinde Osmanlı toprakları olan Zeyla ve Berberiye yoluyla Afrika'nın Sahel bölgesinden gelen siyah köleleri satın alarak eğitme önerisinde bulundu. Bu köleler, yerel esirciler aracılığıyla "iyi fiyatlara" satın alınacaklar ve giderleri yerel gümrüklerin gelirinden karşılanacaktı. Vali, büyük ilerleme kaydedecekleri ve pek çok şey öğrenecekleri için, kölelerin de böyle bir girişimden yarar görecekleri kanısındaydı. Bunların, çok yetenekli ve askerlik hizmeti için uygun oldukları savına daha da ağırlık kazandırmak için, daha önce satın alıp düzenli birliklere dağıtmış olduğu altı kölenin, dikiş dikmek gibi becerilerin yanı sıra kısa sürede talim yapmayı ve ateşli silah kullanmayı öğrendiklerini yazmıştı. 10 Şevval 1267 / 8 Ağustos 1851 tarihli bir "tezkere-i samiye" taslağından, Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın iki gerekçeyle bu fikre karşı çıktığını öğrenmekteyiz. Öncelikle, siyah kölelerin Babıâli tarafından satın alınması, düvel-i muazzamanın çoğunun köle ticaretini kaldırmaya çalıştığı sırada birçok soruna yol açacaktı. İkinci olarak, bu hareket "padişahın merhametiyle" bağdaşmayacaktı. Reşid Paşa Yemen'e Sudanlıların değil, "Mısırlı" birliklerin gönderilmesi için Abbas Paşa'ya emir verilmesini de öneriyordu. Ne var ki, padişah, Reşid Paşa'nın önerilerini onaylayan bir iradeyi hemen vermedi ve konunun özel olarak gözden geçirilmesi için Harbiye Nezareti'ne iletilmesini istedi. Reşid Paşa'nın görüşleri, ancak serasker ile yazıştıktan sonra kabul görmüştü.[86]

Dördüncü Bölüm

İNGİLİZ POLİTİKASI VE OSMANLI'DA KÖLELİK

İngiltere, sömürgelelerindeki kölelik düzeninin yıkılmasından sonra dünya çapında bir seferberliğe girişmişti; kuşkusuz, köleliğin ve köle ticaretinin her ikisinin de sona erdiğini görmek istiyordu. Ne var ki, resmi İngiliz politikası, yabancı ülkelerdeki kölelik kurumundan çok, köle ticaretine yönelikti. Bu bağlamda, İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin politikası İngiliz deniz kuvvetlerine köle ticaretinin önlenmesi için arama ve el koyma hakkı veren ikili bir anlaşma sağlamaktı. Osmanlıları köle ticaretine karşı önlemler almaya sevk eden İngiliz girişimlerinin tarihi, Toledano'nun çalışması sayesinde oldukça iyi bilinmektedir. Demek ki, Osmanlı yönetimi köle ticaretine karşı önlemlerin çoğunu İngiliz diplomatik girişimlerinin bir sonucu olarak almıştı. Bu önlemler, 1847'de Basra Körfezi bölgesinde köle ticaretinin önlenmesi, 1854'te Gürcistan ve Çerkezistan kıyı şeridinden yapılan beyaz köle ticaretinin yasaklanması ve caydırılması, 1855'te Girit ve Yanya'ya yapılan siyah köle ticaretinin yasaklanması, 1857'de siyah köle ticaretinin genel olarak yasaklanması ve 1880'de İngiliz-Osmanlı köle ticareti anlaşmasının imzalanması şeklinde kısaca sıralanabilir. Altıncı bölümde Osmanlı politikasını ele alırken göreceğimiz gibi, İngilizler 1889'da siyah köle ticaretine karşı bir kanunun çıkmasında da etkili olmuşlardı. Sonuç olarak Osmanlılar, hiç değilse resmi düzeyde, yalnızca iki önlemi kendi girişimlerinin bir sonucu olarak aldılar: 1846'da İstanbul Esir Pazarı'nın kapatılması ve 1909'da beyaz köle ticaretinin kaldırılması. Son olarak, Osmanlı İmparatorluğu uluslararası bir konferansın, yani 1889-1890'da düzenlenen Köleliğe Karşı Brüksel Konferansı'nın katılımcıları arasında yer aldı.

Bu bölümde, İngilizlerin imparatorlukta köleliğin kaldırılmasını amaçlayıp amaçlamadıkları ve Osmanlı yönetimini, imparatorlukta köleliği kaldırmaya yöneltmek için resmi bir girişimde bulunup bulunmadıkları ele alınmaktadır. Bu değerlendirme sırasında, köleliği kaldırma yandaşları-

nın köle ticaretini bastırmaktan çok, kurumu kaldırmaya yönelik görüşlerinin resmi İngiliz makamlarında nasıl bir yankı uyandırdığı ve bu konuda bir müzakerenin nasıl geliştiği gösterilmeye çalışılmaktadır. İngilizlerin, kurumun kendisine karşı harekete geçmeye karar verdiklerinde, İslam dünyasındaki kölelikle ilgili işlemlerinde nasıl ve neden kısıtlandıkları da gösterilmeye çalışılacaktır.

İngilizler 1840'ta Osmanlı Toplumunda Köleliği Kaldırma Girişiminde Bulundu Mu?

İngilizler, Osmanlı topraklarında kölelik ve köle ticaretine karşı "bir şekilde" harekete geçmesi için Osmanlı yönetimine ilk kez 1840'ta baskı yaptı. Dışişleri Bakanı Lord Palmerston, İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Lord Ponsonby'ye, aynı yılın Ağustos ve Kasım aylarında olmak üzere iki kez bu doğrultuda talimat göndermişti. Osmanlıların bu talimata uymayı kabul etmemeleriyle, daha doğrusu bu diplomatik girişimler karşısında kayıtsız kalmalarıyla, İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelik ve köle ticaretine müdahalelerinin başlangıç aşaması kapanmış oldu. Ne var ki, İngilizleri harekete geçiren nedenlerin ve politikaların esası hakkında daha çok bilgi edinmek için bu girişimin ayrıntılarını incelemeye değer. İngiliz yönetimi, bu ilk diplomatik girişimlerinde gerçekten ne derece ciddiydi? Ve söz konusu olan tam olarak neydi?

İngilizlerin 1840 yılındaki bu ilk girişimi üzerine yazan Toledano, bunun, "Babıâli'nin köle ticaretini önlemeye ve ortadan kaldırmaya zorlanmasında ciddi bir çaba" olduğunu ileri sürer ve İngilizlerin resmi düzeydeki girişimlerinin erken bir zirve noktası olarak değerlendirir; ancak İngilizler daha sonra geri adım atmıştır. Büyükelçi Ponsonby'nin Osmanlı topraklarında köleliğin kaldırılması olasılığına ilişkin değerlendirmesi yüzünden cesareti kırılan İngiliz yönetiminin de, sonraki altı yıl boyunca harekete geçmekten kaçındığını varsayar. 1846 yılında harekete geçtiğinde ise, köle ticaretinin bastırılması gibi ulaşılması çok daha kolay bir amaç gütmektedir. Dolayısıyla Toledano, Palmerston'un 1846 ortalarında dışişleri bakanı olarak göreve dönmesinden sonra, Aberdeen'in de savunduğu Osmanlı içişlerine karışmama ilkesinin geçerliliğini yitirdiği savında bulunur:

...fakat bu kez önemli bir fark vardı: *Osmanlı'da köleliğin ilgası* gibi fazla ihtiraslı bir hedeften vazgeçilmişti; bunun yerine çabalar, imparatorluğa yönelik ve imparatorluk içinde yapılan *köle ticaretinin bastırılması* üzerinde yoğunlaştırılacaktı.[1]

Şu halde, Toledano'nun 1840 girişimine bir dönüm noktası olarak değerlendirmeye yetecek kadar önem atfettiği açıktır. Ona göre bu girişim, İngiliz politikacılarının ileriki yıllarda aldığı kararlar üzerinde etkili olmaya devam etmişti. Ben ise aynı malzemeden yararlanarak epeyce farklı sonuçlara ulaştım.

İngiliz hükümeti 1840'taki girişime kendi inisiyatifiyle başlamamıştı. Girişim daha ziyade İngiltere'deki köleliği kaldırma yandaşlarının eylemlerinin doğrudan bir sonucuydu. 1839'da Britanya ve Uluslararası Kölelik Karşıtları Derneği çatısı altında yeniden örgütlenen köleliği kaldırma yandaşları, İngiliz sömürgelerindeki hedeflerini gerçekleştirdikten sonra, başlıca amaçlarının kölelik ve köle ticaretinin dünyanın her yerinde sona erdirilmesi olduğunu ilan etmişlerdi. Kölelik ve köle ticareti aynı düzenin bileşenleri olduğu için, ikisi birden ortadan kaldırılmalıydı. Dernek, köle ticaretini sona erdirmenin en iyi yolunun köle talebini ortadan kaldırmak olduğu görüşündeydi.[2] Tabii ki bu, köle ithal eden ülkelerde kölelik kurumunun kaldırılması anlamına gelmekteydi. Köleliği kaldırma yandaşları, kölelik kurumunun hukuken tanındığı ülkeleri ele alırken bu ilkeden güç aldılar.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki köleliğe ilk kez bu bağlamda, 12-23 Haziran 1840 tarihinde Londra'da düzenlenen Köleliğe Karşı Genel Toplantı sırasında değinilmişti. Kısa bir süre önce Osmanlı topraklarında bulunmuş ve Mart 1839'da Mısır konusunda Palmerston'a kapsamlı bir rapor sunmuş olan Exeter delegesi Dr. John Bowring'den, "Müslüman devletlerde kölelikle ilgili" bir konuşma yapması istenmişti. Bowring konuşmasında, "Doğu'da" kurumun kendine özgü bir niteliği olduğunu vurgulamaya yeterince özen göstermişti:

Bir köle Doğu'nun hiçbir yerinde hor görülmediği gibi, kölelik en yüksek toplumsal konuma erişmesinde bir engel değildir. Şu anda

Konstantinopolis Divanı'ndakilerin [Osmanlı hükümeti] dörtte üçünün, gençliklerinde kaçırılmış olan ve geçmişlerini hiç bilmeyen kişilerden oluştuğuna inanıyorum...[3]

Yine de, köleliğin doğası itibarıyla kötü olduğu sabitti. Bowring sözlerini, "Orada bile kölelik uygarlığın, eğitimde ilerlemenin, yurttaş özgürlüğü ilkesinin hayata geçirilmesi ve geliştirilmesinin önündeki en büyük engeldir" diye sürdürüyordu. Doğulu hükümdarların "köleliğin alaşağı edilmesinin kendi çıkarlarına" ve "zenginliklerinin, zencilerin özgürlüğüyle yakından ilişkili olduğuna" ikna edilmeleri gerekiyordu.[4] Böylelikle, köleliğin evrensel düzeyde sona erdirilmesi hedefine ulaşmakta bir adım daha atılmış olacaktı. Köle işgücünden yararlanılarak üretilmiş ürünleri boykot etmeyi bir ilke haline getirmeyi öneren Dr. Bowring, Mısır'ın "son derece kaliteli pamuk ürettiğini" hatırlatarak, bu malın "pazarlarımızın talebini karşılayabileceğine" işaret etmekteydi; "köle avcılığından azade bir barış ve güvenlik ortamı sağlandığı takdirde... Doğu Afrika'nın pek çok mala olan talebi karşılayacağı" görüşündeydi.[5] Dolayısıyla İngiltere'nin Doğu'da köleliğe müdahale etmek için somut nedenleri olduğunu ima ediyordu. Osmanlı sultanının kendi toprakları üstündeki hükümranlığının lafta kaldığını da iddia etmişti, çünkü sultan Mısırlı vasalı Mehmed Ali ile sorunları yüzünden "Hıristiyan güçlere" bağımlıydı. Demek ki, sultandan köleliği kaldırmasını istemenin tam zamanıydı. Toplantıda, "Sultanın, kendi idaresine tabi olan ülkelerde köleliğin tamamen önlenmesi sonucunu getirebilecek beyanlarda bulunmasının sağlanmasında lord cenaplarının yardımını rica eden" bir muhtırayı Palmerston'a sunma önerisi kabul edildi.[6] Üstelik sultan, bir tür Müslüman papa gibi düşünüldüğünden, İslamiyetin önderi olarak girişimlerinin, Müslüman hükümdarların idaresi altındaki başka topraklarda da köleliğin kaldırılmasının yolunu açacağı umuluyordu.

Deneyimli bir köleliği kaldırma yanlısı olan Thomas Clarkson tarafından imzalanan ve o sıradaki Mısır krizinde İngilizlerin rolüne değinen muhtırada, Palmerston'dan "köleliğin kaldırılmasının barışın tesis edilmesiyle ilişkilendirilmesi için engin otoritesini" kullanması istirham ediliyordu. Kongrede "Grand Seignor"ün, "halifeliğin temsilcisi" sıfatıyla "her tür-

lü köleliği kınayan, kölelerin azat edilmesini özendiren ve İslam dünyasının dikkatini uygar uluslar ve hükümetlerin görüşüne çeken"[7] bir beyanda bulunmasının sağlanması ümit ediliyordu.

Anlaşılan, köleliği kaldırma yandaşları, bir İslam ülkesinde köleliğin buyrukla kaldırılmasının ne denli çetrefil olduğunun farkında olmadıkları için, padişahın halife konumunda bulunmasına aşırı önem atfediyor, köleliğin onun tarafından kınanacak olmasını köleliği kaldırma buyruğuyla eşdeğer görüyorlardı. Bilhassa siyahların köleliğine büyük tepki duyduğu bilinen Palmerston, dernieğe şöyle yazmıştı:

> Majesteleri kraliçenin hükümeti, Köleliğe Karşı Genel Toplantı'nın hayırlı görüşlerine katılmaktadır...ve bu görüşlerin hayata geçirilmesine olanakları izin verdiği ölçüde destek olmaktan memnuniyet duyacaktır.[8]

Aynı gün, yani 22 Ağustos 1840 tarihinde Palmerston, Clarkson'un mektubunu İstanbul'da bulunan Ponsonby'ye ileterek, İngiliz yönetiminin "bu mektupta dile getirilen hayırlı düşüncelere tamamıyla" katıldığını söyledi. Ne var ki, Ponsonby'ye verilen talimattaki üslup, İngiliz hükümetinin Osmanlı idaresinden köleliği ya da köle ticaretini kaldırmasını açıkça talep ettiğinin düşünülmesine imkân vermemektedir. Ponsonby'den bütün istenen şuydu:

> ...bu mektupta dikkat çekilen hedeflerde bir ilerleme kaydetmek üzere, Türklerin idaresi altındaki topraklarda köleliğin yol açtığı kötülükleri *hafifletmek* üzere tarafınızdan imkân dahilinde her türlü çabanın gösterilmesi ya da köleleştirme uygulamasının kapsamını *daraltmakta* etkili olmanız...[9]

Bu, yalnızca bir üslup meselesi değildi. 1840'taki İngiliz girişiminin, Osmanlıları köleliği kaldırmaya sevk eden ciddi bir diplomatik çaba olmaktan uzak olduğunun yeterince işareti vardır. Bizzat Palmerston, böyle bir atılımın başarıyla sonuçlanacağı hayaline kapılmamıştı. İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda Ponsonby'ye verilecek talimat kaleme alınırken, taslaktan pek çok bölümü çıkaran ve yukarıdaki şekle sokan Palmerston olmuştu.

Dönemin köleliği kaldırma yanlısı görüşlerinin İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda nasıl bir yankı uyandırdığını ve Palmerston'un niye bunları uygulamaya geçirmek istemediğini anlamak bakımından, her ne kadar İstanbul'a hiçbir zaman gönderilmemiş olsa da, bu taslağı değerlendirmek yararlı olacaktır. Bu metne göre İngiliz büyükelçiden "köle ticaretinin, dünyanın neresinde olursa olsun getirdiği korkunç sonuçları" sultana işaret etmesi bekleniyordu. "Sultanın egemenliğindeki topraklara yakın bölgelerdeki insanların, onun memurları tarafından köle olarak ele geçirilmesindeki kötülüğe" sultanın dikkati çekilecekti. Büyükelçinin sultana, diplomatik olmaktan uzak bir üslupla bu tür eylemlerin "bir komşu devlet olarak korku, efendi olarak ise nefret uyandırdığını" söylemesi bekleniyordu. "Sınırlarını güçlendirmek ya da egemenlik alanını genişletmek istiyorsa", iyilik yolunu benimsemesi gerekiyordu. Ardından sultana, 1815 Viyana Kongresi'nin köle ticaretiyle ilgili kararı bildirilecekti. Bu kongrede, "Türkiye hariç" Avrupa'nın tüm hükümdarları, "köle ticaretinin Avrupa'nın yüz karası olduğunu, Afrika'yı perişan ettiğini ve insanlığın başına bela olduğunu ilan etmişlerdi." Sultan da "bu kutsal ve önemli birliğe katılmaya" davet edilecekti. Kendisinden "insanları kaba güçle, hileyle ve parayla satın alarak ele geçirmeyi Muhammedi hukukun en ağır cezalarıyla yasaklayan bir ferman çıkarması" bekleniyordu.

Dahası, büyükelçi sultanda, "köleliğin kaldırılmasının kendi lehine olacağına dair bir izlenim" uyandırmaya çalışacaktı. Sultanın bu sayede kazanacağı çok şey vardı. "Hür insanların hizmetinin kölelerinkine göre daha değerli olduğu" ifade edilecekti. İnsanlar, "önderlerini, ancak onu kendilerinden ayıran bir kölelik bağı olmadığı zaman seviyorlardı" ve özgür insanlar "özgürce yaşadıkları toprağa" bağlılık duyuyorlardı. Avrupa devletlerinin güç ve zenginliği köleliğin kaldırılmasıyla artmıştı. Sultan, halife olarak Şark dünyasında öncülüğü üstlenecek ve tebaasını kölelerini serbest bırakmaya teşvik edecekti. Son olarak, tavsiye edilmekte olan bu önlemlerle tebaanın bağlılığı güvence altına alınarak, bütün uygar dünyanın sultana iyi niyet göstermesi sağlanarak, imparatorluğun temellerinin perçinlenmesi amaçlanıyordu. Bu görüşlere birçok sebeple katılmayan Palmerston, derkenar olarak şunları karalamıştı: "Bütün bunlar saçmalıktan ibaret. Kölelik,

Muhammed'e inananların toplumsal alışkanlıklarına o denli nüfuz etmiştir ki hiçbir büyükelçi bu taslağı ciddiye alıp da harekete geçemez." Palmerston, sultandan Hıristiyanlığa geçmesini istemenin daha iyi bir fikir olacağı yorumunda da bulunmuştu![10]

Demek ki, İngiliz yönetiminin, en başında, Osmanlılardan köleliği kaldırmalarını istemeyi düşünmediği açıktır. Osmanlı köle ticaretinde ise durum çok farklıydı. Yine de, bu konuda bile İngilizlerin Osmanlı idaresini "yoklamaktan" öte gittiğini ileri sürmek zordur. Palmerston, ağustosta verilen ilk talimattaki belirsizliğin belki de farkında olduğu için, 9 Kasım 1840 tarihinde Ponsonby'ye yeniden yazdı. Bu kez amacı belliydi, dolayısıyla talimatları da açık seçik oldu. Belki de hâlâ Köleliğe Karşı Genel Toplantı muhtırasına gönderme yaparak, "sultanın köle ticaretinin önleneceğine ilişkin bir vaatte bulunması için" hükümetin "çaba göstermesinin" önerildiğini ileri sürüyordu. Muhtıranın kendinde böyle bir vaade değinilmemekle birlikte bu, diğer devletlerle ikili anlaşmalar yapmak ve devriye gemilerinden yararlanmak yoluyla köle ticaretinin önlenmesine yönelik genel İngiliz devlet politikasıyla tamamen bağdaşıyordu.[11] Palmerston yine de, Osmanlılarla bağlayıcı bir anlaşma yapılabileceği konusunda büyük bir ümide kapılmamıştı:

> Majestelerinin hükümeti, kölelik sisteminin bütün Muhammedi ülkelerin toplum örgütlenmesinde ne denli kökleşmiş olduğunun gayet iyi farkındadır. Göz önüne alınan hedefe ulaşılması haliyle çok zor olmalıdır...

Ne var ki, padişahı köleliği kınayan bir ferman çıkarmaya ikna etmekten daha uygun bir hareket planı olarak göründüğü ve köle ticaretini "dünyanın her köşesinde" önlemek bir devlet politikası olduğu için, Palmerston büyükelçiye şu talimatta bulunmaktaydı:

> ...Bu konuda Türk hükümetini yoklamak ve Büyük Britanya ile Türkiye arasında, Türk Köle Ticaretini büsbütün ortadan kaldırmak değilse bile kısıtlamaya yönelik bir düzenlemenin yapılıp yapılamayacağını soruşturmak için uygun bir fırsat yakalayın.

Palmerston, Osmanlılarla müzakeresinde Ponsonby'ye daha fazla malzeme vermek için, "Britanya ulusunun çoğunluğunun duygu ve düşünceleri Türk yönetimi lehinde olmadığı takdirde, Büyük Britanya'nın fiilen sürekli destek veremeyeceği" konusunda Babıâli'nin temin edilebileceğini yazdı. Britanya ulusu "acımasız köleleştirme uygulamasına son verilmesini hemen her şeyden çok istediği" için, Türkler topraklarında "köle ticaretine son verecek bir önlemi almayı" onaylarlarsa akıllıca davranmış olacaklardı.[12]

Osmanlı arşivlerinde, Ponsonby'nin İstanbul'daki davranışının anlatıldığı herhangi bir belge bulamadım. İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na yanıtının ise neredeyse şifreli bir üslupta oluşu, meseleyi Babıâli'ye nasıl sunduğu konusunda bir tahminde bulunmaktan fazlasına imkân tanımıyor. Ponsonby, "lord cenaplarının dikkatle gerçekleştirmeyi arzuladığı hedefe, bir dereceye kadar ulaşma fırsatı verecek bir sonuca varma ümidiyle" Palmerston'un "Türkiye'de kölelik konusundaki" talimatlarına büyük özen gösterdiğini yazmaktaydı. Bilindiği gibi Palmerston, köle ticaretini önlemek için Osmanlılarla bir anlaşma imzalamanın peşindeydi. Ne var ki, Ponsonby'nin yazışmasına bakılırsa, Osmanlı İmparatorluğu'nda köleliğin kaldırılmasını talep ederek meseleyi daha da ileri götürdüğü izlenimi edinilebilir:

> Konudan söz ettim ve bu ülkede toplumun çatısıyla iç içe girmiş, kanunlarla ve sultanın kendisinden en alttaki köylüye kadar tüm sınıfların alışkanlıkları, hatta dini ile sıkı sıkıya bağlantılı bu kurumun kaldırılması yönünde yapılan bu önerinin, aşırı şaşkınlıkla karışık bir gülümsemeyle karşılanmasına tanık oldum.

Büyükelçinin bu davranışı ile aldığı talimat arasında görünürdeki bu tutarsızlığı nasıl açıklamalıyız? Ponsonby'nin Osmanlı'da köleliği, kölelerin "Türk âdet ve geleneklerince" kötü muameleden korundukları ve "imparatorlukta bir kimsenin sahip olabileceği en büyük servete, iktidara ve makama" sahip oldukları gerekçesiyle savunması, büyükelçinin köleliği kaldırma yanlısı bir hevesle hareket ederek talimata uymadığı olasılığını geçersiz kılmaktadır. Gerçekten de Ponsonby, "Türkiye'de kölelerin, nerede olursa olsun, koşullar gereği bir başkasına tabi olan insanlardan daha kötü durumda

sayılmadıkları" görüşündeydi. Bir "Türkün" ağzından sorduğu şu sorudan da anlaşılabileceği gibi, bu konuda müdahale yanlısı değildi:

> Diyelim ki Babıâli, İngiliz hükümdarı ve halkından, Türklerin takdirini kazanmak uğruna ülkenin temel hukuku, yerel âdetleri ve geleneklerini değiştirmesini isteseydi, İngiliz hükümeti ne düşünürdü acaba?...Türkler bilimde, sanatta ve savaşta kendilerinden üstün olduğumuzu düşünebilirler ama bilgelik ve ahlak bakımından onlardan büyük olduğumuzu düşünmekten çok uzaktırlar.[13]

Bir diğer olasılık da, pek çok çağdaşı gibi Ponsonby'nin de kölelikle köle ticareti arasında bir ayrım yapmıyor olmasıydı. Ne var ki bu, Osmanlı yönetimini köle ticaretine karşı bir anlaşma konusunda yoklaması için açıkça talimat almış olan deneyimli bir büyükelçiye pek itibar kazandırmazdı. Üçüncü olasılık, Ponsonby'nin Osmanlıların köleliğin sürdürülmesinde dış köle ticaretine neredeyse mutlak bir bağımlılıkları olduğunu düşünerek haksız sayılmayacak bir çıkarımda bulunmuş olmasıydı; bu ticareti önlemeye yönelik her girişimi, kesinkes kurtuma karşı bir hareket olarak değerlendirmişti. Bu konular üzerinde burada ve beşinci bölümde daha çok duracağız.

Biraz önce gördüğümüz gibi, Osmanlıların köleliği kaldırmaya yöneltilmesi, 1840 yılında İngilizlerin resmi bir politikası değildi. O tarihte bile zaten öncelikli olan, köle ticaretinin önlenmesiydi. Dolayısıyla İngilizlerin ne hedeflerinden vazgeçtiklerini, ne de Osmanlıları güya köleliği kaldırmaya yöneltmekte başarısız olduktan sonra "...imparatorluğa yapılan ve imparatorluk içindeki köle ticaretini bastırmak gibi daha alçakgönüllü fakat daha gerçekçi bir hedefe varmaya" çalıştıklarını söyleyebiliriz.[14] Bu nedenle İngilizler, örneğin 1846 yılında Basra Körfezi bölgesinde köle ticaretini önlemek için Osmanlılarla işbirliği yapmak istediğinde, bu tutumun, Osmanlı'da köleliği kaldırma amacından geri atılmış bir adım olarak değerlendirilmesi zordur. Toledano'nun, İngiliz hükümetlerinin sonraki girişimlerinin, Ponsonby'nin cesaret kırıcı değerlendirmeleri yüzünden 1846 yılına dek tıkandığı iddiasına gelince: Ponsonby'nin değerlendirmelerinin "cesaret kırıcı" olmaktan uzak olduğuna işaret edilebilir, zira o, aslında yalnızca Palmerston'un o dönemde

Osmanlı'da köleliğin esasına ilişkin düşüncelerini onaylıyordu ve İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda baskın olan görüşlerle uyum içindeydi.

Britanyalıların Afrikalı Köle Ticaretinin Genel Olarak Yasaklanmasını Algılayışları

İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Lord Stratford de Redcliffe, 8 Ocak 1857 tarihinde Londra'ya şu telgrafı çekmişti: "Babıâli'nin, bütünüyle siyah köle ticaretini ve *nihayetinde siyahların köleliğini imparatorluk çapında fesheden* resmi notası gizlilik kaydıyla bana verildi."[15] "Kölelik" ve "köle ticareti" terimleri büyük ölçüde birbirine karıştırılıyordu. Stratford gibi deneyimli diplomatların bile bu terimleri birbiri yerine kullandıkları oluyordu.[16] Ne var ki, yukarıda Afrikalı köleliğinin kaldırılmasına değinilmesi bir defaya özgü değildir ve Afrikalı köle ticaretinin kaldırılması sürecinde yapılan uzun yazışmalarda sık sık yinelenmiştir. Aslında Babıâli'nin notasının resmen İngiliz elçiliğine sunulması 29 Ocak'ı buldu. Bu gecikmeye, Stratford'un önerilen fermanın içeriğiyle ilgili bazı itirazları neden olmuştu. Köle tüccarlarının cezalandırılması konusunda itirazları vardı ve Babıâli'den, tüccarlara tanınan muafiyet süresini uzun tutmamasını talep ediyordu.

Stratford, 31 Ocak'ta Britanya Dışişleri Bakanı Lord Clarendon'a yeniden yazarak, "Geçici olarak Hicaz hariç olmak üzere sultanın tüm topraklarında siyah köle ticaretinin, *köleliğin kendisini yok etmek görüşüyle*, kesin olarak ilga edildiğini" bildirdi. Clarendon, Babıâli'nin hem köle ticaretini hem de köleliği kaldırma "kararlılığını" tanımaya dünden hazırdı ve büyükelçiyi, "Türk topraklarında köleliğin ve köle ticaretinin önlenmesini sağlamaktaki" becerisi ve azminden dolayı kutladı.[17]

İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğu'yla yapılan siyah köle ticaretiyle ilgilenmeye başlamalarının tarihi 1838 yılına dek uzanır. Osmanlıları bu ticareti caydırmaya ya da yasaklamaya yöneltmek için pek çok girişimde bulunmuşlardı. Ancak, yukarıda sözü edilen gelişmelere yol açan süreç 1856 yılında başladı. 1856'da düzenlenen ve Kırım Savaşı'nı noktalayan Paris Barış Konferansı sırasında köleliği kaldırma yanlısı olan İngilizler ve parlamentodaki yandaşları, Osmanlı'da kölelik konusunu gündeme getirmeye çalışmışlardı. Dönemin başbakanı Palmerston, Osmanlı'da köleliği kaldırma meselesi-

nin konferansın kapsamına girmediği görüşündeydi. Kamuoyunu yanlış yönlendirmek ve meseleyi kasıtlı olarak savuşturmakla çokça eleştirildi.[18] Bunun üzerine, köleliği kaldırma yanlıları, Palmerston'a bir muhtıra vererek Osmanlı İmparatorluğu'nda köle ticaretinin yanı sıra "köleliğin de derhal kaldırılması" talebinde bulundular. İngilizlerin kendi deneyimlerinin de gösterdiği gibi, köleliği kaldırmadan köle ticaretini önlemenin boşuna olacağını ileri sürdüler. Köleliğin "Türkiye'nin yerli kurumlarından biri olması" müdahalede bulunmama politikası için bir bahane olamazdı, çünkü kölelik özünde bir "günahtı ve Tanrı tarafından onaylanmıyordu." Bu kurumun varlığını sürdürmesi, "günümüzün gelişmiş uygarlık düzeyiyle hiçbir şekilde bağdaşmıyordu." İmparatorluktaki kölelerin çoğunun Hıristiyan olduğunu da iddia ettiler ve bu yüzden "Hıristiyan güçlerin" temsilcilerinin onlar adına müdahalede bulunmakta haklı olacaklarını ileri sürdüler.[19] Ülkedeki eleştirilerin baskısı altında kalan ve bir çıkış yaparak "köleliği kaldırma yanlısı" tutumunun kanıtlarını çoğaltma endişesi taşıyan İngiliz hükümeti harekete geçti. Barış görüşmeleri için Paris'te bulunan Lord Clarendon, muhtırayı Stratford'a iletti. Ancak, talimatlarında dikkatliydi ve köleliğin kaldırılmasından söz etmeksizin, Stratford'dan Osmanlı yönetimine yalnızca şunları bildirmesini istedi:

> Barışın sağlanmak üzere olduğu bu aşamada, Babıâli, majestelerinin hükümeti ve Britanya ulusu için, köle ticaretini etkili bir biçimde sona erdirecek önlemleri almaktan daha makbul bir şey yapamaz.[20]

Paris Barış Antlaşması 30 Mart 1856 tarihinde imzalandığında, bu talimat büyükelçinin eline daha yeni geçmişti. Bu da köleliği kaldırma yanlılarının taleplerini tam karşılamıyordu. Ne var ki, Afrikalı köle ticaretinin genel olarak ilgası kesin olarak gündemdeydi. Stratford, haziran ayında iki vesileyle konunun Meclis-i Vükelâ tarafından incelenmekte olduğunu yazdı.[21] Reşid Paşa'nın ağustosta sadrazamlıktan alınmasının Osmanlı hükümetinde yol açtığı değişiklik, Osmanlı tarafının harekete geçmesini iyice geciktirmişti. Bununla birlikte, ekim sonuna gelindiğinde, Reşid Paşa'yı bir kez daha sadrazamlıkta görüyoruz. 6 Aralık 1856'da Stratford, Osmanlı Hariciye Nazırı İbrahim Edhem Paşa'ya resmi bir nota gönderdi. Büyükel-

çi, aldığı talimata uygun olarak, "köle ticaretinin ortadan kaldırılması için gerekli önlemlerin" alınması konusunda Osmanlıları sıkıştırıyordu. Bu notada, Osmanlılardan köleliği kaldırmalarının açıkça istendiğini düşünmemize yol açacak bir şey yoktur. Bununla birlikte Stratford, hem köleliği hem de köle ticaretini kınamaktan geri durmuyordu:

> Gerçekten de, köle ticaretine katılarak iyice alçalan bir ülkeden daha fazla barbarlığa batmış bir ülke yoktur. Köleliğin uygulamasından dolayı toplumsal bir utanç duyan ve bunu ahlaki bir leke olarak gören ülke ise uygarlığın en ön saflarındadır.

Stratford bunun ardından, İngiltere'nin nasıl "en zengin sömürgeleri"nin zararına olarak köleliği kaldırdığı üzerinde duruyordu. Osmanlı İmparatorluğu, bazı gelişmeler olmakla birlikte, bu "hastalığı" hâlâ bünyesinde taşıyordu. Stratford bu "ilerlemeler" arasında evvelce köle ticaretine karşı alınmış olan bazı önlemleri sıralıyor ve Tunus'u kastederek, "Osmanlı İmparatorluğu'na bağımlı ülkelerden birinin köleliği kaldırarak büyük bir aşama göstermesine izin verilmiş olduğuna" işaret ediyordu.[22] Neyin ima edilmek istendiği belliydi. Eğer Osmanlıların vasalı olarak Tunus beyi köleliği kaldırabiliyorsa, neden efendisi, yani padişah da köleliği kaldırmasın?

29 Ocak 1857 tarihinde İbrahim Edhem Paşa İngiliz notasına yanıt verdi. İnsan bu notanın çevirisini gözden geçirdiğinde, Osmanlı yönetiminin, büyükelçinin üstü kapalı sözlerini gayet iyi anlamış olduğunu ve bir fermanla Afrikalı köleliğine yakın gelecekte son vermeyi amaçladığını düşünmeden edemiyor. Bu notanın çevirisini beşinci bölümde değerlendireceğimiz için, şimdilik metnin çevirisindeki ufak bir hatanın, büyük bir yanlış anlamaya yol açacak kadar önemli olduğunu söylemekle yetinelim. Bu bölümdeki amacımız İngiliz politikasını incelemektir; ancak, Stratford bu metne dayanarak tekrar harekete geçmiş, Londra'daki Dışişleri Bakanlığı'na ulaşan metin, Osmanlı önlemlerinin esasına ilişkin karışıklığa büyük ölçüde katkıda bulunmuştu. Şimdilik, çeviriden de açıkça anlaşıldığı gibi, Afrika'dan köle ithalinin durdurulmasının onaylandığını ve Osmanlı yönetiminin kölelik kurumunun tedricen kaldırılmasını tasarladığını belirtebiliriz. "Sonunda köleliğin kaldırıl-

ması" gibi ifadeler bundan kaynaklanıyordu. Yine de, Stratford, ama asıl Clarendon, köleliği kaldırma buyruğunun yakında çıkacağına inanmak istediler. Büyükelçi, Babıâli'ye "sultanın idaresi altındaki topraklarda siyah köle ticaretini tamamen kaldırma yönündeki kararlılığını ilan ettiği ve köleliğe bile yakın bir tarihte son vermeyi göz önünde tuttuğu" için hararetle teşekkür etti.[23] Stratford, Sultan Abdülmecid'le yaptığı özel görüşmede, "Zenci köleliğini kaldırmayı amaçladığını resmen ilan ettiği" için sultana teşekkür etmişti. Her ne kadar sultan nazırlarının konuyla ilgileneceklerini söylemekle yetinmiş olsa da, bu bile Stratford'un bu konudaki açık inancını pekiştirmeye yetmişti.[24]

Stratford'un, Osmanlıların köleliği kaldırmaya yönelik bir adım atmalarına ne derece ihtimal verdiği ancak bir tahmin konusudur. Osmanlı payitahtındaki deneyiminin kırk yılı aşkın bir süreye yayıldığı göz önünde bulundurulursa, buna olumsuz bir yanıt verilebilir. Ne var ki, Londra'daki şefi açısından durum farklıydı. Görünen o ki, Clarendon kölelik karşıtlarının Osmanlı'da köleliğin, İngilizlerin aracılığı ve Osmanlı yasal düzenlemesiyle kaldırılabileceği görüşüne çok daha yakındı; örneğin, Stratford kendisine sultanın yasaklayıcı fermanlarını uygulamaya geçirmenin güçlüğü hakkında yazdığında, Clarendon'ın yanıtı uzlaşmacı olmamıştı:

> Türkiye'de köleliğin kaldırılması önünde çeşitli engeller olsa da bu yüce amacı gerçekleştirme gayretimizden vazgeçmemeliyiz. Majestelerinin hükümetinin, köle ticaretinin sona erdirilmesi için elinizden geleni uygun her fırsatta yapmayı sürdüreceğinize inancı tamdır.[25]

Demek ki, "köleliği mazur görme eğilimli" görüşleri yüzünden köleliği kaldırma yanlılarını geçmişte birçok kez öfkelendirmiş olan Lord Stratford'un, "köleliği kaldırma yanlısı" bir tutum benimseyerek hem onları hem de şefi Clarendon'ı idare ettiği varsayılabilir. Her hâlükârda, siyah köleliğinin, Osmanlı İmparatorluğu'nda ne o dönemde ne de daha sonra kaldırılmış olduğunu biliyoruz. Ne var ki, bu tür ifadeler, İngiliz devlet görevlilerinin Osmanlı yetkilileriyle temaslarında kaçınılmaz olarak daha büyük bir karışıklığa yol açmaktaydı; çünkü çoğu, siyah köleliğinin aslında Babıâli tarafından kaldırılmış olduğunu sanıyordu.[26] Zenci köleliğinin kal-

dırılması konusu, zaman içinde birkaç kez daha gündeme gelecekti; özellikle de İngilizlerin, Osmanlı İmparatorluğu'nda köleliğin hukuki durumuna ilişkin yaklaşımıyla ilgili kuşkular doğduğunda.

Köle Ticareti Dairesi'nden W. H. Wylde, önceden sözü edilen olaydan on yılı aşkın bir süre sonra, Dışişleri Bakanlığı'nın 1868 tarihli bir raporunda, İngiliz elçilik görevlilerinden yardım talep eden sığınmacı köleler meselesi üzerine yazarken, şu yorumda bulunmuştu:

> Türkiye, 1857 yılında Afrika köle ticaretini lağvetti ve topraklarında kölelik statüsünü de yakında kaldıracağı konusunda bizleri umutlandırdı. Ancak, zımnen verilen bu söz, bildiğim kadarıyla hiçbir zaman yerine getirilmedi. Sığınmacı köleler meselesine, ancak insanlık gereği olarak müdahalede bulunuyoruz.[27]

Osmanlı devlet görevlileri, Afrikalı köleliğinin ya da ev köleliğinin imparatorlukta genel olarak kaldırılmış olduğu düşüncesini izale etmek yolunda bir şey yapmadılar.Tam tersine, en azından bir defasında, kendilerinin de bunu bir gerçek olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Aralık 1867'de, Uluslararası Kölelik Karşıtı Büro, Sultan Abdülâziz'e bir muhtıra göndererek ülkesinde köleliği kaldırmasını istediğinde, Hariciye Nazırı Fuad Paşa bunu, "uygarlığın ilk ışıkları ülkeye sızmaya başladığı günden itibaren kölelik Türkiye'de kaldırılmıştır ve günbegün âdetlerimizden silinmektedir" diyerek şüpheye yer bırakmayan bir üslupla yanıtladı.[28]

Ağustos 1870'te İngiltere Büyükelçisi Sir Henry Elliot, İzmir Başkonsolosu Cumberbatch ile sık sık giriştiği tartışmalardan birinde, İstanbul Yüksek Konsolosluk Mahkemesi Yargıcı Sir Philip Francis'e, Osmanlı hukukunda köleliğin halihazırdaki yeri konusunda bir rapor hazırlaması talimatını vermişti. Sir Philip raporunda, köleliğin imparatorlukta kanuna aykırı olmadığını kesin bir dille ifade ediyordu. Ona göre köleliğin kanuna aykırı olduğuna ilişkin "yanlış düşünce", kısmen "yüksek makamlardaki Osmanlı devlet görevlilerinin, çeşitli vesilelerle yapmış oldukları konuşmalardaki üsluptan" kaynaklanmaktaydı. Sir Philip, Fuad Paşa'nın yukarıda sözü edilen köleliği kaldırma yanlılarıyla yaptığı yazışmayı aktarmıştı. Paşa, "insancıl kamuoyunu

hem hoşnut etmesi, hem de yanıltması düşünülen bir ifade kullanmıştı" diye yazmaktaydı. Sonra ayrıntılara girerek, "kölelik karşıtı görüşlerin" imparatorlukta "taklitten" ibaret olduğunu söylüyordu. Sir Philip, Babıâli'nin 1857 tarihli notasına da değiniyor ve çevirinin doğruluğu hakkında birtakım kuşkular belirttikten sonra, son on üç yıl içinde köleliği kaldırma doğrultusunda hiçbir adım atılmadığına işaret ediyordu. Kesin bir yargıya varmıştı: "Türkiye'de kölelik, her ne kadar kaldırılmasına yönelik bir arzu belli belirsiz itiraf edilmiş olsa da, hâlâ meşru bir kurumdur."[29] Bu noktada, Osmanlı hariciye nazırının "insancıl kamuoyuyla" ilgili niyeti gerçekten de bu idiyse, bunun geri tepebilecek bir silah olduğu belirtilmelidir. Kasım 1876'da *Anti-Slavery Reporter* [Kölelik Karşıtı Haberler], Fuad Paşa'nın bu mektubundan, "Osmanlıların sözlerinde dürüst olmadıklarının" resmi bir kanıtı olarak söz etmişti.[30]

İngiltere Kanadında Görüş Ayrılıkları ve Birliği

Gördüğümüz gibi, İngiltere'nin Babıâli'ye notalarında kölelik kınanıyor ve bunun Osmanlı topraklarında kaldırılmasından memnunluk duyulacağı ima ediliyordu. Aslında İngiliz politikasının açıkça dile getirilmemiş ya da kısmen dile getirilmiş olan bu hedefi, bu dönemi boyunca biraz geri planda kalmakla birlikte varlığını korumuştu. Köle ticaretini önleme politikası, çoğunlukla bu amaca ulaşmanın bir yolu olarak görülüyordu. Bununla birlikte, İngiliz politikalarını üretenler, bu iki politik hedefi birbirinden ayrı tutmaya çalıştılar ve kısa vadede Osmanlı İmparatorluğu'nda köleliğin hukuki durumuna müdahale etmekten kaçındılar. İngiliz kanadında, doğal olarak görüş ve üslup ayrılıkları vardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda köle ticaretinin ve köleliğin nasıl sona erdirileceği konusunda orada ateşli bir tartışma sürdürülmekteydi.

Temelde iki görüş çatışma halindeydi. Bir görüşe göre, kölelik kaldırıldığı takdirde köle talebinin kesileceği ve köle ticaretinin otomatik olarak sona ereceği ileri sürülüyordu. Diğer görüşün destekçileri, Müslüman ülkelerde köleliğin yasal bir kurum olduğunu göz önünde bulundurarak, köleliğin bir buyrukla kaldırılamayacağını düşünüyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda köle üretme uygulaması neredeyse hiç olmadığı için, köle arzı kısıtlandığı takdirde köleliğin yavaş yavaş ortadan kalkacağı kanısındaydılar. Köleliği kaldırma yanlıları ilk görüşün sadık destekçileriydi ve yayılmasında etkili olmuşlardı. Onla-

nın yanı sıra resmi İngiliz makamlarında da bu görüşün pek çok yandaşı vardı. Köle ticareti (Afrika kolu) daha 1857 yılında yasaklandığı halde köleliğin bir kurum olarak hâlâ tanınıyor olması, birçok insan tarafından anormal bir durum olarak değerlendiriliyordu. Bununla birlikte, kimin hangi görüşü neden desteklediği bağlamında anlamlı bir modele ulaşabilir miyiz? Genelleme yapmanın elbette riskleri vardır; ama köle toplama bölgelerine yakın ya da köle deposu olan kentlerde yaşayan İngiliz konsolosluk görevlileri, talep ortadan kaldırılmadığı sürece köle ticaretinin devam edeceği ve yasaklamaların sonuçsuz kalacağı görüşüne katılmaktan yanaydılar.[31] Onların bu düşünceleri, Köle Ticareti Dairesi memurları, zaman zaman dışişleri bakanı veya bizzat başbakan tarafından da sık sık yinelenmişti. Demek ki, Cidde, Trablusgarp ve İzmir gibi köle deposu olan kentlerde yaşayan konsolosluk görevlilerinin, müdahaleden ve köleliği kaldırmaktan yana bir yaklaşımı benimsemeye yatkın oldukları ileri sürülebilir; ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nda "köleliğin hukuki durumuna" fiilen karışma eğilimindeydiler. Kendi konsolosluk bölgelerinde köle ticaretinin süregelmesi, yerel Osmanlı yetkililerinin köle ticaretine karşı önlemler almaktaki başarısızlığı ve belki de, yeni getirilmiş olan yol yorgunu kölelerin içinde bulunduğu kötü koşullara tanık olmaları sonucunda, sorunun çözümünün İstanbul'a ve köleliğin imparatorlukta baştan başa kaldırıldığının ilan edilmesine bağlı olduğunu düşünüyorlardı.

"Köle tüketicisi" bölgelerde, yani imparatorluğun merkez bölgelerinde çeşitli görevlerde bulunmuş olan İngiliz görevlilerin görüşlerini gözden geçirdiğimizde farklı bir resimle karşılaşıyoruz. İstanbul, bu merkezlerin başında gelmekteydi. 1869 yılında Mısır Hıdivi İsmail Paşa, köle ticaretini önlemekiçin Sir Samuel Baker'ın idaresinde bir keşif heyetini Yukarı Nil bölgesine göndermeye karar vermişti. İstanbul'daki Elliot, bu girişime ilişkin kuşkularını bir defasında Clarendon'a ifade etmişti.[32] Ama, Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelerin büyükölçüde Mısır'dan temin edildiğini belirterek, "Türkiye'de köleliğe etkili bir darbe indirmenin yolunun Mısır'dan geçtiğini" ileri sürdüğü bir başka sefer ise bu girişimi destekliyor gibi görünmekteydi. Elliot'ın kuşkularının giderilmediğini söylemeye gerek yoktur. Elliot, bir zamanlar, Mısır idaresinin köle ticareti aleyhinde bir gösteri yapmasının, Avrupa devletlerinin gözünü boyamak üzere âdet yeri-

ni bulsun diye yapılmış bir hareket olacağını yazan Baker'ın sözlerini aktarıyordu. Büyükelçi alaycı bir ifadeyle, "halihazırdaki gösteriyi gerçeğe dönüştürmek için göz alıcı enerjisi ve kararlılığının tamamına ihtiyacı olacaktır" diye ekliyordu.[13] Ne var ki, burada bizim açımızdan ilginç olan, Osmanlı'da köleliğin, köle arzına son verilerek ortadan kaldırılabileceğine ilişkin görüşüdür. Elliot başka fırsatlarda da benzer görüşleri ortaya koymuştu. Bu, köle talebini önemsemediği için değil, köleliği kaldırmaya devletin gücünün yetmeyeceğine inandığı içindi. Böylece, yapılabilecek ikinci iyi şey köle arzını kısıtlamaktı; fakat, bunu bile uygulamak kolay değildi. Derby, Şubat 1876'da, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kölelerin hukuki durumu hakkında kendisinden bir rapor istediğinde ve "azat edilmelerine yönelik adımlar" atılıp atılmadığı sorulduğunda, bu tür adımların atılmadığı, ama hür iş gücünden yararlanma düşüncesinin giderek daha cazip bir hale geldiği ve yerleşmekte olduğu yanıtını verdi. Köle sayısı günden güne azalmakla birlikte bu süreç hızlı değildi. Elliot, köleliğin kaldırılmasında köle ticaretini önlemenin daha iyi bir yol olduğunu düşünmeye devam ediyor olsa da, yasaklamalar ihlal edildiği için sonuç hakkında kötümser gibiydi.[14]

Siyah kölelerin bir yanda Tunus ve Trablusgarp, diğer yanda İzmir ve İstanbul arasında çalışan İngiliz buharlı gemileriyle taşınması, İngiliz yönetimini uzun zamandır rahatsız ediyordu. Bu gemilerin Malta'ya uğraması, sorunu iyice vahim bir hale getirmişti. Birçok kölenin elçiliğe sığınmasından bunalan ve kesin talimat olmadığı için bu kişilerin özgürlüklerini sağlama konusunda ne yapacaklarını bilemeyen İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Layard ve başkonsolosu Fawcett, tıpkı selefleri Elliot ve Francis gibi, sorunun çözümünü köle ticaretini önleme politikasının daha iyi uygulanmasında, yani imparatorluğa köle arzının sınırlanmasında gördüler. Fawcett Şubat 1880'de, buharlıları durdurmak yerine sadece bu gemilerde siyah köle olabileceği haberini veren Malta'daki yetkilileri eleştirdi. Dışişleri Bakanlığı Köle Ticareti Dairesi şefi buna, savunucu bir üslupla yanıt verdi:

> Konstantinopolis'e gitmekte olan tüm Zenciler yol üzerindeki bu adaya uğradıklarında sıkı bir muayeneden geçiriliyor. Fakat, istisnasız hepsi köle olduğunu inkâr ediyor...onları alıkoymak kanunen

olanaksız. Yapabileceğimiz tek şey, Konstantinopolis'e gitmekte olduklarını bildirmek ve onlarla ilgilenmeyi yetkililere bırakmaktır.[35]

Büyükelçilik görevini devralan Goschen, Layard ve Fawcett'in yaklaşımını benimsemekte gecikmedi. Kölelerin İngiliz gemileriyle taşınmasından üzüntü duyuyordu ve Fawcett'in Maltalı yetkililer hakkındaki şikâyetlerinden Dışişleri Bakanlığı'na bir kez daha söz etti. Üçüncü hizmet dönemine daha yeni başlamış olan Granville, yukarıda aktarılan raporla aynı çizgide bir cevap yazarak Maltalı görevlilerin "onlara müdahale etmeye yetkilerinin olmadığını" söyledi. Fawcett buna, pek de gizlemeye çalışmadığı bir kızgınlıkla, neredeyse isyan ederek yanıt verdi.

> Saygıda kusur etmeden şunu belirtmeliyim: Eğer bir Britanya mülkündeki yetkililerin böylesi vakalara müdahale etmeye gücü yetmiyorsa, şu halde ne gerçeği öğrenme ne de köleleri azat etmede Maltalı yetkililer kadar gücüm olan ben, kesinlikle müdahale edemem.[36]

"Köle tüketicisi" bölgelerdeki elçilik ve konsolosluk personelinin, en çok da İstanbul'dakilerin yaklaşımı üzerinde daha fazla durulması sıkıcı olacaktır. Bununla birlikte, elçilik görevlilerinin, köleliğin imparatorluğa köle arzının önünün kesilmesi sayesinde tedricen kalkacağı görüşünü destekleme yanlısı oldukları söylenebilir. Bu bağlamda bu yaklaşım, müdahaleci olmayan ve daha "Osmanlı yanlısı" olarak tanımlanabilir ya da karşıtlarının yeğledikleri bir ifadeyle daha "köleliği mazur görme eğilimli" veya "kölelik yanlısı" olarak görülebilirler. Müdahale yanlısı olmayan bir yol seçmiş olan bu görevlilerin, Osmanlı'da kölelik düzeninin Batı'daki uygulamadan temelde farklı olduğu üzerinde ısrarla durdukları ve bu tezlerinde, imparatorlukta kölelere, bilhassa beyaz kadın köleler örneğinde, ılımlı davranılmasından yararlandıkları doğrudur. Bu anlamda "mazur görme eğilimli" olarak nitelenebilirler. Bu yaklaşımları, köleliğin kaldırılmasının, daha da önemlisi, köleliği kaldıracak bir fermanın uygulanmasının olanaksız olduğu inancından kaynaklanmaktaydı. Böyle bir fermanın, köle tutan bir toplum tarafından dikkate alınmayacağı görüşündeydiler. Babıâli'yle temasları düşünülecek olursa, elbette bunu bilecek bir durumdaydılar.

Her iki kanatta da, duyulan rahatsızlığın dile getirildiği ve sorumluluktan kaçınıldığı ileri sürülebilir. Kendisinden köle ticaretiyle ilgili rapor vermesi istenmiş olan konsolos, bunun adeta doymak bilmez bir talep yüzünden eskisi gibi sürdüğünü görmekten yılgındı. Büyükelçi ise güç kaybedeceğini umduğu bir kurumun, köle ticaretini bastırma politikası yeterince uygulanamadığı için, kendisini idame ettirecek kadar köle temin edebiliyor olmasından ötürü hayal kırıklığı duyuyordu. Dolayısıyla, istisnalar olmakla birlikte, meseleye İstanbul açısından bakan kişiler ile köle gönderen bölgeler açısından bakan kişiler arasında bir görüş ayrılığı bulunuyordu. Arzla talep arasındaki daha doğal ayrımın bir yansımasıydı bu.

İngilizlerin, belli bir olay ya da Osmanlılar tarafından alınan belli bir önlem karşısındaki tavırlarında, çoğunlukla Dışişleri Bakanlığı personelinin, tabii ki başta dışişleri bakanı ve başbakanın görüşleri etkili olabiliyordu. Diğer yandan, İngiliz politikasının ana ilkeleri, zaman içinde kayda değer bir tutarlılık göstermişti. Bu nedenle, peş peşe gelen bakanların yaklaşımlarındaki farklılıklar abartılmamalıdır. Palmerston'ın, köle ticaretini İngiliz deniz kuvvetlerine arama ve el koyma hakkı veren ikili anlaşmalar aracılığıyla önlemeye çalışma düşüncesi büyük ölçüde muhafaza edilmiş ve pek itiraz görmemişti. Ne var ki, İngiliz elçiliği ve elçilik görevlileri, kölelerin azat edilmesiyle ilgili bölümde elçiliğe ve konsolosluklara sığınan köleler örneğinde göreceğimiz gibi, kölelik düzenine bilfiil müdahalede bulundukları için, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda üretilen ince politika gerçeklerle her zaman örtüşmüyordu. Elçiler ile Dışişleri Bakanlığı arasında, Osmanlı İmparatorluğu'nda köleliğin hukuki durumuna fiili müdahale konusunda yoğun bir tartışma vardı. Yine de, bu sırada bile kimsenin, bu müdahalenin "gayri resmi" [enformel olarak okuyun] niteliğinden kuşku duymadığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı, Osmanlı İmparatorluğu'nda köleliğin kaldırılmasının bir politika hedefi olduğunun açıkça dile getirildiği belgelere pek rastlanmamaktadır.

İncelenen dönemde, dışişleri bakanlarından yalnızca Clarendon, daha önce de gördüğümüz gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda köleliğin ilgasının bir hedef olduğuna açıkça değinmişti.[37] Clarendon ve Granville, köleliği kaldırma yanlısı bir tutumun dile getirilmesinde ön saflarda yer aldılar. Granville birçok vesileyle, köle talebi ortadan kaldırılmadığı sürece köle ti-

caretinin önlenmesinin olanaksız olduğu ilkesine inancını belirtti. Örneğin, Kasım 1882'de T. V. Lister'dan, Mısır'da köleliğin kaldırılmasına ilişkin bir tasarı hazırlamasını istemişti. Tasarıya göre İngiliz hükümeti:

> Baskıcı önlemlerin, her ne kadar iyi niyetli ve etkin olsalar da, bu insanlık dışı ticareti gerçekten tamamıyla denetleyemediğine tanık olmuştur. Bu başarısızlığın nedenini çözmek zor olmasa gerektir; neden, ekonomi biliminin asal ilkesinde bulunabilir. Köle talebi devam ettiği sürece köle arzı da devam edecektir... Köle ticaretinin kökünü kazımanın ve buna eşlik eden dehşet yüzünden nüfusu seyrelmiş metruk bölgelerde barış ve zenginliği yeniden tesis etmenin tek yolu köleliği ilelebet ortadan kaldırmaktır...

"Bu mükemmel tasarı için teşekkürler" diye yazan Granville bunu, o sırada bir görev nedeniyle Mısır'da bulunan İngiltere'nin Babıâli büyükelçisi Lord Dufferin'e gönderdi.[38]

Dışişleri Bakanlığı'nın, İngiliz hükümetinin Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelik ve köle ticaretine ilişkin politikasıyla ilgili olarak zaman zaman duyduğu kuşkular, muhtemelen en özlü ve açık sözlü biçimde Lister tarafından özetlenmişti. Eylül 1889'da Lister, Köleliğe Karşı Brüksel Konferansı öncesinde, İstanbul elçiliği dragomanı Hugo Marinitch'in kapsamlı bir raporuyla ilgili yorumda bulundu. Bu raporda Marinitch, İngilizlerin harekete geçmesi üzerine köle ticaretinin bir dereceye kadar azaldığını, ama Müslüman halkın hâlâ "ev hizmetinde yararlanmak amacıyla kölelik düzenini sürdürmekten yana olduğunu" yazmaktaydı. Lister sözünü sakınmadı:

> Köle ticaretini yasaklayıp köleliğe izin vermekte saçmalığa varan bir mantıksızlık var. Bir yandan kasapları cezalandırıp diğer yandan et tüketimine izin vermek gibi bir şey bu. Bununla birlikte, her ikisini de sona erdirmeyi arzu etmekteyiz, tamamen mantıklı davranmaya da mecbur değiliz...[39]

Yine de, Osmanlı İmparatorluğu'nda köleliğin bastırılması İngiltere'nin bir politikası olmuş olsa bile, bunun Osmanlı merkezinde resmen

ifade edilmediği ve İngilizlerin bu politikayı gerçekleştirmek için "gayri resmi" yola başvurmuş oldukları bir kez daha belirtilmelidir.

Buraya kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelik ve köle ticareti konusunda İngiliz kanadındaki iki ayrı yaklaşımı gözden geçirildi. Bu noktada vurgulanması gereken iki şey var. Öncelikle, bu tartışmada tarihin kimi haklı çıkardığına şüphe yoktur; çünkü, Osmanlılardan köleliği kaldırmaları resmen hiçbir zaman istenmemiş ve bu kurum, bir yandan köle temin edilemediği, diğer yandan kölelerin düzenli olarak azat edilmesi uygulaması yaygın olduğu için yavaş yavaş ortadan kalkmıştı. İkinci olarak, devir, köleliği kaldırma devriydi. Kölelik karşıtlığı İngilizler açısından bir tür baskın ideoloji olduğu için, "kölelik yanlısı" bir tavır almak olacak şey değildi. Resmi metinlerde köleliği ve köle ticaretini kınayan ifadelerden geçilmemektedir. İngiliz kamuoyunda bu anlamda bir anlaşmazlık olmadığı dikkate alınmalıdır. Görüş ayrılığı, yalnızca bu ikiliden –kölelik ve köle ticareti– hangisine öncelik verilmesi gerektiği konusundaydı. Köleliği kaldırma yanlısı çevrelerle sık sık bozuşan ve acımasızca eleştirilen devlet adamları bile aynı ilkelere bağlılıklarını dile getirmiş ve köleliğe karşı olma düşüncesine saygı göstermişlerdi. Görüşlerine sinik yaklaşmak için bir neden olmadığı anlaşılıyor. Örneğin, ateşli bir köleliği kaldırma yanlısı olmadığı kesin olan Sir Henry Elliot, Clarendon'la Ekim 1869'da yaptığı bir yazışmada, imparatorlukta beyazların köleliğinin ayırt edici özelliklerini etraflıca ele alırken, kendi bakış açısını şu sözlerle vurgulama gereğini duymuştu: "Bu nefret edilesi kurumun, beyaz köle ticaretinde en ılımlı şeklini aldığı gözleminde bulunduğum takdirde, onu mazur görme eğilimli biri olarak görülmeyeceğime inanıyorum."[40] Aynı şekilde, köleliği kaldırma yanlıları tarafından çokça eleştirilmiş, hatta ünlü Şarkiyatçı Richard Burton tarafından "kölelik yanlılarından" biri olduğu ima edilmiş olan Mısır Başkonsolosu Malet de, kendi adına Mısır'daki "kölelik günahının" sona ermesini ummaktan başka bir şey dilemiyordu.[41] Bu noktada, İngiliz belgelerinde, köle tutan Osmanlıları kızdırmamak endişesiyle bir hayli sakıngan bir ifade kullanıldığı da belirtilebilir. Doğal olarak, devlet görevlileri içeriğin doğrudan ne Osmanlılara ne de İngiliz kamuoyuna ifşa edilmesi olasılığının olmadığı durumlarda daha açık konuşuyorlardı. Padişah, siyah köle ticaretini Ocak 1857'de yasakladığında, İstanbul'da Stratford, İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasında

resmi bir anlaşma yapılmasının zamanının geldiğini düşünmüş ve Dışişleri Bakanlığı'na yazarak siyah köle ticaretinin önlenmesine yönelik bir antlaşma tasarısı hazırlanmasını istemişti. Dışişleri Bakanlığı'nda, köle ticaretine karşı yapılmış birkaç başka antlaşmadan bir derleme yapıldı. Osmanlı'da kölelik ve köle ticaretiyle her zaman yakından ilgilenmiş olan Başbakan Palmerston, tasarıyı okudu ve bazı düzeltmeler yaptı. Tasarıda, köle ticaretinden korsanlık olarak söz ediliyordu ve padişaha bütün köle tüccarlarını korsan olarak cezalandırması öneriliyordu. Her zamanki gerçekçiliğiyle Palmerston, Osmanlıların olası yanıtını da düşünerek şu yorumda bulundu:

> Babıâli'den, sultanın tebaası tarafından bu kadar yaygın destek gören bir uygulamayı damgalamasını istemek zordur. Atlas Okyanusu ötesi köle ticaretine daha çok uyan korsan sözcüğü, Akdeniz köle ticareti için uygun değildir.[42]

Ama aynı Palmerston, yalnızca birkaç ay sonraki bir notta, Stratford'un Ekim 1857'de Babıâli'nin Çerkes köle ticaretini yasaklamaya direndiğini Dışişleri Dairesi'ne bildirmesi üzerine, sözünü sakınmamıştı. Dışişleri Bakanı Clarendon'a şöyle yazmaktaydı:

> Bu köle ticareti yüzünden hem Çerkezistan hem de Türkiye ahlaken bozulmakta ve küçük düşmektedir... Türkleri ya da Müslümanları ahlaklı ya da ilkeli olmaya zorlamak, işi yokuş yukarı sürmektir. En iyi politika, iyi bir sonuç elde etmeyi göz önünde tutarak, Türkiye'ye yapılan Afrikalı köle ticaretini önleme çabalarımıza yoğunlaşmak olabilir.[43]

Belki de, İngiliz hükümetinin günlük siyasetine etkisi ne kadar sınırlı olursa olsun köleliği kaldırma hareketi, gerçek etkisini köle ticareti ve köleliğe karşı görüşlerde bir görüş birliğinin sağlanmasında göstermişti.[44]

İngiliz Siyasetinin Oluşmasında "Müslüman Kamuoyunun" Rolü

İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelik ve köle ticaretine ilişkin politikalarında kısıtlayıcı bir rol oynamış en önemli etkeni belirlemek gerektiğinde, İslamiyet ile imparatorlukta kölelerin büyük çoğunluğuna sahip

olan Müslüman halkın duygu ve düşüncelerine ne tür bir rol biçildiğine bakılmalıdır. Her kademeden pek çok İngiliz devlet görevlisi, köleciliğin, İslamiyetten önce Yahudilik ve Hıristiyanlık tarafından onaylanmış olduğunu çoğunlukla göz ardı ederek köleliği tamamıyla Müslümanlara özgü bir durum olarak değerlendirmiştir. İmparatorlukta bu kurumu savunanlar tarafından ikna edilmiş olan pek çoğu, köleliğin Müslümanların ev yaşantısını düzenlemede bir gereklilik olduğu kanısındaydı. Kölelik, harem sistemi sürdükçe var olacak ve bu kurumun kaldırılması, Müslümanların toplumsal örgütlenmesinde büyük değişikliklere yol açacaktı. Köleliği kaldıran bir fermanın toplumsal ayaklanmalara yol açmasından ve imparatorlukta kölelik karşıtı düşüncelerin yavaş yavaş yaygınlaşma sürecini sekteye uğratmasından endişe duyulduğu için, bu arzu edilen bir şey değildi. Kölelik düzeninin Osmanlı kamuoyunda kızgınlık uyandırmadığı ve köle ticareti ile kölecilikte kötü bir yan görülmediği noktalarında herkes hemfikirdi. Hatta bazı İngiliz gözlemciler, Osmanlı hükümetinin köle ticareti ve köleliğe karşı önlemler almakta isteksiz olduğu ve kölelik karşıtı görüşlerin imparatorlukta sahte olduğu görüşündeydiler. Demek ki, İngilizleri Osmanlı'da kölelik ve köle ticaretini ele alırken ihtiyatlı ve sağgörülü olmaya yönelten düşünceler epeyce yaygındı ve bunlara ilişkin belgeler mevcuttur.

Hicaz, İngilizlerin ve siyah köle ticaretinin yakında yasaklanacağı söylentisi üzerine çıkmış olan 1855-6 isyanından sonra merkezi Osmanlı hükümetinin gözünde özellikle kölelik yanlısı olmakla ünlüydü. Aslında Osmanlı hükümeti, Afrikalı köle ticaretinin genel olarak yasaklanmasının zamanı geldiğinde, bu vilayeti başlangıçta hariç tutmuştu. Köleliğin görece büyük bir ekonomik öneme sahip olduğu Hicaz, köle ticaretinde en önemli depolardan biri işlevini görmekteydi ve halkın büyük çoğunluğunun köle ticaretinin sürdürülmesinde maddi çıkarı vardı. Ocak 1861'de Cidde Konsolosu Stanley, Kahire Başkonsolosluğu'na, Vali Ali Paşa'nın kentteki köle ticaretine engel olmakta başarılı olduğunu bildirmişti. Ne var ki Ali Paşa "Konstantinopolis'ten kölelik kurumuna bir son verilmesi yolunda bir emir almamayı" umuyordu; çünkü isyanı hatırlayan paşa böyle bir emrin "ihtilale yol açacağı" görüşündeydi. Stanley de aynı düşünceleri paylaşıyordu: "Arapları tanıdığım kadarıyla ona katıldığını söyleyebilirim." Konsolosa göre kent halkı, maddi servetinin büyük bir bölümünün elinden alınmasına izin veremezdi. "Ayrıca ne onlar ken-

di dinlerinin izin verdiği bu kurumda bir terslik olduğunu düşünüyor, ne de köleler bunu bir yüz karası olarak değerlendiriyor" diye sürdürüyordu konsolos. Başkonsolos Colquhoun da, Dışişleri Bakanlığı'na aynı doğrultuda yazmış ve köleliği "[Müslümanların] dini neredeyse kutsadığı" için ihtiyatlı olunmasında ısrar etmişti.[45] Ocak 1877'de Cidde Konsolosu Wyle, Kızıldeniz'de görevli İngiliz savaş gemilerinden birine sığınmış olan bir kaçak kölenin akıbeti konusunda Derby tarafından sorgulandığında, dışişleri bakanına, efendiyle kölesi arasına girmenin "ev köleliğinin Muhammed zamanından beri bir kurum olduğu Hicaz gibi fanatik bir ülkede... daima son derece hassas" bir konu olduğunu hatırlatmaya gerek duydu.[46] Ocak 1892'de bir diğer önemli köle deposu olan Bingazi'den bildiren konsolos Alvarez, yerel halkın köle tüccarlarının cezalandırılması konusundaki tutumunu şöyle özetliyordu:

> Müslüman halkın köle alışverişini son derece meşru bir ticaret olarak değerlendirdiği bir gerçektir ve bir kişi bu ticarete karıştığı suçlamasıyla mahkûm edilecek olursa şehit gibi görülecektir...[47]

Sir Henry Elliot'ın, Osmanlı İmparatorluğu'nda köleliği kaldırmanın mümkün olmadığı düşüncesine yürekten bağlı olduğuna önce de işaret etmiştik. Kölelik kurumunun payitahttaki seçkin yönetici sınıfın yaşam tarzı açısından önemini gözlemlemeye yeterince fırsatı olduğundan, Müslüman kamuoyunun kesinkes kölelik yanlısı olduğu sonucuna varmıştı. Dışişleri Bakanlığı'na, Müslüman ülkelerde zorunlu olarak bulunan harem düzeninin köleliği ayakta tuttuğunu ve "Müslüman dininin bir parçası olan bu nefrete layık toplumsal düzen devam ettiği sürece kadınların köleliğinin bununla bağlantılı olarak süreceğini" çeşitli defalar açıklamıştı.[48] Yine diyordu ki, "Muhammedi ülkelerde kaçınılmaz olarak bulunan haremlerde, kadın kölelerden vazgeçmenin zorluğu... görünen o ki, bu çirkin kurumu ortadan kaldırmayı imkânsız kılıyor."[49] Bu nedenle, Sir Henry Elliot'a göre, Osmanlı hükümetinin köleliğe karşı alınış olduğu önlemleri hayata geçirebilmesinin bir sınırı vardı. Köle ticaretinin bastırılmasında başarı elde edilmesi bile, "kurum halkta tiksinti duygusu uyandırmadığı sürece" sınırlı kalmaya mahkûmdu. Hükümet, "doğal önyargılara hürmeten, bu ticaretin önlenme-

sine yönelik önlemlerde belirli sınırları aşmaya yeltenmiyordu."[50] Büyükelçi bir başka vesileyle "köleliğin, ülkenin gelişmesi ve uygarlaşması göz önünde tutularak topyekûn sona erdirildiğini görmekten memnuniyet duyacak bazı Türklerin bulunduğunu" kaydetmişti. Yine de "bu kurama her Avrupalıda uyandırdığı nefret duygusuyla bakan" kimse yoktu.[51]

1869 yılında Mısır'a, bu eyalet ile İstanbul arasındaki köle ticaretini araştırma göreviyle gönderilen İstanbul başkonsolosu ve Yüksek Konsolosluk Mahkemesi yargıcı Sir Philip Francis, görüşlerini daha büyük bir açık sözlülükle dile getiriyordu. Ona göre yerel yetkililer, "kurumun değilse bile ticaretin önlendiğini görmeyi istediklerini" ilan ettiklerinde, Avrupalıların köle ticaretine ilişkin görüşlerini "taklit etmekten" öteye gitmiyorlardı. "Avrupalıları yatıştırmak ve uygar devletlerin şikâyetlerini gidermekten" ibaret bir tutumdu bu. Aslında "Müslüman beyefendi", kendi ev yaşantısıyla ilgili düzenlemelere İngilizlerin müdahale etmesi düşüncesine içerliyordu. Köle ticareti ancak Avrupalı devletlerin "Mısır'da kaba güce başvurmalarıyla, bilfiil olarak ve gerçekten müdahale etmeleriyle" önlenebilirdi. Ancak, Sir Philip, bu yola başvurmanın aşırı kaçacağı ve tepki uyandıracağı yorumunda bulunuyordu. Böyle bir fiili müdahale 1882 yılında İngiliz işgali biçiminde geldiğinde neler olup bittiğini birazdan göreceğiz.[52]

Aralık 1869'da Trablusgarp Başkonsolosu Drummond-Hay, Vali Ali Rıza Paşa'ya, yerel yetkililerin "köleliği caydırmaktan yana olmamalarından" yakınmıştı. Osmanlı Hariciye Nazırı Âli Paşa ise, konu dikkatine sunulduğunda, İngiliz maslahatgüzarı Barron'a, Drummond-Hay'ın Trablusgarplı yetkililere hep düşmanca bir tavır sergilediğinden yakınarak karşılık verdi. Bunun üzerine Barron, Drummond-Hay'e, "meseleyi daha fazla kurcalamaktan kaçınması" talimatını verdi. Barron'un Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği mektup, her ne kadar köleliğin bir kurum olarak kanunen zaten kaldırılmış olduğu gibi yanlış bir düşünceyi içerse de, Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelik ve köle ticareti meselesi ele alınırken ihtiyatlı olunmasındaki ısrarıyla diğerleriyle benzeşir:

> Lord cenapları, Muhammedi ülkelerde köleliğe karışma konusunda son derece ihtiyatlı olunması gerektiğinin farkındadırlar... Kanu-

nun alelacele yürürlüğe konması tehlikeli, hatta olanaksızdır. Kurum Muhammed'e inananların dinleri ve alışkanlıklarıyla sarmalanmıştır ve zımnen herkes tarafından onaylanmaktadır. Dolayısıyla hükümet, kuşkusuz kamu huzurunu tehlikeye atacak şiddetli bir köleliliği kaldırma politikasından uzak durmalıdır.[53]

Müslümanların Köleliğini Lağvetmek: Mısır Örneği

Peki, Dışişleri Bakanlığı bu tür uyarıları ne kadar dikkate almıştı? Başka bir deyişle, Müslümanları hassas oldukları konularda gücendirmeme düşüncesinin, İngiliz müdahalesini sınırlandırmada ne kadar payı olmuştu? İngilizlerin Babıâli'ye köleliğin kaldırılması için baskı yapmaktan büyük ölçüde kaçınmış olması, Dışişleri Bakanlığı'nın, imparatorluğun Müslüman ahalisinin tepkisini çekebilecek keskin eylemlerden yana olmadığına işaret etmektedir. Ne var ki, İngilizler Mısır'da köleliğin hukuki durumuna kapsamlı bir müdahale girişiminde bulunmuşlar ve yine Mısır'da İngiliz müdahalesinin sınırlı kaldığı ortaya çıkmıştı. 1880 yılında başlayıp yirmi yıla yayılan ve aynı yoğunlukta olmasa bile 20. yüzyılda da bir anlamda süren bir tartışmayı burada ayrıntılı olarak incelemek, bu çalışmanın amacını ve kapsamını aşacaktır. Buradaki amacım daha çok, İngilizlerin, sözde dini muhalefet karşısında geliştirdikleri politikalara odaklanmaktır; çünkü Mısır'daki deneyimlerinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kalanına yönelik politikaları açısından da belli anlamları vardı. İngilizlerin, 1882 Mısır işgalinden sonra kendilerini Osmanlı yetkililerininkiyle çok benzer olmasa da karşılaştırılabilir bir durum içinde bulduklarının belirtilmesinde yarar vardır. İngiltere'nin işgalci bir Hıristiyan devlet konumunda olması İslam dünyasında köleliği ele almasını iki kat zorlaştırdığı için, kölelik, daha doğrusu köleliğin kaldırılması meselesi, kimilerinin bir öç alma duygusuyla söyleyebileceği gibi eve geri dönmüştü.

İngiltere'nin Mısır başkonsolosu Sir Edward Malet, Ağustos 1880'de, hıdivliğe daha yeni atanmış Tevfik Paşa'yla kölelik konusunu görüşmüş ve "bunun Mısır'da bir fermanla sona erdirilmesi" için baskı yapmıştı. İngilizler, Osmanlı sultanının kâğıt üzerinde egemenliği altında olan ve İngiliz desteğini kazanmak isteyen Mısırlı yöneticilerin, kölelik ve köle ticaretine ilişkin talepler karşısında daha uyumlu ve uysal olduklarını düşünmekte pek de haksız

sayılmazlardı. Mısır'ın bu bağlamda bir deney sahası olarak kullanıldığı bile söylenebilir. Örneğin, köle ticaretinin bastırılmasına yönelik İngiliz-Mısır anlaşması Ağustos 1877'de imzalanmış ve iki yılı aşkın bir süre sonra benzer bir anlaşma Ocak 1880'de Babıâli'yle yapılmıştı. Ne var ki, Malet'in önerisini düşünmeye zaman ayıran hıdiv, sonunda kölelığı kaldırmanın mümkün olmadığını kendisine bildirmişti. Malet ümitsizliğe kapılacak değildi. Hıdivin çekingenliğini, halkın çoğunluğunun meşru malı olarak gördüğü bir şeye henüz müdahale edecek kadar duruma hâkim olmamasına bağladı. Malet'in Mısır hükümetinde bir müttefiki vardı: Hariciye Nazırı Mustafa Paşa Fehmi, haraç ödeyen ya da Mısırlılarla barış ilişkileri içinde olan aşiretlerin köleleştirilmesinin şeriat açısından meşru olmadığını düşünüyordu; dolayısıyla kölelik kaldırılabilirdi. Bununla birlikte nazır, ulemanın çoğunluğunun aynı çizgide düşünmeyeceğini ve açıkça bu ifadeye başvurduğu takdirde hain sayılacağını kabul ediyordu. Ancak, Hıdiv Tevfik Paşa'nın onların desteğini kazanabileceği konusunda iyimserdi. Her halükârda, din ileri gelenlerinin desteğinin sağlanması, köleliği kaldıracak bir fermanın başarı kazanması için kaçınılmazdı. Malet, savını pekiştirmek üzere Dışişleri Bakanlığı'ndan, Tunus beyinin 1846 tarihli köleliği kaldırmaya yönelik buyruğunu göndermesini istedi. Dışişleri Bakanlığı,Tunus'ta köleliğin kaldırılması girişiminin başarısına dair hayale kapılmamasına karşın, hıdive, "Tunus beyi gibi yarı bağımsız Müslüman bir erk sahibinin" köleliğe yaklaşımını göstermenin yararlı olacağı görüşüne katıldı.[54] Granville'in idaresindeki Dışişleri Bakanlığı, Mısır'da köleliğin kaldırılması düşüncesine giderek daha çok ısınmaktaydı.

Malet, Ocak 1881'de hıdive Tunus buyruğunu sunduğunda, hıdiv köleliği kaldırmaya hazır olduğunu, fakat Başbakan Riaz'ın onu bundan alıkoyduğunu dile getirdi. Riaz ise Malet'e, böyle bir karar alınması halinde, başbakanlığın Hıdiv Tevfik Paşa'ya hiçbir güçlük çıkarmayacağını söyledi. Malet, her ikisinin de "hissettikleri ya da niyet ettiklerinden" fazlasını söyledikleri sonucuna varmıştı. Bununla birlikte, köleliğin kaldırılması konusunda onlara baskı yapmayı sürdürdü.[55] Birkaç gün sonra Mustafa Paşa Fehmi, hıdivin bir buyruk çıkarmak istediğini Malet'e yinelemekle birlikte, bazı zorluklar olduğundan söz etti. Riaz, azat edilmiş bir kölenin, hür doğmuş bir kişiyle aynı vatandaşlık haklarından yararlanması gerektiği konusunda şey-

hülislamı ikna etmeyi başaramamıştı. Köleliği kaldıran bir buyruk, bu tür haklar sağlanmadığı sürece etkisiz olacaktı. Malet'in bu tartışma konusunda bilgilendirdiği Granville, köleliği kaldırmanın önündeki engelleri aşması için hıdivi cesaretlendirmeyi sürdürme talimatını verdi. Bu girişim "başarıyla sonuçlandığı takdirde İngiltere'de çok iyi bir izlenim bırakacaktı."[56] 1 Şubat'ta Mısır ordusunun ayaklanması bütün bu planları alt üst etti. Malet'in, hıdiv "ülkede tam yetkeye sahip olduğundan yeterince emin" olmadığı takdirde "böyle bir adımın onun tarafından atılamayacak kadar ciddi olduğu" gerekçesiyle, yeni koşullar altında köleliği kaldırmakta ısrar edilmesinden vazgeçilmesine ilişkin teklifi Dışişleri Bakanlığı'nca kabul edildi.[57]

Hıdiv, Mısır'da bir daha hiçbir zaman "tam yetke" sahibi olmayacaktı. Bununla birlikte Malet, nisan ayında Ahmed Urabi yanlılarıyla ateşkes yapıldığı sırada Mısır'daki siyasal ortamın, köleliğin kaldırılması için baskı yapılmasına yine elverişli olduğunu gördü. Hıdiv, ulemadan en bilgili kişilere danışmış olan şeyhülislamın hâlâ eski görüşüne bağlı kaldığını, "köleliğin kaldırılmasını buyurmanın [dini] kanunu ayaklar altına almak olacağını" söyledi. Bununla birlikte, şeyhülislam hıdivin idaresi altındaki aşiretlerin, hatta ona ismen itaat borcu olanların kölelikten muaf tutulmalarını onayladı. Malet, Mısır'da köleliğin kaldırılmasının sonuçlarını ve zorluklarını düşünmeksizin bundan yararlandı ve hıdive bu onayın buyruk için yeterli bir dayanak oluşturduğunu söyledi. Ardından, köleliği kaldırma buyruğunun, kendisi izne çıktığında çıkarılmasını önerdi. Böylelikle hıdivin "dış baskı altında hareket etmediğinden kuşku duyulmayacaktı." Aksi takdirde "ateşli bir köleliği kaldırma yanlısı" olduğu bilindiği için, "bu işte Malet'in parmağı olduğu düşünülecekti." Hıdiv bir kez daha şeyhülislama danışmak dışında söz vermedi. Malet ise hıdivin bu buyruğu çıkarmayı "gerçekten istediğine" tamamen ikna olmakla birlikte, "bunu hukuka dayandırma gereği duyduğunu" kabul ediyordu. Dışişleri Bakanlığı'nda Granville köleliğin bir buyrukla kaldırılmasından hâlâ umudunu kesmemişti ve "hıdivin teklif edilen buyruğu çıkarmaya yönlendirilebilmesinin çok önemli olduğunu" yazıyordu.[58] Fakat ulemadan umulan destek çıkmadı. Bunun yanı sıra, Mısır'da bir siyasal kargaşa döneminde yaşanan ciddi olaylar yüzünden kölelik meselesi kaçınılmaz olarak geri plana itildi. Sonunda Malet'in, köleliğin kaldırılması umudunu ve belki ilgisini de yitirdiğini

biliyoruz; Şubat 1882'de Âyan Meclisi reisini ziyaret etmiş ve "siyasal meseleleri görüşmekten kaçınmak için" kölelik hakkında konuşmuştu. Reis, kölelik kurumu aleyhinde bir fetva çıkarılmasını başarabildiği takdirde, meclise köleliğin kaldırılması hakkında bir kanun tasarısı sunacağına söz vermişti. Malet, Granville'e, hıdivin böyle bir fetvanın çıkmasını sağlayamamış olmasının köleliği kaldırmasına engel olduğunu ve meclis reisinin hıdivden daha başarılı olacağını varsaymak için bir neden bulunmadığını hatırlattı.[59]

İngilizlerin Mısır'daki krize askeri müdahalede bulunduktan sonra köleliği kaldırma meselesini yeniden gündeme getirmeleri beklenirdi. Gerçekten de, Dışişleri Bakanlığı daha 6 Ekim 1882 tarihinde "Kendisinin gelecekteki otoritesi dikkate alınarak hıdivin kölelik ve köle ticaretini kaldırmak için gereken önlemleri alma konusunda ne kadar sıkıştırılabileceği " üzerine Malet'in görüşlerini almıştı. Malet'in buna yanıtı kesin oldu: Köleliğin kaldırılmasının "son derece nahoş" karşılanacağını, ama İngiliz birlikleri Mısır'da kaldığı sürece hiçbir tehlike olmadığını telgrafla bildirdi. Dışişleri Bakanlığı, kabul görmeyecek böyle bir harekete geçmeyi bir şekilde kabul etmedi. T. V. Lister, ihtiyatlı davranılması uyarısında bulundu ve bir raporunda, "bu hususta bir şüphe olduğu takdirde hiç baskı yapılmamasını öneririm" diye yazdı.[60] Granville, Mısır'da bulunduğu sırada Lord Dufferin'e bu konuyu danışmıştı ve anlaşılan o ki, Dufferin köleliğin hıdivlik buyruğuyla kaldırılabileceği görüşünü onaylamıştı. Ancak, Dufferin, 6 Şubat 1883 tarihinde, köleliğin kaldırılması için "daha resmi ve bağlayıcı" olması itibariyle Mısır'la yeni bir anlaşma yapılmasının tercih edileceğini yazıyordu. Ayrıca anlaşmanın imzalanmasından yedi yıl sonra mevcut tüm kölelerin azat edilmiş olmalarını önerdi.[61] Ne var ki, Dışişleri Bakanlığı meseleyi rafa kaldırdı ve Ağustos 1883'te Sir Evelyn Baring'in temsilci ve başkonsolos olarak atanması, Mısır'da köleliği kaldırma davasına tabii ki yardım etmedi; çünkü Sir Evelyn Baring, Dışişleri Bakanlığı'nın bu ülkede köleliği kaldırmaya yönelik baskısına, bir kölelik araştırmacısının ifadesiyle, "direnmekte başarılı olmuştu".[62]

Baring, köleliğin bir buyrukla kaldırılması düşüncesinden hazzetmediğini gizlemeye çalışmadı. Kendince nedenleri vardı. Bu konudaki tutumunu Granville'le 25 Şubat 1884 tarihli önemli bir yazışmasında açıklıyordu. Malet ve Granville'in benimsemiş oldukları tutuma mesafeli yaklaşmaya

özen gösteriyor, "köleliğin eninde sonunda tamamen kalkmasıyla sonuçlanacak olan bu tür önlemlerin uygulanmasına" destek vermeyi gönülden istediğini söylüyordu. Ancak, adamakıllı düşündükten sonra vardığı sonuç şuydu:

> Köleliğin bir hıdiv buyruğuyla ya da bir anlaşmayla kaldırılması mümkün değildir. Mısır'da kölelik hükümetin çıkardığı bir yasadan dolayı mevcut değildir. Muhammedi din hukuku tarafından tanınmaktadır ve bir buyrukta ya da anlaşmada köleliğin kaldırıldığının beyan edilmesi bu kurumu lağvetmeye yetmeyecektir.

Baring'in bu doğrultuda düşünmemesinin nedeni, köle talebinin ortadan kaldırılması savını sağlam bulmaması değildi. Hindistan'daki kişisel deneyimlerine dayanarak köleliğin o toplumda mevcut olduğunu, oysa ister hukuk, ister ceza olsun, bu ülkedeki hiçbir mahkemenin köleliği meşru bir gerçeklik olarak değerlendirmediğini biliyordu. Soruna en etkili çözümün, Hindistan'da kölelik statüsünü "tanımaktan vazgeçen" 1843 tarihli V. Hindistan Kanunu'na benzeyen bir kararname çıkarmak olduğunu yazdı. Gerçi Mısır'da böyle bir yola başvurmanın olanaksız olduğundan da emindi. İngilizler bu yasayı çıkarmaya kalkıştıklarında "Hindistan'da tesis edilmiş olan İngiliz idaresinin yarım yüzyılı aşkın bir geçmişi olduğunu" hatırlatıyordu. Mısır'da "toplumun hemen her kesiminde büyük bir hoşnutsuzluk" hâkimdi. Dahası, halk "Mehdi'nin başarılarına büsbütün kayıtsız değildi." Baring ciddi bir uyarıda bulunuyordu:

> Muhammedi fanatizmin nüksetmesine yol açabilecek her türlü önleme karşı koyulmalıdır. Bu koşullar altında, ülkedeki her Müslümanı karşımıza alacak bir önleme başvurmanın hiç de akıllıca olmadığı görüşündeyim. Bu ülkedeki her Müslümanın, kölelik kurumunun muhafaza edilmesiyle ilgilenmeyenlerin bile, dini gerekçelerle bu duruma içerleyeceğini söylemek zorundayım...

Ulemadan bazı kimselerle bu konuyu görüştü. Ona İslamiyette kölelerin azat edilmesinin teşvik edildiğini, ama efendilere kölelerini azat et-

meleri için baskı yapmanın şeriatı çiğnemek olacağını söylediler. Başkonsolos, raporunda, "Bir çok kimse bana, 'Muhammed köleliği teşvik etmemiş olmakla birlikte yasaklamamış; dolayısıyla bizler de yasaklayamayız' dediler" diyordu. Yine de, gelecekten umudunu büsbütün kesmemişti. Ona göre şeriat bile, kuramsal olarak sabit olmakla birlikte, "modern zamanların ruhuna kayıtsız" kalmamıştı. Bir İslam hukukçusuna, cezası ölüm bile olsa, "din değiştirmiş bir kişinin katlinin, Osmanlı egemenliğindeki hiçbir yerde hoşgörülmeyeceğine" işaret ettiğinde, hukukçu ona, Müslüman hukuk ve din yetkililerinin, bir yargı kararının infazıyla ilgileri olmadığını söyleyerek bir anlamda hep kullanılan genel bir yanıt vermişti.

> Görünürde Muhammedi hukuku ihlal etmeksizin değişimi onaylayacak böyle zekice bir safsata bulunabilir. Bulunamadığı takdirde de, İslam hukukunun modern zamanın ruhuna ayak uyduramadığı bir an gelecektir ve o zaman vah İslam hukukunun haline. Duvara toslayacaktır. Ne var ki, Mısır'da henüz o noktaya gelindiğini sanmıyorum.

Ancak Baring'in bir konuda çekincesi vardı: "İngiliz işgal ordusu çekilmeden, Mısır'da köleliğin kökünü kazıma girişiminde bulunulmasın demiyorum." İngilizler şimdilik, İngiliz-Mısır anlaşmasından sonra kurulmuş olan azat bürolarının çalışmalarıyla yetinmeliydi. Üstelik, bu hafife alınacak bir iş değildi. Baring'in, bu bürolara başvuran her kölenin azat edildiğinin İngiltere'de tam olarak anlaşılmadığına ilişkin kuşkuları vardı; ona göre, ancak özgürlüğünü kazanmak istemeyenler ya da bunun yolunu bilmeyenler ve efendilerinin elinden kurtulamayanlar köle olarak kalıyordu. Dışişleri Bakanlığı'nın Baring'in güçlü savını dikkate almak dışında bir seçeneği kalmamıştı ve köleliğin ilgası düşüncesinden uzaklaşmakta gecikmedi. T. V. Lister, köleliğin "Müslüman gelenek ve kanunlarına ters düşmeden" caydırılması için, eski ve biraz gözden düşmüş bir fikri yeniden öne sürerek kölesi erkek olanlara bir kullamcı vergisi konabileceği söylemekle yetindi. Granville, köleliğin ortadan kalkmasını hızlandıracağı varsayılan bu verginin, "özgür işgücü istihdamını özendirecek kadar ağır" olma-

sı talimatını verdi.[63] Baring, vergilendirme için kölelerin usulüne göre kaydedilmesinin gerektiği, oysa böyle bir mekanizma mevcut olmadığı gerekçesiyle bu görüşe karşı çıktı. Bu yüzden yanlış beyanlarda bulunulacak, baştan savma yanıtlar verilecek ve bu, "hazineye pek kazanç" getirmeyecekti. "Bu ülkede kölelik, halihazırda yürürlükte olan katı uygulamalardan başka önlemler alınmaksızın tedricen sona ermelidir" diyordu.[64]

Baring (daha sonra Lord Cromer) benzer görüşleri tutarlılıkla savunmuş, hayli de başarılı olmuştu. Sonuç, başkonsolosun öngördüğü gibi, köleliğin "tedricen" ilgası şeklinde oldu. İngiliz hükümetinin diplomatik ve siyasal baskısını söylemeye bile gerek yok; tüm teşviklere ve hıdivin istekle işbirliği yapmasına karşın, İngilizlerin Mısır'da köleliği bir buyrukla kaldırmaya yönelik girişimi tavsayarak sonuçsuz kalmıştı. Askeri işgal bu bakımdan hiçbir değişiklik getirmedi. İstanbul'da köleliği kaldırmaya yönelik benzer bir girişimde bulunulmamış olması şaşırtıcı olmasa gerektir. Köleliği kaldırma yanlıları bile kölelik statüsünün lağvedilemeyeceği gerçeğine sonunda boyun eğmiş ve İngiliz işgalinden sonra Mısır'ı ve hatta anlaşılan Osmanlı yetkililerini eleştirirken zaman zaman hafif çıkışlar yapmakla birlikte, büyük ölçüde yumuşamışlardı. Böylelikle, haklı çıkan bir Cromer, 1907'de, *Modern Egypt* [Modern Mısır] başlıklı kitabında, 1883'te köleliğin ilgası yolundaki engelleri "aşılmaz" olarak tanımlarken, İngilizlerin Mısır konusundaki tutumu hakkında kendini kutlayan bir üslupla yazabildi:

> Hiçbir kahramanca önlem alınmadı. Muhammedi görüşler ve önyargılarla çatışmamak için hiçbir şey yapılmadı. Bununla birlikte, önemli ölçüde başarı elde edilebildi.[65]

Beşinci Bölüm

TANZİMAT DÖNEMİ OSMANLI POLİTİKASI, 1846-1876

Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelik, hukuki bir statü ve kurum olarak hiçbir zaman lağvedilmedi. Osmanlı yönetimince çıkarılan tüm kanunlar ve fermanlar, köle ticaretinin belirli bir kolunun kaldırılması ya da önlenmesiyle ilgiliydi. Ayrıca Osmanlı yönetiminin katıldığı uluslararası anlaşmalardan ne 1880'deki Köle Ticaretine Karşı İngiliz-Osmanlı Konvansiyonu, ne de 1890 Brüksel Konferansı Genel Kararları Osmanlılardan köleliği kaldırmalarını talep ediyordu. Bir bakıma, bu zorunlu olarak böyleydi. Şeriat köleliği tanıyor ve onaylıyordu; ilahi hukuk olarak şeriatın kendisinin ise değişmez olduğu düşünülüyordu. Bu nedenle, Osmanlıların köleliğe karşı aldıkları tüm önlemler, köleliğin kaldırılması resmen ilan edilmediği sürece köle ticaretiyle sınırlı kalmak zorundaydı.

Bu bölümde, Osmanlı bağlamında, hükümetin köle ticaretine karşı aldığı önlemlerin "köleliği kaldırma yanlısı" bir politikayı tetiklemekte yeterli olduğunu, yani köle ticaretine karşı basit birer işlem olmaktan öteye gittiğini öne süreceğiz. Başka bir deyişle, Osmanlı hükümeti bu önlemler aracılığıyla köleliğin kaldırıldığını ilan etmek zorunda kalmaksızın köleliği sona erdirmek istemişti. Ne var ki, bu her zaman böyle olmamıştı. Aksine, Osmanlıların Tanzimat döneminde köle ticaretine karşı aldıkları ilk önlemlerin, bırakın köleliği, köle ticareti üzerinde bile ciddi bir etkisinin olması tasarlanmamıştı. Osmanlıların tutumundaki asıl köklü değişiklik, imparatorluğa köle temin edilmesi düşüncesinden vazgeçtikleri ve köle kaynaklarının önünü keserek "köleliği tedricen kaldırma" politikasını benimsedikleri 1857 yılında, siyah köle ticaretinin imparatorluk genelinde yasaklanmasıyla ortaya çıktı. Dolayısıyla bu bölümde, İstanbul Esir Pazarı'nın kapatılmasının köle satışına karşı bir önlem olarak düşünülmediğini ve kölelik meselesiyle bir ilgisi olmadığını ileri süreceğim. Osmanlıların siyah köle ticaretini imparatorluk genelinde yasaklamadan önce almış oldukları tüm önlemlerin ortak bir özelliği olduğunu,

yani bir yandan İngilizleri yatıştırmayı, diğer yandan kölelik kurumuna herhangi bir zarar vermekten kaçınmayı düşündüklerini göstermeye çalışacağını. siyah köle ticaretinin 1857 yılında imparatorluk genelinde yasaklanmasını, bu kez Osmanlı bakış açısından değerlendireceğim. Son olarak, Osmanlı politikasında, Çerkeslerin imparatorluğa göçünden önce ve sonra görülen değişikliklere dikkat çekerek buna bir açıklama getirmeye çalışacağım.

İstanbul Esir Pazarının Lağvı, 1846

Kendi türünde Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük pazarı olan İstanbul Esir Pazarı, Sultan Abdülmecid'in emriyle 28 Aralık 1846 tarihinde kapatıldı. Resmi vakanüvis Ahmed Lûtfî'ye göre burarın kapatılması fikri sultandan çıkmıştı. Sultan, Sadaret'te "önemli ıslahat" ve "yargı sistemi" konularının tartışıldığı bir sırada araya girmiş ve hazır bulunanlara İstanbul Esir Pazarı'ndaki "bazı sorunlardan" haberdar olduğunu, şer'î ve insanî ilkelerle bağdaşmayan böyle bir durumun sürdürülmesine izin verilemeyeceğini söylemişti. Padişah, "kölelikle ilgili meselelerin", yani köle satışının (*muamelât-ı rıkkiye*) bundan böyle "şer'î buyruklara uygun olarak" özenle yürütüleceğini dile getirerek Esir Pazarı'nın derhal kapatılmasını buyurmuştu. Bu olaydan on yıllarca sonra yazan Lûtfî, Esir Pazarı'ndan, daha doğrusu pazardaki işlemlerden hiç onaylamayan bir ifadeyle söz ediyordu: Pazar kapatılıncaya kadar bazı yoksul kimseler, açık artırmalarda "eşya ve emtia" gibi alınıp satılmış, bazıları da onları seyrederek vakit geçirmişti. Ferman metni elimizde olmadığı için, Lûtfî'nin bu sözlerini, kölelerin Esir Pazarı'nda kötü muamele gördükleri ve aşağılandıkları için pazarın kapatıldığını söyleyerek yorumlayan Toledano'ya katılmak mümkündür. Aynı anlatıya dayanan bir diğer yazar Kazıcı da benzer doğrultuda düşünmekte, Esir Pazarı'nın hükümetin yinelenen emirlerinin pazarda süregelmekte olan suiistimaller üzerinde etkili olmaması ve durumun "kötüleşmesi" üzerine kapatıldığı sonucuna varmaktadır. Gerçekten de, arşivlerde, İstanbul Pazarı'nın kapatılma nedeninin resmi açıklamasının bu olduğunu gösteren belgeler vardır; pazar "padişahın hayırseverliği sayesinde" kapatılmıştı. Toledano ayrıca, "Batılılaşan bir başkentin ortasında, açık köle ticaretinin artık zamanın görüşleri ile uzlaşmaz diye değerlendirilmiş" olmasının da olası olduğu fikrini yürütür.[1]

İkinci bölümde gördüğümüz gibi, Tanzimat'ın ilanından önceki günlerde Osmanlı hükümeti, esirciler loncasıyla işbirliği yaparak köle satışlarını düzenlemeye ve denetlemeye çalışıyordu. O dönemde, bir kentte suiistimallerin önlenmesi için örgütlenmiş bir köle pazarının gerekli olduğu düşünülüyordu.[2] Dolayısıyla tarihçi Lûtfî'nin verdiği belgelerle desteklenen resmi açıklama, bu bağlamda fazla anlamlı değildir. Osmanlı hükümeti, varoluş nedeni suiistimallerin önlenmesini kolaylaştırmak olan bir kurumu ortadan kaldırdığı zaman, köle satışlarının "şer'î ilkelere uygun olarak" yürütülmesini nasıl bekleyebilirdi? Aslında Esir Pazarı'nın kaldırılması, devletin köle satıcıları üzerindeki denetim haklarından birkaç bakımdan vazgeçmesi anlamına geliyordu. Pakalın'ın da dikkate aldığı gibi, pazarın kapatılmasından sonra satıcılar kent içinde dağılmışlardı. siyah köle tüccarları, Fatih mahallesi ve çevresindeki bazı hanlarda iş kurarken, çoğunluğunu Çerkeslerin oluşturduğu beyaz köleler de Tophane'de Karabaş Sokağı'na götürülmüş ve kendileri gibi Çerkes olan satıcıların evlerinde satışa çıkarılmışlardı.[3] Bu durum, köle satışlarının denetlenmesini neredeyse olanaksız hale getirmiş olmalıdır.

Pazarın kapatılmasının esirciler loncası üzerindeki etkileri, lonca resmen lağvedilmemiş olmakla birlikte tam anlamıyla bir yeraltı faaliyetine dönüştüğü için, tam olarak bilinmemektedir. Yine de, biraz şekil değiştirmekle birlikte loncanın, köle pazarından on yıllar değilse bile epeyce yıl daha uzun ömürlü olduğunu varsaymak akla yatkındır. Ne var ki, satıcıların işlemlerini denetlemekle görevli olan kethüda, pazardaki işini kaybetmişti. Sonuncu kethüda Mehmed Salih, Mart-Nisan 1847'de, pazarın kapatılmasından birkaç ay sonra hükümete bir dilekçe vermiş ve gelir kaynağını pazardaki köle satışlarından gelen ücretin oluşturduğunu söyleyerek maddi tazminat talebinde bulunmuştu. Meclis-i Vâlâ kethüdaya tazminat olarak 500 kuruş aylık bağlanmasını önermişti. Bu miktar kethüdanın pazarda eline geçebilecek en düşük paraydı.[4] Böylece, kethüdanın ve İhtisab Nezareti'nin etkin denetiminden sıyrılan esircilerin, loncalarının uzun geçmişi boyunca hiç sahip olmadıkları bir özgürlüğe kavuştuklarını söyleyebiliriz.

Denetimin varlığı ya da yokluğu, tek potansiyel sorun değildi. Abdülmecid'in buyruğu yalnızca pazarın kapatılmasıyla ilgiliydi; kethüdanın

ücreti dışında ne köle satışları, ne de pazar vergileriyle bir ilgisi vardı. Ne var ki, pazarın kapatılmasıyla birlikte satıcılardan vergi toplamanın iyice zorlaşmış olduğunu tahmin etmek güç olmasa gerektir. Gerçekten de, bir dizi belgeden bunun tam olarak böyle olduğunu öğrenmekteyiz. 1845 yılına dek pazar satış vergisi (*ihtisab resmi*), İhtisab Nezareti tarafından atanan memurlar (*ber vech-i emanet*) aracılığıyla toplanmıştı. Hep zarara uğranılmasından ötürü o yıl iltizam sistemine geçilmiş, vergi toplama işi mültezime verilmişti.[5] Böyle bir sistem değişikliğine rağmen, Hacı Mustafa ve Hacı Hasan adlı mültezimler Meclis-i Vâlâ'ya verdikleri bir dilekçeye göre, 1 Mart 1845 tarihi itibariyle başlayan mali yılda 200.000 kuruşluk bir zarara uğranuşlardı. Zararın tazmini için, tahmini vergi hesabında daha büyük bir indirime gidilmiş ve vergi toplama hakkı 1846 yılında yine aynı kişilere verilmişti.

İstanbul Esir Pazarı Aralık 1846'da, 1846-1847 mali yılı başlangıcından önce kapatıldı. Mültezimler, resmi gazete olan *Takvim-i Vekayi*'de pazarın kapatıldığı haberi yayınlandığında, kentteki esircilerin 60.000-70.000 kuruş civarında olan vergi borçlarını ödemeyi reddettiklerini ileri sürdüler. Üstelik, esirciler "Esir Pazarı'nın kapatıldığını ve ihtisab resminin affa girdiğini" söyleyerek yılın geri kalanı için de vergi ödemekten vazgeçmişlerdi. At pazarı ile değerli taş satışının iltizamına da sahip olan mültezimler, köle satış vergilerinin ödenmemesinden kaynaklanan zararlarının yılın geri kalanı için 30.000 kuruştan fazla olduğunu, toplam zararlarının ise 200.000 kuruş olabileceğini hesaplayarak tazminat talebinde bulundular. Meclis-i Vâlâ'nın görüşlerine başvurduğu bazı nazırların muhalefetine karşılık –pazar kapatıldığı halde satışlar devam ettiği için vergi toplama işinin de mültezimlerin sorumluluğunda olduğunu ima ediyorlardı– Sadrazam Mustafa Reşid Paşa, mültezimlerin içinde bulunduğu zor durumu anlayışla karşıladı. Hükümete olan borçlarında indirim yapılarak zararlarının kısmen tazmin edilmesini önerdi, padişah da onayladı.[6]

Sözü edilen belgelerde yer alan Meclis-i Vâlâ raporunda, padişahın Esir Pazarı'nı kapatma amacına ilişkin bazı ipuçları yer almaktadır. Bu rapora göre padişah, köle pazarını, köle satıcılarının alışılagelmiş acımasız davranışlarına maruz kalan siyah ve diğer kölelere merhamet duyduğu için

kapatmıştı. Pazarın kapatılması, ihtisab resimlerinin toplanmasına hukuki hiçbir engel oluşturmadı. Ne var ki, meclis, mültezimlerin verginin fiilen toplanmasıyla ilgili sorunlarına kulak verdi. Meclis raporunda, kölelere yapılan kötü muamelenin pazarın kapatılmasıyla nasıl önlenebileceği sorusu yanıtsız kalmaktadır. Sözü edilen belgeler ışığında, padişahın devlet için önemli bir gelir kaynağı olmayan Esir Pazarı'nı, vergi toplama yöntemini dikkate almaksızın kapatmayı göze aldığı düşünülebilir. Bununla birlikte köleler, hiç değilse siyah köleler üzerindeki ihtisab vergisinin (*Dersaadet Zenciye rüsumu*) 1860 yılında, yani pazarın kapatılmasından on yılı aşkın bir süre ve siyah köle ticaretinin kaldırılmasından üç yıl sonra İstanbul'da hâlâ yürürlükte olduğu belirtilmelidir. Bu vergiyle ilgili olarak, iltizama verilmiş olması dışında pek bir şey bilinmemektedir.[7] Böyle bir verginin varlığı, hükümetin, başlı başına pazarın kapatılmasının köle satışlarını etkilemediği görüşüne bağlı kaldığını göstermektedir.

Esir Pazarı'nın, Toledano'nun işaret ettiği gibi, Osmanlı girişimiyle kapatıldığına pek kuşku yoktur. Ne var ki, Osmanlıların İngilizlere "iyi niyetlerini ve dostluklarını" gösterme arzularının da bunda payı olmuş olabilir.[8] Padişah pazarın kapatılması emrini gerçekten de bu düşünceyle verdiyse, istenilen sonucu elde etmekte son derece başarılı olmuştu. İngiliz yönetimi ve kamuoyu, pazarın feshedilmesini memnuniyetle karşılamıştı. Büyükelçi Wellesley (daha sonra Lord Cowley), haberi 18 Ocak 1847 tarihli bir yazışmasında Lord Palmerston'a iletiyordu. Wellesley, pazarın kaldırılmasının, köle satışı "el altından" süreceği için, "kölelik meselesi üzerinde hiçbir etkisinin olmayacağını" gayet iyi biliyordu. Bununla birlikte, kölelerin "kamuya teşhirine" bir son verildiği için, bunu "uygarlık düşüncesinde gerçek bir aşama" olarak alkışlıyor ve Babıâli'nin "böyle önemli gelişmelerin majestelerinin hükümetinin dikkatinden kaçmadığını" bilmesi gerektiğini belirtiyordu. Palmerston, Wellesley'in sözlerini yineleyerek 8 Şubat'ta büyükelçiden İngiliz hükümetinin duyduğu memnuniyeti Babıâli'ye iletmesini istemiş ve pazarın kapatılmasını, "ilerleme yolunda büyük ve kararlı bir adım" olarak tanımlamıştı.[9] Son birkaç aydır Wellesley, Basra Körfezi'nde Afrikalı köle ticaretinin önlenmesinde Osmanlıların işbirliğini sağlamak için görüşmelerde bulunmaktaydı. Bunun sağlanması üzerine 9 Mart'ta yazdığı bir

raporda Palmerston, bu son gelişmeyi Esir Pazarı'nın kapatılmasına bağlıyordu. Belli ki artık başlangıçta olduğundan daha büyük bir önem atfetmekteydi buna. Osmanlı hükümetine iletilmek üzere, Babıâli'nin "Britanya'nın gönlünü" kazanması için "köle pazarlarının bütün Türk İmparatorluğu'nda kapatılmasından" ve Basra Körfezi'nde Afrikalı köle ticaretine karşı önlem alınmasından daha iyi bir şey olamayacağını yazmıştı. Ne var ki, köle pazarlarının imparatorluğun genelinde önlendiğine ilişkin bu yanlış izlenim, Wellesley'e gönderilen son metinde düzeltildi.[10]

Demek ki, bu değerlendirmeyi özetlersek, kölelerin yazgısında bir düzelme sağlaması beklenen ve ilerici olarak değerlendirilen bir hareket, köle satıcıları üstünde hükümetin denetimini ve kendi iç denetimlerini bir ölçüde kaldırarak tersine yol açmıştı. Üstelik, pazar kapatıldığı için devlet köle satışlarını meşru görmüyor değildi. Devletin köle satış vergisini muhafaza etmiş olması kölelik karşıtı düşüncelerle harekete geçmemiş olduğunu gösteriyordu. Bu durumda İstanbul Esir Pazarı'nın kapatılmasını bir reform olarak değerlendirmek zordur; olsa olsa, sorunun ele alınması için yeni araçlar geliştirilmeksizin eski düzenin ortadan kalkmasını temsil etmektedir. Hükümetle esirciler loncası arasındaki işbirliği sona ermişti. Bu sürecin başlangıcı yüzyılın ilk yıllarına, loncanın tekelci haklarını yitirdiği Tanzimat öncesi döneme dayanıyordu. Artık, lonca üyesi satıcılarla üye olmayanlar arasındaki ayrım, hiç değilse hükümet açısından anlamını iyiden iyiye yitirmiş ve lonca tüccarları sonunda birer "sokak satıcısına" dönüşmüştü.

Osmanlıların 1857 Yılına Dek Köle Ticaretine Karşı Aldıkları Önlemler

Yukarıdaki örnekte gördüğümüz gibi –niyetin ne olduğu bir yana– bu, Osmanlıların kendi girişimiydi. Yine de, Osmanlı yönetiminin köle ticaretine karşı sonradan aldığı birçok önlemin hemen hepsi İngiliz diplomatik girişimlerinin bir sonucu olduğu için, kuraldışı bir durumdu bu. 1857 fermanının ilanına değin alınan tüm bu önlemler, Osmanlı devlet adamlarının müzakerelerinin birer ürünüydü. Bu görüşmeler sırasında ortak bir meseleye, yani imparatorluğa köle temininin akışına zarar vermeden en önemli müttefiklerinden İngiltere'yi nasıl idare edecekleri sorunu-

na odaklanmışlardı. Onları asıl ilgilendiren, tamamıyla yeni köleler getirtilmesine bağlı olan köleliğin imparatorlukta uygulandığı şekliyle devamını sağlamaktı. Kölelere en büyük talebin evlerde köle hizmetinden yararlanan ve eşlerini çoğu kez onlar arasından seçen Osmanlı yönetici sınıfından geldiği göz önüne alınırsa, içinde bulundukları ikilemin önemi daha iyi anlaşılabilir. Yukarıda sözü edilen soruna çözüm bulmanın bir yolu, tipik Osmanlı geleneğine bağlı kalarak, alınan önlemleri zaman veya yerle ya da ikisiyle birden sınırlamak ve geniş kapsamlı kararlardan kaçınmaktı. Şimdi inceleyeceğim üç örnekte de yapılan tam olarak buydu.

Basra Körfezi Bölgesinde Köle Ticaretinin Önlenmesi, 1847

İlkin, Hindistan'a köle ithaline bir son verme arzusuyla harekete geçmiş olan İngilizler, 1841'de Basra Körfezi'nde köle ticaretini önlemek üzere Körfez şeyhleriyle görüşmeler yaptılar. Osmanlılar buna 1846 yazında, İngilizlerin işbirliğine ihtiyaç duymaları üzerine dahil oldular ve bu işbirliği padişahın Ocak 1847'de Bağdat valisine, Körfez'de Osmanlı gemileriyle yapılan köle ticaretini yasaklamasını buyuran bir ferman göndermesiyle doruk noktasına ulaştı. Ferman aynı zamanda İngiliz donanmasına arama ve el koyma hakkı veriyordu; ancak, bunun yerel düzeyde olduğu ve tamamıyla Körfez bölgesiyle sınırlı kaldığı görülmektedir.

Osmanlıların onayı görece kolay alınmıştı, zira, Toledano'nun ifadesiyle, "...Basra Körfezi köle ticareti, Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul, Anadolu, Rumeli ve Levant'taki belli başlı pazarları için önemli bir arz kaynağı değildi." Bizim açımızdan vurgulanması gereken nokta, meseleyi Kasım 1846'da görüşmüş olan Osmanlı nazırlarının bu gerçeğin gayet farkında olmalarıydı. İngiliz hayranlığıyla tanınan ve ilk kez Eylül 1846'da sadrazam olan sabık Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa'nın başkanlığındaki Meclis-i Vükela, İngilizlerin taleplerini karşılamaya hevesli olmakla birlikte, ister siyah, ister beyaz olsun, imparatorluğa köle teminini ya da kölelik kurumunu olumsuz yönde etkilememeye son derece özen gösteriyordu. Başta İstanbul olmak üzere yukarıda sözü edilen pazarlara siyah köle getirilmesinin bundan etkilenmeyeceğini bilmekle yetinmeyen Meclis-i Vükela, fermanın gizli tutulmasına karar vermişti, çünkü Rusların Karade-

niz'de Çerkes köle ticaretiyle ilgili olarak benzer bir talepte bulunmamaları için bundan haberdar olmamaları gerekiyordu. Gizlilik sağlandığı takdirde ne köle teminine, ne de kuruna bir zarar geleceği sonucuna varılmıştı. Böylelikle, mecazi olarak ifade ettikleri gibi, imparatorlukta "kölelik kapısı kapanmamış" (*sedd-i bab-ı rıkkiyet*) olacaktı. İngilizler de Osmanlıların gizlilik koşulunu kabul etti.[11]

Yeri gelmişken, Osmanlıların İngilizlerle Basra Körfezi'nde işbirliği yapma düşüncesine daha çok ışık tutan bir dizi belge üzerinde kısaca durulabilir. 25 Mayıs 1847 tarihinde İngiltere Büyükelçisi Lord Cowley, padişaha İrlanda'da kıtlıktan zarar görenlere yaptığı yardım için teşekkür etmişti. 27 Mayıs 1847 tarihli başka bir mektupta, elçilikdragomanından, köle ticaretinin bastırılmasında Britanya Kraliyet Donanması'na yardım etmek üzere Körfez'e giden Osmanlı savaş gemilerinin, bir İngiliz limanına uğramaları halinde memnuniyetle karşılanacaklarını Babıâli'ye bildirmesini istiyordu. Reşid Paşa padişaha sunduğu bir telhiste, elçilikten gelen bu iki mektupla ilgili olarak yorumda bulunmuştu. Bunda tabii ki tuhaf bir yan yoktu. Ne var ki, Reşid Paşa'nın raporundan, her ikisini de İngiltere'yle geliştirdiği dostluk politikasının başarılı sonucu olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Paşa son derece mütevazı bir üslupla, bu politikaya bağlı kalmanın padişaha kazandıracağı çok şey olduğunu ima ediyordu. Asıl önemlisi, Osmanlı İmparatorluğu uluslararası düzlemde giderek daha iyi bir düzeye gelmekteydi ve "bendegân-ı cenab-ı Şahane", yani Reşid ve diğerleri, bundan büyük gurur duyuyorlardı. Padişah, Reşid Paşa'dan memnuniyetini elçiliğe iletmesini istedi.[12]

Trablusgarp Köle Ticareti: 1849 Tarihli Sadaret Buyruldusu

4 Ağustos 1849 tarihli dikkat çekici bir yazışmada, İngiltere'nin Murzuk konsolos yardımcısı Gagliuffi, Trablusgarp'taki üstüne, 1600 kadar kölenin ve beraberindeki köle tüccarlarının Bornu'dan Fizan'a yolculuk esnasında susuzluktan telef olduklarını haberini bildiriyordu. Kanlarıyla susuzluklarını yatıştırmak için kervandaki hayvanları öldürmek zorunda kalmış olsalar da bu bir işe yaramamıştı. Felaket haberini alan Palmerston, İstanbul'daki büyükelçiye, Osmanlı yönetimine "böyle barbarca ve insanlık dışı

zalimlikleri önlemek üzere gereken adımları atması" için baskı yapması talimatını verdi. "İnsanlığa sığınayan bir davranışta bulunmak yerine tehlike karşısında soyluca direndikleri" için –Osmanlıların Avusturya ve Rus imparatorluklarına, sırasıyla Macar ve Polonyalı 1848 devrim mültecilerini teslim etmeyi reddetmiş olmaları ima ediliyor– İngiliz ve Fransızların desteğini kazanmış olan Osmanlılara böylesinin daha çok yakışacağını belirtiyordu. Bunun üzerine İstanbul'da Canning, kendisinden beklenenin daha fazlasını yaptı. Yazışmaların birer kopyasını Hariciye Nazırı Âli Paşa'ya iletti ve Babıâli'den, Trablusgarp'la köle ticaretinin yasaklanmasını kastederek, bu tür olaylara yol açan asıl nedenin kökünü kazımasını istedi.[13]

Reşid Paşa'nın padişaha sunduğu telhis, Osmanlıların endişelerini ve İngilizleri yatıştırma çabalarının gerekçelerini göstermesi bakımından aydınlatıcıdır. Osmanlılar Kuzey Afrika ticareti sayesinde çok sayıda köle temin edebildikleri için İngilizlerin bu bölgeye müdahaleleri konusunda Körfez bölgesine göre daha duyarlıydılar. Sadrazam, İngiliz ve Fransızların bir süredir "köleliğin" (esaret maddesi) [köle ticareti olarak okuyun] her yerde kaldırılmasını sağlamayı amaçladıklarının gayet iyi bilindiğini yazmıştı. Bununla birlikte, Osmanlı devletinin köle ticaretini onların isteği doğrultusunda topyekûn kaldırması, devlet açısından zor olduğu kadar zararlıydı da. Diğer yandan, talihsiz siyahi kölelerin anlatıldığı şekilde ölmelerine padişahın izin vermeyeceği belliydi. Üstelik, benzer olaylar yinelendiği takdirde, "ilgay-ı esaret" [köle ticareti olarak okuyun] konusunda ısrar edebilecek olan İngiltere ve Fransa'nın müdahalesine fırsat yaratılmaması gerekiyordu. Dolayısıyla Trablusgarp valisinden, köle tüccarlarına kölelerin erzaksızlık yüzünden ölmeleri halinde ağır cezalara çarptırılabileceklerini söylemesi istendi. Sadrazam, biraz da sinik bir tutum takınarak, İngiliz devleti ve görevlileri bu konuda tetikte oldukları için, siyahi kölelere reva görülen muamelenin gizli kalamayacağını, dolayısıyla köle satıcılarının aşırılıklarına göz yumduğu takdirde bizzat valinin bundan sorumlu tutulacağını açıkça anlaması gerektiğini sözlerine eklemişti. Reşid Paşa padişaha, Hariciye Nazırı Âli Paşa'nın, yukarıda sözü edilen konularda kendisiyle hemfikir olduğunu ve sadaretten Trablusgarp valisine gönderilecek emir için izin istediğini bildirdi. Padişah onayını verdi.[14]

Reşid Paşa'nın Trablusgarp valisine gönderdiği mektupta eyalete köle ithali yasaklanmıyordu. Aslında bu, 1847 yılında benzer bir vesileyle gönderilmiş olan ve validen kölelerin yolda ölmeleri halinde satıcılara gözdağı verilmesini isteyen bir emrin yinelenmesinden öte değildi. Bu haliyle, Canning'in notasında dile getirilen İngiliz taleplerini karşılamıyordu. Batılı dışişleri bakanlarının eline kolaylıkla geçebilecek olan bu emirde, Osmanlıların yabancı devletlerin müdahale gerekçelerine ve köle temininin devamına ilişkin endişelerine hiç değinilmemiş olduğunu söylemek gereksizdir. "İngiltere'nin her an tetikte olan devlet görevlilerinden" de söz edilmiyordu.[15]

Karadeniz'de Beyaz Köle Ticaretine Karşı Alınan Önlemler, 1854-1857

İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun vazgeçilmez müttefikleri oldukları Kırım Savaşı sırasında, İngilizlerin Babıâli'ye baskı yapma konusundaki pazarlık gücü hiç olmadığı kadar artmıştı. Ağustos 1854'te, Fransız Elçiliği'yle ortak bir girişimde bulunan İngiliz Büyükelçi Lord Stratford de Redcliffe, Babıâli'den, Gürcistan ve Çerkezistan kıyılarından köle ithalini ve dahası, bu kölelerin imparatorlukta satışını yasaklamasını istemişti. Stratford, bu bölgelerden köle ithalinin, Osmanlıların önceki yıl askeri harekâta girişmeleri üzerine Ruslar Kafkasya'dan çekildikleri için artmakta olduğunu belirtmişti. Ona göre bu durum "sultanın haklı bir dava uğruna kazandığı zaferlerden duyulacak hoşnutluğu" azaltmaktaydı; ne Gürcü, ne de Çerkes ticareti haklı çıkarılabilirdi. Hıristiyan Gürcülerin köleleştirilmesi sultanın Hıristiyan müttefiklerine karşı bir hakaretti, ki "onların işbirliği olmaksızın Türk İmparatorluğu'nun varlığı tehlikeye girerdi." Müslüman Çerkeslerin köleleştirilmesi ise İslamiyet açısından meşru değildi; üstelik, müttefiklerin bu tür "rezaletlere" destek vermeleri düşünülemezdi. Stratford daha sonra, sultan bu protestoya uygun davranmadığı takdirde, "bütün Hıristiyan Avrupa'da" sultanın davası yönünde gösterilen gayretin "tamamen tavsayacağı" uyarısında bulunuyordu.[16]

Stratford'un ağır bir dil kullanması ve İngiltere'yle Fransa'nın ortak harekete geçmiş olmaları pek bir manevra alanı bırakmamış olsa da, Babıâli ustalıkla hareket etti. Meclis-i Vükela bu meseleyi 18 Eylül 1854 tarihinde gö-

rüştü. Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın padişaha sunduğu rapora göre, bu toplantıda Karadeniz'de beyaz köle ticaret hacminde bir artış olduğu ve bunun savaş öncesi düzeyiyle sınırlı tutulması için bir şey yapılması gerektiği belirtilmişti. Bu, iki bakımdan gerekmekteydi. Öncelikle, uzun zamandır "bu esaret maddesinin menn'i" amacını güden müttefikleri hoşnut etmek gerekiyordu. "Afrika'nın okyanus kıyılarında Zencilerin esaretini" [köle ticaretini diye okuyun] sona erdirmek için büyük zahmete girmişlerdi. Dolayısıyla, Rusya'nın geçmişte önlemek için büyük çaba göstermiş olduğu bir ticarete göz yumdukları ve bunu kolaylaştırdıkları düşünülmemeliydi. İkinci olarak, sadrazam, Karadeniz'de gerek Gürcü, gerek Çerkes olsun, beyaz köle ticaretinin her iki kolunun da kanuna aykırı sayılması gerektiğini ileri sürüyor ve Gürcü köle ticaretinin zaten ortadan kalktığına işaret ediyordu. Gürcüler uzun süredir ne köleleştiriliyor, ne de köle olarak imparatorluğa getiriliyordu. Yolu Osmanlı pazarlarına düşen Gürcüler, yakınlarını köle olarak satmak gibi "tuhaf bir âdeti" olan Çerkeslerin tersine, buraya kaçırılarak getirilmişlerdi. Sadrazam, bırakın Müslüman olan Çerkeslerin, başka dinlerden olanların satılmasının da uygun olmadığını sözlerine ekliyordu. Sadrazamın sözlerinde anlaşılmaz bir yan yoktu: Gürcü köle ticareti devlet tarafından onaylanmamıştı ve bu haliyle zaten el altından yürütülmekteydi; Müslüman olan Çerkesler ise köle olarak satılamazdı. Söylemeye bile gerek yok ki Sadrazamın Müslüman Çerkeslerin satışına ilişkin ifadesi köle olarak doğan Müslümanlar açısından doğru değildi. Sadrazamın biraz ileride, aynı belgede, imparatorluğa Çerkes kölelerin gelişine ilişkin endişelerini sergileyerek kendisiyle çelişiyor olduğuna da işaret edelim.

Sadrazam Mehmed Emin Paşa, köle ticaretinin topyekûn yasaklanmasının arzu edilmediği görüşündeydi. Bunun nedeni konusunda gayet açıktı:

> Eğerçi husus-u mebhûsun menn-i küllisi takdirinde sedd-i bâb-ı rıkkiyet demek çıkacağı cihetle şu tekâlif üzerine maslahatın bu derecesine kadar gidilmek istenilmez ise de ticaret erbabına kapuyu bütün bütün açık bırakmak dahi asla caiz olmayarak gösterilecek kayıdsızlığın mazarratı dahi görüleceği cihetle şimdi tesbit olunacak tedâbirin nümâyiş ve şayiası ile şu hal savuşdurulabilerek esâ-

ret maddesinin kabl-el-sefer bulunduğu daire-i mahdûdîde cereyan etmesi kabil gibi görünüyor iken hiçbir şey yapılmadığı takdirde maslahatın ta memnuiyet-i külliye derecesine kadar gideceğine şübhe olmadığına mebni hem saltanat-ı seniyyenin kavâid-i insaniyet ve şiar-ı hamiyete muvafık harekâtı iltizâm buyura geldiğinin iki devlet-i müttefike nazarında bir delil-i cedidesini daha ibraz ile anların temâyulat-ı hâlisânelerini ve hem de Gürcü taifesinin hoşnûdilerini celb ve istihsal buyurmak olması için...

Meclis-i Vükela bu noktalarda uzlaşarak, Batum'daki Osmanlı ordusu kumandanı Mustafa Paşa'ya iki ferman gönderilmesi önerisinde bulundu. İlk fermana göre Gürcülerin köleleştirilmesi ve satışı tamamen yasaklanacak, bu yasağın ihlal edilmesi durumunda hem satıcı hem de alıcı cezalandırılacaktı. İkinci fermanda, Çerkeslerin kendi çocuklarını ve yakınlarını satmalarının insanlığa sığmadığı konusunda uyarılmaları ve Çerkes kölelerin çıkış noktası olan limanlarda gerekli önlemlerin alınması buyruluyordu. İlk ferman Batum ve Çürüksu çevresinde, ikincisi ise Çerkezistan'da halka duyurulacaktı. Bu şekilde kölelerin bölgeden ihracı ve nakli önlenmiş olacaktı. Osmanlı idaresinin, bu yasağı bölgeden köle ihracıyla sınırlı tutmak istediği açıktır; çünkü imparatorluğa köle ithali ve imparatorluk içinde satılmalarına hiç değinilmiyordu.[17]

Abdühnecid, nazırlarının önerileri doğrultusunda, 1854 Ekim ayı ortalarında Mustafa Paşa'ya iki ferman çıkardı.[18] Bu noktada, Osmanlıların Gürcü ve Çerkes ticaretini farklı kategorilerde gördüklerini ve her birini buna uygun olarak ele aldıklarını belirtmek yerinde olabilir. Aynı devlet görevlisine iki ayrı fermanın çıkmış olması, aralarında ince farklar bulunduğuna işaret ediyor olabilir. Her iki fermanda da bu iki topluluğa ait kölelerin ihracının önlenmesi emri verilmekteydi. Ne var ki, istenilen sonucu sağlayacak yöntemler birbirinden farklıydı. Gürcü ticareti doğrudan doğruya önlenecekti. Oysa Çerkeslerin köle satmama konusunda Osmanlı uyarılarını dikkate almaları bekleniyordu.

Bu fark, birbiriyle ilişkili ama ayrı, biri yasal diğeri pratik iki grup nedenden kaynaklanıyordu. Osmanlıların Gürcülerle ortak bir kara sınırı

vardı. Dolayısıyla Osmanlı tarafında adam kaçırma işine bulaşanlar denetlenebilir, sınır boyunca denetim daha iyi sağlanabilirdi. Diğer yandan, Osmanlı İmparatorluğu'yla ortak bir sınırı olmayan Çerkezistan, uzun yıllardır Ruslara karşı savaşan ve Osmanlılara kendi istekleriyle köle satan, başına buyruk insanların ülkesiydi. Yasal nedenlere gelince; üçüncü bölümde gördüğümüz gibi, yabancı tebaanın kanuni olarak köleleştirilmesi için İslam cemaatinin başındaki kişinin izni gerekiyordu. İzinsiz köleleştirme, adam kaçırma olarak değerlendiriliyordu. Dolayısıyla Gürcülerin padişahın onayı olmadan köleleştirilmesi, Osmanlılar tarafından kanuna aykırı sayılıyordu.[19] Diğer yandan, unutulmamalı ki Çerkesler Müslüman bir halktı ve kölelikle ilgili pek çok meseleyi düzenleyen şeriat onlarda da yürürlükteydi. Demek ki, hiç değilse kâğıt üzerinde hem Çerkezistan'da kölelik, hem de ülke dışına köle satışı kurallara uygundu. Sonuç olarak padişah, kendi idaresi altında olmayan Müslüman kardeş halk Çerkeslere köle satışı konusunda elbette tavsiyelerde bulunabilir ya da onları uyarabilirdi. Ancak, Rusya'yla savaştan ötürü büyük miktarda paraya ihtiyacı olan Çerkeslerin, Rusların görece güçsüz olduğu bir dönemde padişaha kulak vermeleri ve ellerindeki köle stokunu nakit paraya çevirme fırsatından yararlanmamaları pek olası değildi. Çerkes köle ticaretini önlemenin ya da hiç değilse sınırlamanın daha iyi bir yolu vardı; bu da Çerkezistan'dan köle ithalini ve Osmanlı hükümetinin daha yaygın zor kullanma araçlarına sahip olduğu imparatorluk bünyesinde Çerkes köle alım satımını yasaklamaktı. Ama Osmanlılar bu önlemi almak istemiyorlardı. Tersine, yukarıda ele alındığı gibi, Çerkezistan'dan imparatorluğa köle arzının sürekliliğinin sağlanması, sonuç olarak da kölelik kurumunun sürmesinden yanaydılar.

Bu savı destekleyecek yeterli belge mevcuttur. Osmanlıların aldığı önlemlerin Fransız ve İngiliz elçiliklerine bildirilmesi için divan-ı hümayun tercümanına verilen talimatta, Gürcü kadın ve çocukların köleleştirilmesinin Osmanlı devletince hiçbir zaman onaylanmamış olduğu ifade ediliyordu. Daha önce bu hususta bazı emirler verilmişti, şimdi bunların ihlal ediliyor olması üzüntü vericiydi. İmparatorluğa köle olarak getirilmiş olan Gürcülere derhal özgürlükleri tanınacak, istedikleri takdirde ailelerine iade edileceklerdi. Belgede Çerkeslerden hiç söz edilmemektedir.[20] Gerçekten

de, Gürcülerin hiç değilse bir bölümü memleketlerine iade edilmiş, daha büyük bir bölümü ise Osmanlı idaresince serbest bırakılmıştı. Örneğin, emirleri aldıktan birkaç ay sonra, Batum ordusu komutanı İstanbul'a yolladığı raporda Kars Valisi Sırrı Paşa tarafından ele geçirilerek kendisine gönderilmiş olan bazı Gürcü kölelerle ilgili olarak atmış olduğu adımları bildirmişti. Dört köleden yalnızca küçük çocuklu bir kadın Gürcistan'a geri dönmeyi istemişti. Azat edilen diğerlerinden iki erkek mızıkacı olarak orduya katılmış, dördüncüsü, genç bir kız, ileride evlendirilmek üzere bir eve hizmetçi olarak yerleştirilmişti.[21] Kars'ta ele geçirilen Gürcü köleler hakkındaki bir diğer belgeden, ülkelerine dönmek istemeyen kölelerin Müslümanlığı kabul ettiklerini öğreniyoruz. Onlar da azat edilmişlerdi.[22] Osmanlılar tarafından ele geçirilmiş ya da iade edilmiş Çerkeslerle ilgili herhangi bir belgeye rastlamadım.

Çerkes ve Gürcü köle ticaretlerine ilişkin politika ve anlayış farklılıklarını yansıtan 1854 fermanlarının, bu iki ticaret kolu üzerindeki sonuçları elbette farklı olacaktı. Osmanlılar, Kırım Savaşı'nın 1856 yılında sona ermesiyle birlikte müttefiklerin yoğun baskısının ortadan kalkmasından sonra bile Gürcü ticaretini denetleme çabalarından vazgeçmediler. Demek ki, savaş yıllarında Osmanlı yönetimince onaylanmadığı halde kısa bir süreliğine canlanmış olan Gürcü köle ticareti, adam kaçırma olayları sebebiyle kuzeydoğu sınırı boyunca yapılan küçük çaplı ticaret dışında neredeyse tamamen sona ermişti.[23]

Çerkes ticaretinde ise durum hayli farklıydı. Öncelikle Çerkesler, kölesinden köle tüccarına ve köle sahibine dek bu ticaretin sürdürülmesiyle farklı derecelerde ilgileniyor ve Rusların, Karadeniz ve Kafkasya bölgelerinden çekilmeleriyle birlikte artan ticaret olanaklarından yakınmak için hiçbir neden görmüyorlardı. Tersine, müttefik ve Osmanlı donanmalarının Çerkezistan'dan köle ihracını denetlemesine yol açan fermandan rahatsızlık duyduklarını düşünebiliriz. Tarihçi Ahmed Cevdet Paşa, Çerkeslerin Osmanlıların sürdürdüğü savaşa kayıtsız kalmalarını hem bu girişimlere bağlamaktadır, hem de Çerkesleri sultanın davası etrafında toplamak üzere gönderilmiş olan Osmanlı devlet görevlilerini bey ve paşa konumlarına yükselmiş eski Çerkes köleler olmaları nedeniyle küçümsemelerine.

> Batum'dan Anapa'ya kadar olan sahiller Düvel-i Müttefika tarafından zabt olunmuş iken ötedenberi Rusya ile muharib bulunan Abaza ve Çerakise kabâili dahi bi-taraf gibi kaldılar... İngilizler dahi ol sevahile yanaştıkları gibi birinci nasihatleri köle ve cariye bey' ü şirasmın men'i mes'elesi oldu. Çerkesler ise eski usûl ve âdetlerini terk edecek oldukları (oldukta yerine) anlara göre Ruslar ile İngilizlerin farkı yok idi.[24]

İkinci olarak, Osmanlılar kendilerini Çerkes kölelerinden yoksun bırakmaya hazır değildiler; dolayısıyla, Çerkeslerin köle satmak istemeleri Osmanlıların talebiyle örtüştüğünde, Çerkes köle ticaretini sona erdirmek üzere yapılabilecek pek bir şey kalmıyordu. Gerçekten de, fermanların çıkarılmasından ancak birkaç ay sonra, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na, Osmanlı yetkililerin bunları "yürürlüğe koymak için hiçbir isteklilik" göstermedikleri yolunda raporlar ulaşmıştı. Örneğin, Trabzon valisinin limana gelen iki geminin Çerkes köle olduğu söylenen yolcularını, "köle olup olmadıklarını belirleyemediğini" söyleyerek alıkoymadığı bildirilmişti.[25]

Fermanın Çerkes ticareti üzerinde nasıl bir etkisi olmuş olursa olsun, neredeyse savaş dönemiyle sınırlı kaldığı için, her halükârda kısa ömürlü olduğu görüldü. Çerkezistan'dan köle ihracı daha sonra yeniden başladı ve Çerkeslerin imparatorluğa topyekûn göç etmelerine dek hiç azalmaksızın devam etti. Osmanlılar, İngilizlerin 1854 fermanının ihlal edilmesiyle ilgili protestosuna fermanın savaş dönemine özgü bir önlem olduğu yanıtını verdiler. Osmanlılar Çerkes ticaretine ilişkin görüşlerini, siyah köle ticaretinin Ocak 1857'de imparatorluk genelinde yasaklanmasından sonra açıkça dile getirdiler. İngilizler karşısında büyük bir taviz olduğunu düşündükleri bu yasak karşılığında, Çerkes ticaretinde rahat bırakılmayı ummuşlardı. Reşid Paşa bir defasında İngiliz elçiliği dragomanına, "köle ithaline izin vermenin kötü bir politika olmadığını, ülke nüfusunun bu sayede Rusya zararına arttığını" söylemişti.[26] Âli Paşa ise bir başka fırsatta "Çerkezistan Türkiye'ye verilmiş olsaydı [Paris Barış Konferansı'nda] işlerin daha farklı olmasını sağlayabileceklerine" işaret etmişti.[27] Osmanlı hariciye nazırının belirttiği son husus, başlangıçtaki yasağın Çerkezistan'dan

köle ihracının önlenmesiyle sınırlı tutulduğu düşünülecek olursa, boş bir iddia sayılmazdı. Müttefiklerin ve Osmanlıların Doğu Karadeniz'deki asker ve donanma varlığı bir kez sona erdiğinde, Osmanlılar açısından imparatorluğa köle ithalini yasaklamak dışında yapacak fazla bir şey kalmamıştı. Yine de, bu konuda 1857 yılına göre daha istekli değillerdi. Osmanlıların Kırım Savaşı'ndan sonraki tutumlarını Lord Stratford ustalıkla özetlemişti:

> Türk nazırlar, [köle ticaretine] göz yummalarına yol açan diğer nedenlere ek olarak, büyük umut ve güvenle hizmetlerine girmek için ya kendiliklerinden gelen ya da kölelik koşullarını sevinçle kabul eden göçmenleri Rus idaresine iade etme ve onları belki de Rus intikamına maruz bırakma düşüncesinden hoşlanmıyorlar.[28]

SİYAH KÖLE TİCARETİNİN İMPARATORLUK GENELİNDE YASAKLANMASI, 1857

Vurgulamaya çalıştığım gibi, yukarıda sözü edilen üç örnekte de, köleliğin ülkedeki geleceğinden endişe duyan Osmanlı devlet adamlarını asıl ilgilendiren konu, imparatorluğa köle akışının olabildiğince sekteye uğramamasıydı. Başka bir deyişle, köle ticaretine karşı geniş kapsamlı bir girişimde bulunduklarında bunun hangi sonuçlara yol açacağını bildiklerini çıkarsayabiliriz. Böyle bir gelişme, yani siyah köle ticaretinin genel olarak yasaklanması, 1856 sonuyla 1857 başında gerçekleşti. Osmanlıların siyah köle ticaretine karşı aldıkları ilk önlem elbette bu değildi. 1847 yılında Basra Körfezi bölgesinde getirilmiş olan yasağın yanı sıra 1855'te Trablusgarp'tan Girit ve Yanya'ya köle ticareti, Nisan 1856'da da Orta Afrika'dan Trablusgarp'a köle ithali ve bu vilayetten köle ihracı yasaklanmıştı.[29] Ne var ki, 1857 yılında getirilen yasak hepsinin dönük noktası oldu

Dördüncü bölümde, İngilizlerin siyah köle ticaretinin yasaklanması sonucunu getiren diplomatik girişimlerine yol açan olayları ve bu yasağın İngilizler tarafından nasıl karşılandığını bununla ilgili tartışmalarla birlikte ele almıştık.[30]

Madalyonun Osmanlı yüzünü göstermeye geçmeden önce, Lord Stratford'un, bir yandan Osmanlı hükümetine geniş çaplı olarak harekete

geçmesi yani Britanya ile bir konvansiyonun imzalanması için baskı yaparken, bir yandan da ne kadar zayıf olduklarını göstermek amacıyla mevcut yasakların ihlali konusunda Babıâli'ye sürekli protestoda bulunduğunu ekleyebiliriz. Bu tür ihlallerin iki örneğine, Osmanlı yönetiminin nihai kararında etkili olduğu için, burada kısaca değinmek yararlı olacaktır. Birincisi, bir esir gemisinin Basra Körfezi'nde bir İngiliz savaş gemisi tarafından yakalanarak Bağdat valisine teslim edilmesiydi.[31] İkincisi, Ekim 1856'da Bingazi'den, yerel yasak hiçe sayılarak *Mesud* adlı bir Osmanlı gemisiyle köle ihraç edilmesiyle ilgiliydi. Lord Stratford, Bingazi olayıyla ilgili protestoda bulunduğunda, Meclis-i Vükela siyah köle ticareti konusunu zaten ele almış ve bu ticaretin imparatorluk genelinde yasaklanması için görüş birliğine varmıştı. Bu noktada, Osmanlıların nasıl bir baskıya maruz kaldığını göstermek açısından, Stratford'un, meclisin kararından haberdar olduğu halde kararın sultan tarafından onanma sürecini hızlandırmak için protestoda bulunduğu belirtilmelidir. Clarendon'a, "her an Babıâli'den resmi bir nota almayı bekliyor olmakla birlikte", Bingazi olayının ayrıntılarını Osmanlı nazırlarının bilgisine sunmayı "zorunlu bir görev" olarak gördüğünü yazmıştı.[32]

Meclis-i Vükela konuyu 24 Aralık 1856 tarihinde görüştü. Mecliste, Babıâli'nin köle ticaretiyle ilgili aldığı önceki önlemlerin bazı Osmanlı vilayetlerinde uygulamaya geçirilmemiş olduğu kabul edildi. Köle ticareti, insanlık ilkelerine aykırı olduğu düşünüldüğü için müttefiklerin gözünde tiksindiriciydi. Bir süredir bu ticaretin topyekûn yasaklanması için olağanüstü bir gayret içindeydiler ve bunu Atlantik Havzası'nda önlemek üzere diğer devletlerin çoğuyla bazı anlaşmalar imzalamışlardı. Osmanlı yönetimi, müttefiklerin bu isteğini bir şekilde karşıladığı takdirde, Avrupa üzerinde çok olumlu bir etki bırakacak ve sultanın şöhretine büyük bir katkıda bulunarak pek çok "siyasal yarar" (*fevaid-i politika*) sağlayacaktı. Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasında zaten mevcut olan "vefalı ilişkilerin" de böyle bir girişimden yarar görmesi bekleniyordu. Dahası, Osmanlı devletinin mevcut ihlallere göz yummasının mümkün değildi. Daha sonra nazırlar, Çerkes köle ticaretinin siyah köle ticaretinden farklı olduğu üzerinde durmuşlardı. Meclise göre köle tüccarları siyah kölelere çok kötü davranıyordu; köleler Afrika'nın kıyı kentlerine yaptıkları yolculuk sırasında, uygarlığın her türlü olanağından yoksun bölgelerde

türlü zorluklara maruz kalıyorlardı. Bu, hiçbir şekilde kabul edilemezdi. Bu bakımdan Çerkes kölelerle karşılaştırılmaları mümkün değildi. Çerkes köleler "*bedeviyetten medeniyete*" taşınmışlardı. Ülkelerinden ayrılmalarıyla birlikte "*fakr ü ihtiyaç*" halinden "*refah ü saadete*" ulaşıyorlardı. Dolayısıyla Çerkes ticaretinin insani gerekçelerle yasaklanması gerekmiyordu. Nazırlar, İngiliz Elçiliği'ne, Çerkes ticaretinin yasaklanmayacağının kuşkuya yer bırakmayacak bir şekilde bildirildiğini ve böylelikle elçiliğin bu meseleye müdahalesinden kaçınıldığını kaydettiler. Bununla birlikte, siyah köle ticaretinin, dini bakımdan hassas bir bölge olan Hicaz şimdilik istisna tutulmak kaydıyla, topyekûn yasaklanmasının gerekli bir girişim olarak görüldüğünü söylediler.

Meclis-i Vükela'nın önerdiği eylem paketinin kesin bir niteliği olduğu görülmektedir. Orta Afrika'yla yapılan siyah köle ticaretinin çıkış noktası olan Trablusgarp vilayetine köle ithaline son verilecekti. Yasağın yürürlüğe gireceği tarihe kadar tanınan süre dolduğunda, vilayete getirilen tüm köleler, hükümet tarafından serbest bırakılacaktı. İlk kez suç işlemiş kişilerin kölelerinin ellerinden alınması, yeterli ceza görülmüştü. İkinci kez suç işlendiğinde bir yıl hapis cezasına çarptırılacaklar, suçun yinelenmesi halinde her suça karşılık bir yıl ek hapis cezası verilecekti. Meclis, azat edilen kölelerin kara yolculukları sırasında karşılaştıkları güçlüklere yeniden maruz kalmamaları için vilayetten ayrılmamalarını, muhtaç duruma düşmemeleri için uygun evlere yerleştirilmelerini önerdi. Kölelerin vilayetten imparatorluğun başka bölgelerine gönderilmesi de yasaklanacaktı. Bu yasağın yürürlüğe girmesi için, Akdeniz ve Ege adalarıyla Anadolu ve Rumeli'nin kıyı kentlerindeki valilere emirler gönderilecekti. Yabancı savaş gemilerine, Basra Körfezi bölgesinde olduğu gibi Akdeniz'de de şüpheli gemileri arama ve el koyma fırsatının verilmemesi için, Osmanlı donanma komutanlarına, kölelerin Osmanlı ticaret gemileriyle taşınmasını önlemeleri talimatı verilmeliydi. Benzer talimatlar Mısır ve Bağdat valilerine de gönderilecekti. Hariciye nazırından, Lord Stratford'un resmi notasına ve Basra Körfezi'nde bir esir gemisinin ele geçirilmesine ilişkin protestosuna yanıt vermesinin istenmesine karar verildi.

Meclis mazbatasında, imparatorluktaki mevcut kölelerin hukuki durumuna, ileride herhangi bir karışıklık çıkmaması için, açıkça değinilmek-

teydi. Bu rapora göre, yalnızca tanınan sürenin bitiminde ithal edilen köleler azat edileceklerdi. Özel kişilerin zaten yasal olarak mülkiyetinde olan siyah köleler, sahiplerinin onları azat etmeyi istemesine dek "köle statüsünde" (*hâl-i rıkkiyet*) kalacaklardı. Eski kölelerini satmak isteyen köle sahiplerinin bunu, satışın açık artırmayla yapılmaması koşuluyla, "usulüne uygun" yapabilecekleri belirtilmekteydi. Aynı şey payitaht için de geçerliydi.

Sadrazam Reşid Paşa bir ay sonra, yukarıdaki raporu, Lord Stratford'un bu arada Babıâli'ye Bingazi'de köle ihracatı yasağının ihlaliyle ilgili bir protestoda daha bulunduğunu ekleyerek padişaha sundu. Ardından *Mesud* gemisindeki bütün kölelerin, fazlasıyla sıkıntı çektikleri gerekçesiyle tanınan süre dolmadan azat edilmeleri ve gemi kaptanıyla bazı liman memurlarının cezalandırılmaları için izin istedi. Padişah buna onay vererek Osmanlıların siyah köle ticaretine ve nihayetinde siyah köleliğine karşı aldığı en önemli önlemlerden birini desteklemiş oldu.[33]

Kendi de eski bir köle olan Hariciye Nazırı İbrahim Edhem Paşa, Babıâli'nin bu eylem paketini resmi bir notayla İngiliz Elçiliği'ne açıklama işini üstlendi. Nota, Osmanlıların siyah köle ticaretine karşı kesin olarak harekete geçmeye karar verdiklerinde, kölelik kurumuna nasıl bir gelecek biçtiklerine ışık tutması bakımından aydınlatıcıdır. Bu önemli belgenin, hem Türkçe olarak özgün halinin, hem de İngilizce'sinin mevcut olması, karşılaştırma yapma imkânı vermektedir. Belgenin çevirisi, birkaç ufak tefek nokta dışında genellikle özgün metinle uyuşmaktadır. Ne var ki, metinde önemli bir husus, İstanbul Elçiliği dragomanları tarafından yanlış çevrilmişti. Bu durum, daha önce ayrıntılı olarak gördüğümüz bir anlaşmazlığın kalıcı olmasına yol açtı; Osmanlı yönetimi, siyahların köleliğini ileride bir buyrukla kaldıracağına dair söz veriyor görünüyor, fakat şimdilik siyah köle ticaretini yasaklamakla yetiniyordu.

İbrahim Edhem, Stratford'un notalarının alındığını onayladıktan sonra, onun görüşlerine sonuna kadar katıldığını söyledi: siyah köle ticaretindeki suiistimal meselesi Osmanlı hükümetince gayet iyi biliniyordu ve siyah kölelerin maruz kalmış olduğu zorlukları ve yoksunlukları dinlemek bile "merhamet sahibi insanları derinden rahatsız ediyordu." Bu yüzden bu sorunları bütünüyle sona erdirecek bir çözüm yolu arıyorlardı. Edhem şöyle yazmıştı:

...böyle efkâr-ı insaniyeye muvafik olan bir madde-i memdûhenin bir an akdem fiile gelmesi nezd-i devlet-i âliyede dahi müstelzim olarak hatta mukaddemlerde dahi üserây-ı zenciye memnuiyeti usûlünün kabulüne bir mukaddime olmak üzere bu maddeden dolayı aralık aralık bazı eyaletlere tebligat-ılâzime icra olunmuş ise de kâfi olmadığı anlaşılmış olduğundan üserây-ı zenciye ticaretinin memnuiyet-i küllisine bu defa katiyen karar verilmiştir.

Hariciye nazırının İngiliz Elçiliği'ne bütün söylediği, siyah köle ticaretinin tamamen yasaklanmasına karar verilmiş olduğundan ibaretti; Osmanlıların köleliğinin hukuki durumuna karşı derhal harekete geçeceği gibi bir şeyden söz etmiyordu. Ayrıca, Osmanlı yönetiminin, köle sahiplerinin mevcut kölelerüzerindeki mülkiyet haklarını güvence altına alma endişesi taşıdığını ve Meclis-i Vükela toplantısında köleliğin kaldırılmasının gündeme gelmediğini biliyoruz. Üstelik, herhangi bir gizlilik kaydının getirilmediği tüm bu bilgiler nazır tarafından elçiliğe aktarılmıştı. Bununla birlikte, yukarıdaki paragraf elçilikte şu şekilde tercüme edilmişti:

Kısacası, Babıâli insanlığın gerekleriyle uyum içinde olan övgüye değer bir işi, *Zenci köleliğinin ilgası* ilkesinin onaylanmasına bir hazırlık olarak, olabildiğince kısa süre içinde yürürlüğe koymayı arzulamaktadır. Babıâli zaten zaman zaman bu konuyla ilgili olarak bazı vilayetlere gerekli talimatı göndermişti; ancak bunların yetersiz olduğu anlaşıldığından, Zenci köle ticaretinin tamamen kaldırılması kesin bir kararlılıkla benimsenmiştir.

Çevirinin yanlış yapılmasının neden(ler)i, ancak bir tahmin konusudur; bu yanlışlık, belki de sadece, Osmanlıca metindeki belirsizlik yüzünden yanılan elçilik dragomanlarının, çeviride bir parça yetersiz kalmalarından kaynaklanmış olabilir. Babıâli'den olabildiğince çok taviz koparmayı amaçlayan Lord Stratford'un, bundan yararlanmayı bilip Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporlarda sık sık buna değinmiş olması anlaşılabilir bir şeydir. Peşi sıra gelen anlaşmazlık buradan kaynaklanmaktadır. Ne var ki, İbrahim Edhem,

köleliğin kaldırılmasının gündemde olduğuna ilişkin bu yanlış izlenimi, belgenin sonuna doğru, köleliğin eninde sonunda sona ereceği öngörüsünde bulunarak istemeden de olsa pekiştirmiş olabilir. Fermanın ilanından sonra ele geçirilmiş olan siyah kölelerin zorunlu olarak azat edilmesini değerlendirirken, ülkenin "eski âdetlerine uygun olarak" daha önceden satın alınmış olan siyah kölelerin serbest bırakılmasının olanaksız olduğunu yazıyordu. Ancak, bundan böyle ne siyah köle ithal edilecekti, ne de köleleri hayat boyu esaret altında tutma diye bir âdet vardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelerin, "kimi zaman yalnızca bir iki yıldan sonra" ve "en fazla sekiz ya da on yıllık bir hizmet döneminden" sonra düzenli olarak azat edildikleri herkesçe bilinirdi. Dolayısıyla, halihazırdaki durumun geçici olduğunu ve mevcut kölelere karışılmaması gerektiğini sözlerine ekliyordu. İngiliz Elçiliği'ne, yasağın gelecekte denizlerde uygulanmasına ilişkin ayrıntıları da bildirdi. İbrahim Edhem'in notasından, Akdeniz'deki Osmanlı savaş gemisi komutanlarına, Osmanlı ticari gemilerini arama talimatı verildiğini ve köle ticareti yapılması halinde gemilere devlet hazinesi adına el koyma ve gemide bulunan köleleri serbest bırakarak suçlu kaptanları hapsetme yetkisi verildiğini öğreniyoruz.[34]

Meclis-i Vükela'da görüşüldüğü ve ardından sadrazamın padişaha önerdiği gibi Trablusgarp, Bağdat ve Mısır valilerine fermanlar çıkarılmış ve sadaret emirleriyle bu fermanlara tam bir açıklık getirilmişti. Ayrıca Kıbrıs, Girit, On İki Ada, İstanköy, Sakız, Midilli, Limni, Selanik, İşkodra, İzmir, Bozcaada, Gelibolu, Biga, Erdek, Tekfurdağı, Hüdavendigâr, İzmit, Teke, Adana, Halep, Sayda ve Kudüs valilerine ve mutasarruflarına birer sadaret tamimi gönderilmişti. Bu emirlerde, tahmin edilebileceği gibi, önceki emirlerin uygulamaya geçirilmediği ve pazarlara götürülen kölelere yolculuk boyunca hoş görülemez bir muamele yapıldığı iddiaları dışında, Osmanlı yönetiminin yasaklayıcı bir önleme başvurmasının nedenleri konusunda pek bir açıklama yapılmıyordu.[35]

Siyah köle ticaretinin 1857 yılında genel olarak yasaklanmasıyla birlikte imparatorluğun siyah köle teminine ilişkin eski politikasından resmen vazgeçildi. Böylece Osmanlılar, siyah köleliğinin, ticaretin yasaklanmasından itibaren yavaş yavaş ortadan kalkacağını kabullendiler. Belli ki, siyahların köleliğinde bir gelecek görmüyorlardı. Yine de bu, köleliği kaldırmaya yönelik

bir buyrukla gerçekleştirilemezdi. Bu doğrultuda bir buyruk ciddi engellerle karşılaşacaktı. Kuramsal olarak değişmez kabul edilen şeriat tarafından onaylanan ve tanınan her hukuki kategori gibi, köleliğin de hukuki durumuna bir buyrukla son verilemezdi ve köle sahiplerinin "hukuka uygun" olarak edindikleri köleler üzerindeki mülkiyet haklarına dokunulamazdı. Diğer yandan, padişah, savaş ve barış yapma yetkisi kendisinde saklı olduğu için, İslam cemaatinin önderi, yani halife olarak belirli bir topluluğun –bu örnekte siyahların– köleleştirilmesini onama ya da yasaklama hakkına sahipti. Demek ki, bir grup insanın köleleştirilmesinin ve ardından satılmasının hukuka aykırı olduğunu ilan edebilirdi. Dolayısıyla, siyah köle ticaretinin tamamen yasaklanması, Osmanlıların şeriatın otoritesini tehdit etmeden ve toplumun sosyal ve dini dokusuna zarar vermeden, bu koşullar altında alabilecekleri en üst düzeyde önlemdi. Ne var ki, Osmanlıların tasarladığı gibi "köleliğin tedricen kaldırılması"nın bir koşula bağlı olduğuna işaret edilmelidir: köle akışının kesilmesi. 1857 fermanı, köle sahiplerinin "ikinci el" köle ticareti yapma hakkını tanımak ya da eski kölelerini bir yerden bir yere götürmelerini yasaklamamak gibi pek çok kaçış yolu sunduğu için, Hariciye Nazırı İbrahim Edhem Paşa'nın nitelemesiyle, "geçici" bir evrenin sona ermesinin uzun zaman alması kaçınılmazdı.[6] Bununla birlikte, siyah köle ticaretinin hukuka aykırı sayılmasının gelecek açısından önemli anlamları vardı.

Bu tutum değişikliğinde yabancı bir gücün, yani İngilizlerin etkili olduğuna kuşku yoktur. Osmanlıların eninde sonunda İngilizlerin baskısına boyun eğdiği düşünülebilir. Gerçektende, Osmanlıların bu yöndeki adımı, Ahmed Cevdet Paşa'nın aşağıdaki yorumunun Tanzimatçı devlet adamları arasındaki "tutucu" kesimi ve toplumun bütününü değilse bile ezici bir çoğunluğunu temsil ettiği düşünülecek olursa, o dönemde pek çok kişi tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nun güçsüzlüğünün en büyük kanıtı olarak değerlendirilmiş olsa gerektir. Cevdet Paşa, devletin Kırım Savaşı sonrasında çok zayıf düştüğüne işaret ettikten sonra konuyla ilgili olarak şunları söylemektedir:

> Devlet'in eski satveti kalmadığı gibi erkânının dahi evvelki şân ü şerefleri zâil oldu. her biri kendisine bir melce' bulmak üzere sefâret-

lerden birine dehâlet ve iltica eylediler... Binâen-alâ-zâlik müdâhelât-ı ecnebiyye alenî surette cereyân eder oldu. Devlet-i aliyye acınacak bir hâle geldi. Siyah gulâm ve cevâri yasağı bu kerre te'kid olundu. Çerâkise hakkında eğerçi resmî bir yasak yok ise de Karadeniz sevahilinin muhâfazası için Rusyalu tarafından der-dest-i inşâ olan vapurlar yapılıp da Karadeniz'de gezmeye başlar ise artık üserây-i Çerâkise nakli dahi müşkil olacağı anlaşıldı.[17]

Bununla birlikte, Osmanlıların önemli bir taviz vererek İngilizlerin ilerideki baskılarına daha iyi direnebilecek duruma geldiğini söylemek de akla yatkındır. Osmanlılar açısından bakıldığında iki önemli kazanç sağlanmıştı. İlki, İngiltere'yle, İngiliz donanmasına arama ve el koyma hakkı veren bir anlaşmanın imzalanmasının ertelenmesiydi. Böyle bir anlaşma olasılığı egemenliklerinin ihlaliyle eşdeğer görüldüğü için, Osmanlıların hiç hoşuna gitmiyordu. İkincisi, İngilizlerin tatmin olduklarını düşünen Osmanlı devlet adamları, Çerkes ticaretinin siyah köle ticaretiyle hiç ilgisi olmadığını ve İstanbul'a kendi rızalarıyla gelen Çerkes kadın kölelerle bizzat kendilerinin evlenmekte olduklarını İngilizlerin açıkça anlamalarını sağlayabilirlerdi. Nitekim İngilizler, Çerkes köleliğinin Osmanlı yönetici sınıfı açısından önemini kabul etmişler ve Çerkes ticaretine daha fazla müdahalede bulunmaktan kaçınmışlardı.[18]

Osmanlıların Dahili Çerkes Köle Ticareti Ve Çerkes Köleliğine Karşı Aldıkları Önlemler

Osmanlılar, az önce değindiğimiz gibi, Çerkes köle ticareti söz konusu olduğunda hareket özgürlüklerini korumuşlar, yabancıların bu meseleye müdahalesini önlemeyi başarmışlardı. Bu özgürlükten, Çerkeslerin Ruslara yenildikten sonra Kafkasya'dan kitle halinde göçleri 1864-1865 yıllarında doruğa çıktığında, Çerkes kölelerin efendileriyle birlikte imparatorluğa gelmelerinin sağlanmasında yararlandılar. Ne var ki, Osmanlı yönetiminin Çerkes ticareti konusunda zulada bambaşka bir politikası vardı ve Çerkeslerin imparatorluğa gelmeleriyle birlikte bu, yavaş yavaş Çerkes köleliğine karşı bir politikaya dönüştü. Toledano'nun işaret ettiği gibi, siyah köle ticaretinin tersine,

> Çerkes köleliği ve köle ticaretine ilişkin reformlar tamamıyla Osmanlı girişiminin bir sonucuydu. İç kaygılarla harekete geçen Babıâli, 19. yüzyılın son çeyreğinde, Çerkes göçmenler arasındaki tarım köleliğinin, dikkatle ve tedrici olarak, *de facto* ilgasına yöneldi.[39]

Bu durum akla birden çok soru getirmektedir. Osmanlılar, çeşitli vesilelerle Çerkes köle ticaretinin kendi toplumları açısından önemi ve Afrikalı köle ticaretinden farkı üzerinde tekrar tekrar durmuşlardı. Çerkeslerin imparatorluğa göçünden sonra bol bol köle temin edebilmişlerdi. Üstelik, Çerkesler beraberlerinde kalıtsal kölelerini de getirdikleri için, köle kaynağı yenilenebiliyordu. Bunun yanı sıra dış müdahale asgari düzeydeydi. Dolayısıyla durumun, Osmanlıların kendi kölelik düzenlerini sürdürmeleri için çok elverişli olduğu anlaşılıyor. O halde Osmanlı hükümetini, 1864'te yılında köle ticaretini "geçici olarak" yasaklamak ve bununla da kalmayıp 1867'den itibaren Çerkes köleliğini kaldırma girişiminde bulunmak üzere harekete geçiren neydi?

31 Ağustos 1864 tarihinde Büyükelçi Sir Henry Bulwer, Babıâli'nin, "ticareti kesinkes kaldırarak ve kadın erkek tüm köle alım satımlarını bundan böyle yasaklayarak Çerkes göçmenler arasında" köle ticaretine son vermiş olduğunu bildirmişti.[40] Dahası, 1854 fermanlarıyla ilgili olarak Ağustos 1865'te yaptığı bir araştırmanın sonucu, Sir Henry için şaşırtıcı olmuştu:

> Babıâli, bu konuda sıkıştırılınca 1854 Fermanı'nı onaylamakla kalmadı, bunların, bana daha önce anlatıldığı gibi savaş döneminde alınmış geçici önlemler olarak görülmediğini, bilakis, genel olarak hükmü ve geçerliliği olduğunu kabul etti.[41]

Görünürde Çerkezistan'dan köle ihracını yasaklayan 1854 fermanının, bu tarihten itibaren Çerkezistan'da önemli bir Çerkes nüfusu kalmadığına göre, 1865 yılında uygulanabilir olmadığına kuşku yoktur. Ne var ki, hükümetin bu fermanı onaylamaktaki niyeti, Osmanlı topraklarında Çerkes ticaretini yasaklamayı uygun bulduğu mesajını iletmekti.

Sadrazam Fuad Paşa'nın 24 Temmuz 1864 tarihli sadaret emri, Osmanlıların Çerkes köle ticaretine karşı birtakım önlemler almalarının ardındaki nedenlere ilişkin bazı ipuçları vermekle birlikte, akla başka soruları da getirmektedir. Sadrazama göre, hür doğmuş Çerkes çocukların alım satımını önlemek üzere daha önceden emir çıkarılmış olmakla birlikte hiçbir ilerleme sağlanamamıştı. Hür ancakyoksul düşmüş göçmenler, çocuklarını satmak zorunda kalıyorlardı. Köle sahibi olanlar ise kendi kölelerini satışa çıkarıyorlardı. Birçok vurguncu (*erbab-ı ihtikâr*) ve köle satıcısı bu fırsattan yararlanarak çok sayıda hür kökenli (*hürü'l-asl*) kadın ve erkek köle satın alırken, köle sınıfından olanlar Çerkes âdetlerine aykırı bir şekilde ailelerinden koparılıyorlardı. Fuad Paşa bu uygulamaları kınayarak, değil Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmış Çerkeslerin çocuklarının, itaat etmiş harbîlerin çocuklarının bile köleleştirilmemesi gerektiğine dikkat çekiyordu. Bu talihsiz kadın ve çocuk kölelerin pazar yerlerinde ve sokaklarda küçük düşürülmeleri ne insanlığa, ne de İslamiyete sığardı. Sadrazam, göçmenlerin zor durumda olduklarını görmekten memnunluk duyacak bazı "beklentili" taraflar olduğu uyarısında da bulunuyordu. Bu tür suiistimaller onlara, Osmanlıları eleştirmek için umulmadık fırsatlar vermekteydi ve bu nedenle göz yumulamazdı. Sadrazam, bundan böyle her kim "hür" göçmen ticareti yapacak olursa cezalandırılması emrini vermişti. Satıcıların arasında "yabancılar" (*ecanib*) bulunması durumunda bu kişiler Babıâli'ye havale edilecekti. Ne var ki, Paşa, bu meselenin kaynağında, Çerkeslerin kendi yakınlarını ve çocuklarını köle olarak satmalarının bulunduğunu hatırlatıyordu. Efendilerin köleleri üzerindeki mülkiyet hakları elbette geçersiz kılınmamalıydı, ama göç ve iskân keşmekeşi içinde kimin köle kimin hür olduğunun bilinmesinin bir yolu yoktu. Bu nedenle göçmenler tarafından yapılan tüm köle satışlarının "askıya alınması" gerekiyordu.[43]

Hür doğmuş kişilerin satışı yeni yasaklanmış değildi; şeriata göre her zaman için cezası olan bir suçtu. Yeni olan, göçmenlerin köle satmasının, hür insanların da köle olarak satıldığı gerekçesiyle tamamen yasaklanmasıydı. Osmanlı yönetiminin, önce de belirttiğimiz gibi, aynı savı, yani kimin köle kimin hür olduğunu bilmenin olanaksız olduğunu ileri sürerek Çerkes kölelere imparatorluğa göçleri sırasında müdahale etmeyi reddetmiş

olması ortaya çelişkili bir durum çıkarıyordu. Ancak Çerkeslerin imparatorluğa göçünden sonra durum değişmişti; bu, hükümetin şeriatın buyruklarına uyulduğunu görmek istemediği anlamına gelmiyordu. Fuad Paşa'nın sözünü ettiği suiistimallere son verilmesini isterken samimi olduğuna kuşku yoktur. Ne var ki, ifade biçimi ve sert buyruğu, Osmanlı hükümetinin Çerkes ticaretini "askıya alırken" açığa vurmadığı bazı aşkın nedenleri olduğuna işaret etmektedir. Köle satışının "askıya alınmasının" köle ticaretinin yasaklanmasıyla eşdeğer olduğunu söylemeye gerek yoktur. Efendilerin meşru köleleri üzerindeki mülkiyet haklarını tanımak dışında bir seçeneği olmayan hükümet, dini bir sav ileri sürerek doğrudan yasak getirememiş ve bu kez bir "hikmet-i hükümet" de ileri sürmemişti. Fuad Paşa'nın fırsatçılara değinmesi, göçmenlerin köleleri hızla üçüncü kişilere devretmesinden hükümetin rahatsızlık duyduğunu göstermektedir. Çerkes göçü tam bir kaos içinde gerçekleştiği için, az bir sermayesi olan herkes ileride satmak amacıyla köle edinebiliyordu. Peki o halde bu emirle, "vurgunculuğun" denetlenmesi mi amaçlanıyordu? Yoksa, daha da önemlisi hükümet, pazara aşırı miktarda köle akmasının fiyatlarda ani bir düşüşe yol açmasını mı önlemeye çalışıyordu? Dahası, sadrazamın köle satın aldıklarından söz ettiği "ecanib" kimdi? Neden Babıâli'nin bilhassa bu kişilerin yaptığı köle ticareti konusunda bilgilendirilmesi gerekiyordu? "Ecanib" ile kastedilen elbette yabancılardı ve genellikle gayrimüslim ülke vatandaşlarını belirtmekte kullanılıyordu. Avrupalıların köle satın almalarının tek tük örnekleri olmuş olabilir. Osmanlı yönetimi, bu kişileri yetkililerin doğrudan cezalandırmasının Avrupalılara tanınan kapitülasyonların ihlali anlamına geleceği için mi haklarında bilgi edinmek istiyordu? Yoksa, bu terimi kullanan Fuad Paşa, düpedüz hükümetçe tanınmayan kişileri mi kastetmişti?

Haziran/Temmuz 1866'da, Zaptiye Nezareti memurları, yukarıda sözü edilen emre dayanarak Hacı/Arap Süleyman Ağa adında Mısırlı bir köle satıcısını, beş erkek çocuğu Mısır'a giden bir gemiye bindirmekten alıkoymuştu. Satıcı, köleleriyle ilgili olarak sorgulanırken, Zaptiye Nezareti kendisine çocukların aslen hür olduklarını iddia ettiklerini söyledi. En ufak bir korkuya kapılmayan satıcı, bu köleleri İstanbullu satıcılardan aldığını ve meselenin, bu kişilerin şeyhülislamlığa çağrılmalarıyla açıklığa kavuşabileceği-

ni iddia etti. Rumeli kazaskerliği dairesinde toplanan şer'î mahkeme, Hacı Süleyman lehine karar verdi. Dolayısıyla, Zaptiye Nezareti memurlarının, ülkenin en yüksek dini otoritesi olan şeyhülislamlık tarafından önlenmesi karşısında mahkeme hükmünü kabullenmekten başka yapabilecekleri bir şey yoktu. Ne var ki, sadrazamın emri doğrultusunda görevlerini yerine getirmek istediklerinden, hemen pes etmediler. Zaptiye Nezareti bu gelişmeyle ilgili olarak Meclis-i Vâla'yı bilgilendirdi ve çocukların evlerine iadeleri konusunda görüşünü aldı. Çocuklar memleketlerine yakınlarının yanına gönderilmiş olsalardı hür olduklarını kanıtlayabilirlerdi. Köle kökenli oldukları anlaşılsa bile onları ailelerinden ayırmak hükümetin emirleriyle bağdaşmazdı. Bu noktada, zaptiye memurlarının satıcıya, Çerkes köle alım satımının tümüyle askıya alınmış olduğunu ve köle çocukları ülkeden ihraç ederek sadrazamın emirlerine karşı gelmiş olduğunu söylemediklerini belirtmekte yarar var. Bunun yerine, hükümetin emirlerini, hür doğmuş hiçbir Müslümanın köleleştirilemeyeceği ve satılamayacağına ilişkin eski şeriat kuralına başvurarak yerine getirmeye çalıştılar. Dolayısıyla, hükümetin Çerkes köle ticaretinin askıya alınması emrini, hizmet içi olarak ve yalnızca memurlarına yol göstermek üzere çıkardığının varsayılması akla yatkındır. Zaptiye memurları daha önceleri bu ticareti bu yolla denetlemekte başarılı olmuş olmalılar. Ne var ki, Hacı Süleyman davasında işler fena halde yanlış gitti. Bu durum, belki de 4 Temmuz 1864 tarihinde bu emri çıkarmış olan Fuad Paşa'nın 5 Haziran 1866'da görevden alınması ve şeyhülislamlığın fırsat bu fırsattır diye emre karşı gelinesiyle açıklanabilir.[43]

Zaptiye Nezareti'nin meseleyi havale etmiş olduğu Meclis-i Vâlâ üyesi Osman Paşa, durumu Meclis-i Vükela'nın dikkatine sundu. 1864 tarihli emirden kapsamlı bir alıntı yaparak –aslında ilişikte sunarak– ele geçirilmiş olan çocukların emir gereğince evlerine iade edilmelerini, oysa şer'î mahkemenin kararından sonra bunun mümkün olmadığını vurguladı. Apaçık bir öfkeyle, göçmen çocukların sayısız hileye başvurularak köleleştirilmesi artık dayanılmaz bir noktaya geldiği için hem özel olarak bu davaya, hem de genel olarak bu meseleye ilişkin bir karara varılması gerektiğini söyledi.[44]

Eylül 1865'te bir başka gelişme olmuştu; Edirne valisi, Tekfurdağı bölgesi Mandıra köyünde Çerkes ümerası (beyler, köle sahibi sınıf) ile köle-

leri arasında kölelerin hukuki durumlarına ilişkin bir çatışma çıktığını telgrafla İstanbul'a bildirdi. Hükümet güçleri olaya müdahale etti ve birkaç kişinin ölümünden sonra düzeni sağlayabildi. Vali, 400 göçmen ailenin Mandıra gibi küçük bir köyde iskân edilmiş olduğuna dikkat çekerek, kendi aralarında "sahiplik ve kölelikten" (*mülkiyet ve memlûkiyet*) kaynaklanan böyle bir anlaşmazlık olmadığı takdirde bile Çerkesler çevrelerini rahatsız etmekten geri durmayacakları için, silahsızlandırılmaları gerektiğini ekledi.[45]

Meclis-i Vükela, bu iki davayı aynı sorunun –yani, köle sınıfından gelen göçmenlerin köle statülerini kabul etmemeleri– uzantıları olarak gördü ve 11 Mart 1867 tarihinde bu meseleyi tartışmak üzere toplandı. Hükümetin yakın zamanda karşılaştığı şer'î engelin bilincinde olan nazırlar, göçmen köle çocuk ticaretinin askıya alınmasına hiç değinmeyerek konuyu, hür doğmuş Çerkeslerin köle olarak satılmasının önlenmesiyle sınırlı tuttular. Köle ticaretini hâlâ tümüyle denetlemek istiyor olmaları, bundan böyle bir kölenin imparatorluk topraklarında yaşayan hür akrabaları olduğunu doğrulaması halinde hür sayılmasını önermelerinden anlaşılmaktadır. Üstelik bu işlemi, meselenin kölenin yakınlarının yaşadığı yerde araştırılmasını mümkün kılarak iyice basitleştirdiler. Böylece kölenin söz konusu yere bizzat gönderilmesi gerekmeyecekti. Bu düşünce biçiminin tabii ki önemli bir kusuru vardı. Akrabaların köle sınıfından olması halinde çocukların satışının geçersiz kılınması için hiçbir şeyin yapılamayacağı ima ediliyordu. Ne var ki, meclis, göçmen kölelerin hukuki durumları üzerinde durarak bu daha geniş sorunla ilgilendiğini gösterdi. Aslında, tartışma temel olarak bu konu etrafında dönmekteydi.

Meclis, tüm Çerkeslerin Müslüman ve artık Osmanlı tebaasından olduğuna işaret etti. Geri kalan Osmanlı tebaasıyla –ki bunların sahip olduğu en değerli şey özgürlüktü– aynı hukuki ve medeni durumu paylaşacak olmaları son derece doğaldı. Demek ki, Osmanlı tebaalığına hak kazanmış olan Çerkeslerin köle olamayacağı ileri sürülebilirdi. Oysa Osmanlılar Çerkesler arasındaki kölelerin hukuki durumlarına göç sırasında müdahalede bulunamazlardı; çünkü "bunların min-el-kâdim itiyad eyledikleri esaret maddesi memlukiyet halinde bulunanların itiraf ve kabul-ü rıkkiyetleriyle cari" idi. Yani meclis, kölelerin Tekfurdağı'nda olduğu gibi hukuki durumlarını tartış-

maya başladıkları durumlarda, hükümetin harekete geçmesi gerektiğini ima ediyordu. Bununla birlikte, tahminen 150.000'i aşkın kölenin azat edilmesi sorununun çözümü, kesinlikle şeriatın sınırları içinde aranmalıydı.

Meclis-i Vükela bu bağlamda, sözleşmeye dayalı bir azat uygulaması olan ve kölenin azat edilmesi karşılığında sahibine belirli bir ödeme yaptığı İslami "mükâtebe" yöntemini önerdi. Ayrıca hükümetin kölelerini azat etmeleri karşılığında efendilere bir tazminat ödemeyi taahhüt etmesini de önerdi. Çerkes yerleşim bölgelerinin çevresinde boş ve uygun hazine arazileri olduğu biliniyordu. Bu yerleşim bölgelerine komşu arazi parçaları, kölelerini serbest bırakmaları karşılığında Çerkes önderlere verilebilirdi. Arazi ve köleler sınıflandırılacak, niteliklerine ve durumlarına göre her ikisine de değer biçilecekti. Bu şekilde, kölenin değeri ve arazi parçası arasında uygunluk sağlanacak ve arazi kölenin azatlık bedeli (*bedel-i itk*) yerine geçecekti. Meclis, bu yöntem sayesinde göçmen kölelerin hür insanlarla aynı muameleyi görebileceğini, boş hazine arazilerinin tarıma açılabileceğini ve pek çok kölenin azat edilebileceğini ileri sürmekteydi. Ne var ki, mükâtebe tamamen isteğe bağlı bir sözleşme olduğu için, köle ve efendisi olmak üzere her iki tarafın da onayını gerektiriyordu. Bundan dolayı hükümet, kölelerin mükâtebe yoluyla azat edilmelerini, bilhassa efendiler açısından bir zorunluluk haline getirmekten kaçınacak ve politikasını açıklayarak onaylarını almaya çalışacaktı. Meclisin kararı bütün imparatorlukta uygulamaya geçirilecekti. Sadrazamın raporu üzerine, Meclis-i Vükela'da alınan bu kararları padişah 1 Mayıs 1867'de onadı.[46]

Göçmenlerin köle satışına getirilen "geçici" yasağın sonraki yıllarda da geçerliliğini koruduğunu ve hükümetin, her ne kadar hep Meclis-i Vükela tarafından öne sürülen koşullarda olmasa da, Çerkes kölelerin mükâtebe yoluyla azat edilmesini teşvik etme politikasını koruduğunu biliyoruz. Mayıs 1870'te İngiltere'nin Rusçuk konsolosu Dalyell, validen, yerel arşivlerde "Çerkes göçmenlerin kendi aile üyelerini satmalarını yasaklayan" iki sadaret mektubu bulunduğunu öğrendiğini bildirmişti. Valiye göre ikincisi, 28 Zilkade 1281/24 Nisan 1865 tarihliydi. Vali, yazım hatalarını ileri sürerek metni konsolosa göstermek istememiş olsa da, bu emrin Temmuz 1864'te çıkan emirle benzeştiği varsayılabilir. Konsolos, yetkililerin, "ilk

efendinin ailesinde kaldıkları sürece" göçmen köleler meselesine karışmadıklarını, ama "böyle beyaz kölelerin üçüncü şahıslara satılmalarını önleyeceklerini" açıkça ifade ettiklerini bildirdi.[47]

Ağustos 1874'te Edirne'deki İngiliz konsolos yardımcısı Dupuis, Çorlu kasabasında efendilerle köleleri arasında çıkan karışıklığın yetkililer tarafından bastırıldığını bildirmişti. Dupuis'nin yazışmaları, hükümetin mükâtebeye ilişkin kararlarının uygulanmasına ilişkin bir fikir vermektedir. Dupuis'ye göre, önce köleler özgürlüklerini ilan ediyorlar, ardından efendiler silaha sarılıp, özgürlüklerinin bedelini ödemedikleri takdirde onları yeniden köleliğe dönmek zorunda bırakmaya çalışıyorlardı. Efendilerin aslında mükâtebeye istekli olduklarını, ama kölelerin azat edilmek için herhangi bir ödeme yapmaksızın hür olmayı istediklerini belirtmeliyiz. Meclis-i Vükela'nın kararları göz önünde bulundurulursa, hükümetin bu noktada devreye girip efendilere hazine arazisiyle ödeme yaparak sorunu halletmiş olması beklenebilirdi. Ne var ki, gelişmeler hayli farklı bir seyir izlemişti. Yerel idare, sahra toplarıyla donanmış birlikleri bir araya toplamış ve "Babıâli'nin talimatını Çerkes beylerine bildirerek onları askerin eline bırakmakla tehdit etmişti." Beylerin hükümetin koşullarını kabul etmekten başka seçenekleri yoktu. Bu, meclisin yukarıda sözü edilen kararlarıyla tasarlanandan adamakıllı farklı bir durumdu. Köleler "maddi bir ödeme yapmaksızın" azat edileceklerdi ve "köle sahipleri, o güne değin kölelerle paylaşmış oldukları toprakların tamamını tazminat olarak alacaklardı." Diğer yandan, köleler "Türk köylerine" dağıtılacak ve onlara başka arazi parçaları verilecekti. Dupuis, Edirne hapishanelerinde son karışıklıklarla ilgisi olan doksan kadar Çerkes beyi olduğunu eklemekteydi.

Kanunen, kölelerin efendilerinden bağımsız olarak mülk sahibi olmaya hakları yoktu; sahip oldukları her şey tanım gereği efendilerine aitti. Bu durumda "efendilerin kölelerle ortaklaşa ellerinde tuttukları arazi" azat bedeli yerine geçemezdi. Her halükârda, hükümet 1867 yılında köle sahiplerine köleleriyle birlikte zaten yerleşmiş oldukları araziyi değil, yerleşim bölgelerinin yakınındaki "boş" arazileri vermeyi teklif etmişti. Ayrıca hükümet, alınmış olan kararın tersine, askeri müdahalede bulunarak köle sahiplerine gözdağı vermiş, mükâtebe zorunluluğunu getirmişti. Bu düzenle-

menin karara aykırı olduğu fark edilmiş olmalı ki, Dupuis ikinci yazışmasında, kölelerden özgürlük bedelini efendilerine artık taksitle ödemelerinin beklendiğini bildiriyordu. Bununla birlikte "karılarını, çocuklarını, sığırlarını ve ev eşyalarını" yanlarına almalarına izin verilmişti. Yine de hükümet köle sahiplerini hazine arazisiyle tazmin etmekten kaçındı. Sonunda bu mücadeleyi kaybeden taraf, anlaşmazlığın başında efendileri tarafından talep edilen ödemeyi yapmayı kabul eden köleler oldu.[48]

Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi, hükümet kararları ile uygulamaları arasındaki açık tutarsızlığa rağmen, hükümetin göçmenlerin köle satışlarını sınırlamak ve kalıtsal Çerkes kölelerini azat etmek üzere hareket geçtiğine kuşku yoktur. Bu husus, o çağdaki Osmanlı toplumu gözlemcilerinin de dikkatinden kaçmamıştı. Aslında bu gözlemcilerin çoğu, hükümetin köle ticaretine karşı harekete geçmesi ve köleleri azat etmesi gerektiğini verili bir gerçeklik olarak düşünmüştü. Osmanlı İmparatorluğu'na gelen Çerkes kölelerin, "benimsedikleri ülkenin kanunları gereği"[49] hür olduklarının farkına vardıkları ya da koşullarındaki "değişimin bilincinde" oldukları üzerinde fikir birliği vardır.[50] Efendiler ile köleleri arasındaki anlaşmazlık da buradan kaynaklanıyordu. Hukuki, yani şer'î bakış açısına göre, Osmanlı ve Çerkes köleler arasında elbette hiçbir fark yoktu. Fark, uygulamadaydı: Osmanlıların, özellikle de seçkin sınıfın, kölelerini birkaç yıl hizmet ettikten sonra azat etmeleri bir gelenek halini almıştı. Göçmenlerin elindeki Çerkes kölelerin Osmanlıların tasarrufundaki kölelerle eşit muamele görmek istemiş olmalarını tahmin etmek zor değildir. Hükümetin Çerkes köleliğine yönelik politikası, "yabancı" bir düzeni, bir dereceye kadar kendi içinde eritme ya da dağıtma isteğine bağlanabilir. Yine de bunu salt bu nedene indirgemek konuyu aşırı basitleştirmek olur. Osmanlı yönetimi bu önlemleri alırken, servetleri ve iktidarları kalıtsal kölelerine bağlı olan Çerkes beylerinin otoritesini zayıflatma isteğiyle harekete geçmiş olabilir. Ne var ki, bu noktayı kanıtlamak için daha fazla araştırma yapılması gereklidir. İmparatorluğun son günlerine dek Çerkes göçmenlerden köle, özellikle de haremler için kadın köle satın almanın sürdürülmüş olması, Osmanlı politikalarını açıklamayı iyice zorlaştırmaktadır. Neden hükümet, yasal olan bir ticareti yasaklayarak halkın yanı sıra seçkinleri, hatta Osmanlı

sarayını, Çerkes köle alım satımını el altından yürütmek zorunda bırakmıştı? Ayrıca, neden tarımda hizmet veren köle sınıfının –hiç değilse yasal olarak satışa sunulan tüm köleler, sonra ne tür işler yapmış olurlarsa olsunlar bu saflardan geliyorlardı– azat edilmesini destekledi?

Fuad Paşa'nın 1864 tarihli emrinden önce birkaç önlem alındığı anlaşılmaktadır. Toledano'nun çalışmasından, daha 1861 yılında, yani Çerkeslerin kitle halinde imparatorluğa göç etmelerinden üç yıl önce göçmenlerin köle satışına ve kölelerin dolaşımına zaten bazı sınırlamalar getirilmiş olduğunu öğrenmekteyiz. Toledano, 1864'ten sonra, kölelerini Osmanlı topraklarında bir yerden bir başka yere götürme isteğiyle başvuran Çerkeslerin sayısında artış olduğunu da kaydetmektedir.[31] Elimizde yeterli belge olmadığı için, bu tür kısıtlamaların nedenleri ancak tahmin edilebilir.

Osmanlıların 1786'dan itibaren Mısır'a köle gönderilmesine getirdikleri yasak, bu nedenlerden biri olabilir.[32] Mısır'a ihracat yasağının hâlâ yürürlükte olduğunu gösteren, Osmanlı arşivlerinde tespit edebildiğim en geç tarihli belge 1842 yılına aittir. Bu, yasağın o yıl kaldırıldığı anlamına gelmemekle birlikte, 1861'e kadar yasağın yürürlükte olduğunu varsaymak için de bir neden yoktur. Her halükârda, 1860'larda Mısır, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezinden yapılan Çerkes köle ihracatının ana varış noktasıydı. Osmanlı devlet adamları bundan çok memnun olmamış olabilirler. Ne var ki, İstanbul ile Mısır arasında hem görünürde, hem de resmi düzeyde bir dostluk mevcuttu. Mısır'a yönelik Çerkes köle ticaretine genel bir yasak getirmek hiç de politik olmazdı. Dolayısıyla, Osmanlı yönetiminin, daha önce de gördüğümüz gibi, hür doğmuş Müslümanların köleleştirilmesi ve satışına karşı şer'î yasağa başvurmuş olduğu ileri sürülebilir. Bu çerçevede, Çerkes erkek çocuklarının Mısırlı köle satıcısı Süleyman'ın elinden alınmalarının bir rastlantı olmadığını düşünme yanlısıyım. Ancak, emin olmak için daha fazla belgeye gerek duyulduğunu kabul ediyorum. Yine de, bu davada hükümetin savının şer'î açıdan çürütülmesi, Osmanlı politikasının yeniden gözden geçirilmesinde yeterince önemli olmuştu. Bu demek değildir ki mükâtebenin yegâne nedeni, Çerkes köle sınıfını azat ederek imparatorluğun odağından yapılan köle ihracını kanunen zorlaştırmaktı. Fakat, yetkililerin ülkeden köle ihracatını denetlemeleri, Meclis-i Vüke-

la'nın bir kölenin hür akrabaları olduğu takdirde hür sayılması ilkesini öne sürmesinden sonra kolaylaşmış olmalıdır.

İngiliz kayıtlarından, Mısır'a yapılan Çerkes köle ihracının, 1864 yılından sonra Kahire ile İstanbul arasında bir anlaşmazlık konusu olduğunu ve her iki tarafın birbirini suçlamaya giriştiklerini öğreniyoruz. Nisan 1865'te İngiliz başkonsolos vekili, Mısır'a getirilen Çerkes köle sayısındaki artışla ilgili olarak basında çıkan raporlar hakkında Vali İsmail'e başvurmuştu. Vali, köle ithalini önlemek istediği halde, "Çerkes köle tüccarlarının Türkiye'den bir ticaret tezkeresi getirdiklerini" ve mallarına el konulması halinde bu tezkerenin kendilerine şikâyette bulunma hakkı verdiğini ileri sürmüştü.[53] "Ebeveyni Hıristiyan olan Çerkes çocukların, heryıl Konstantinopolis'ten ve Türkiye'nin diğer liman kentlerinden İskenderiye'ye gönderildiklerine" ilişkin raporların Londra'ya ulaşması üzerine Dışişleri Bakanı Lord Russell, İstanbul maslahatgüzarından bu raporların doğruluk derecesini bildirmesini istemişti. Büyükelçi Bulwer Mısır'dan döner dönmez Russell'a bizzat yanıt verdi. Sir Henry, "Çerkeslerin anavatanlarından sürülmeleri, bu talihsiz halk kitlelerini geçim olanaklarının sınırlı olduğu bir ülkeye savurdu" diye yazmıştı. Hükümetin ve hayırsever kişilerin çabaları yeterli olmamış ve "çocuklar, babalarının gözleri önünde ve annelerinin kollarında neredeyse açlıktan telef olmuşlardı." Dolayısıyla Sir Henry, bu koşullar altında, olağan Çerkes ticaretinde "müthiş" bir artış olduğunu doğrulamaktaydı.

Büyükelçinin yazışması, bize, Mısır'a Çerkes köle ihracatını merkezi Osmanlı yönetiminin onaylamadığına ilişkin bağımsız bir kanıt sağlıyor. Sir Henry'ye göre bu ticaret düpedüz "el altından yürütülmekte ve izin verilmekten çok, görmezlikten gelinmekteydi." Bununla birlikte, Osmanlı yönetiminin "Çerkes halkının toptan imparatorluğa akın etmesiyle oluşan" kriz koşullarından ötürü Mısır'a göç etmelerinden rahatsızlık duymadığı kanısındaydı. Ayrıca, çocuklar öyle yöntemlerle götürülüyordu ki hükümetin müdahale etmesi mümkün olmuyordu: "Sözgelimi, yanında beş ya da altı çocuk olan bir adam, hepsinin de kendi çocuğu olduğunu söylüyor ya da öyleler. Köle değiller ve muhtemelen onları satmanın lafını etmiyor." Sir Henry, Mısır yönetiminin zaman zaman müdahale edip çocukları satıcıların elinden aldığını, ama bunu Avrupalılar uğruna yaptığını sözlerine ekliyordu.[54]

Osmanlı yönetiminin Mısır'ın İstanbul'dan köle ithalatını önlemesi için hıdive baskı yaptığını, hatta köleleri geri göndermesini istediğini biliyoruz. Ağustos 1869'da Hıdiv İsmail Paşa, İngiltere'nin İskenderiye konsolosu Stanley'ye, Babıâli'yle yazıştıktan sonra "Konstantinopolis'e geri dönmek istemeyen 300'ü aşkın köleyi azat ederek evlendirdiğini" bildirmişti. İstanbul'dan Çerkes köle gelmesinden yine yakınmış ve meselenin burada ele alınması gerektiğini söylemişti. İngiliz elçiliği Stanley'nin yazışmasını Babıâli'ye aktardığında, Sadrazam Âli Paşa, hıdive, "Konstantinopolis'ten gizlice gelen beyaz kölelerle" ilgili olarak izlenmesi gereken en iyi yolun, Babıâli'nin Mısır'dan gelen siyah kölelere yaptığı gibi, ellerine azat tezkerelerini verip serbest bırakmak olduğunu söylediğini doğrulamıştı. Ardından "Mısır'a giden beyaz kölelerin hemen hepsinin kadın olduğunu, hıdivin haremine gideceklerini" ve hıdivle annesinin elinde 400'ü aşkın köle bulunduğunu belirtmişti.[55]

Hıdiv ile sadrazam arasındaki ağız kavgası giderek sertleşmişti. Bu arada, Lord Clarendon Mısır'da azat edilen köle sayısını çok yüksek bularak (büyük bir ticaretin işaretiydi bu) İstanbul'da Elliot'tan, bunu yasaklayan bir ferman çıkmasını sağlaması için, Babıâli'nin dikkatini bu meseleye çekmesini istedi. Selefi Bulwer gibi bu konuda İstanbul'la aynı görüşü paylaşan Büyükelçi Elliot, Clarendon'a verdiği yanıtta, "ekselanslarının [hıdiv] kendi haremi için ayrılmış olanlar dışında geniş çaplı bir beyaz köle ticareti yapıldığına inanmak için pek neden bulunmadığı" yorumunu yapmış ve resmi olmamakla birlikte güvenilir kaynaklardan, hıdivin "burada beyaz kız arayan bir temsilcisi" olduğunu öğrendiğini bildirmişti. Clarendon'un talimatı kendisine bildirildiğinde, Âli Paşa hıdivin beyaz kölelere ilişkin sözlerinin "doğru olmaktan uzak olduğunu" ileri sürerek şöyle yakınmıştı:

> Konstantinopolis'ten Mısır'a gönderilen beyaz kölelerin hıdivin dairesi için olduğunu, halkın eline nadiren geçtiğini duymayan kalmadı. Bu ticaret, bazı kadınlar tarafından Babıâli'nin bilgisi dışında gizlice yürütülüyor. Bu kadınlar, muhtaç durumdaki ailelerden satın aldıkları genç kızları hıdivin haremi için eğitiyorlar. Bugünlerde böyle bir lüks için büyük paralar ödeyebilecek tek kişi odur.

Âli Paşa daha sonra, Mısır'a köle ihracının durdurulması için yeni emirler çıkaracağı vaadinde bulundu. Hıdivin suçlamasına suçlamayla karşılık vermişti; Hıdiv köle ticaretine ilişkin sözlerinde samimi olsaydı, siyah köle ticaretinin önlenmesi tamamıyla ona bağlı olurdu, çünkü "Türkiye'ye gelen bütün siyah köleler" Mısır'dan gönderilmekteydi.[56]

Âli Paşa'nın son beyanını duyan Hıdiv İsmail, sözünü sakınmadan İstanbul'u eleştirdi. İngiliz başkonsolosuna göre, hareminde bazı Çerkes kölelerin hizmet verdiğini yadsımaya kalkışmamış, ama Çerkes köle ticaretine son verilmesi için önlemlerin ticaretin asıl yürütüldüğü yer olan İstanbul'da alınması gerektiğini yinelemişti. Aynca hiddetle belirttiğine göre:

> ...bu ticaret, Türk İmparatorluğu'nun yüksek makamlarında bulunan kimseler tarafından yürütülmekteydi ve paşaların en az yüzde sekseni beyaz köle alım satımından servet edinmişti. Kendisi de şimdiki sadrazam Âli Paşa'dan köle satın almıştı.

Âli Paşa'nın yukarıdaki sözlere yanıtının ne olduğunu bilmiyoruz. Ne var ki Elliot, hıdivin, paşaların beyaz köle ticareti yaparak servet edindiklerine ilişkin sözlerinin tamamıyla asılsız olduğunu ileri sürmüştü.[57] Elliot, o sırada üst sınıftan bazı Osmanlı kadınlarının, genç Çerkes kızlarını eğitip sattıklarından habersiz olabilir. 1873 yılında ise bir başka münasebetle, bazı seçkin erkek ve kadınların köle sahibi olduklarını kabul etmekteydi. Erkekler, imparatorluğun uzak vilayetlerinden İstanbul'a dönerken beraberlerinde birkaç siyah köle getiriyorlar, kadınlar ise yanlarına aldıkları Çerkes kızlarını Osmanlı görgü kurallarına uygun olarak yetiştiriyorlardı. Yüksek makamlardaki devlet görevlileri, satmak amacıyla bir iki köle getirdiklerinde, "nasıl ki uygun bir fırsat çıktığında elden çıkarmak üzere at satın alan bir İngiliz beyefendisi at tüccarı sayılmıyorsa" onların da köle satıcısı olarak görülmediklerini söylüyordu.[58]

Bu değerlendirme şöyle özetlenebilir: Osmanlılar göçmenlerin köle satmasına, ardından da göçmenlerde mevcut şekliyle köleliğe karşı harekete geçmişlerdi; çünkü, başka şeylerin yanı sıra, Çerkes kölelerin, imparatorluğun doğrudan kendi idareleri altında olan bölgelerinden yarı bağımsız

uzak vilayetlere yeniden ihraç edilmelerini istemiyorlardı. Osmanlılar Çerkezistan'dan yapılan köle ticaretine göz yummuş ve sonraki yıllarda Çerkes göçmenleri kabul etmekte hiç duraksamamışlardı; imparatorluğun bunun getireceği nüfus artışından yarar göreceğini ileri sürmüşlerdi. Köle ticareti, imparatorluğa ilave insan gücünün ulaşmasının bir aracı olarak görülmüştü. Çerkes kölelerin imparatorluğa göç etmelerinden sonra, aynı yola başvurularak kitle halinde ihraç edilmelerine izin vermek, önceki politikaları temelden sarsacaktı. Fuad Paşa'nın 1864 yılında Çerkeslerin kitlesel göçü doruğa ulaştığı ve göçmenlerin zorunlu ihtiyaçlardan ötürü köle satmaya en istekli oldukları bir zamanda böyle bir emir çıkarmış olması rastlantı değildir. Demek ki, Çerkeslerin imparatorluğa gelmesinden önce ve sonraki Osmanlı politikaları arasında bu anlamda bir uyuşmazlık olmadığını söyleyebiliriz.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE OSMANLI POLİTİKASI VE JÖN TÜRKLERİN GELİŞİ, 1876-1909

Abdülâziz ve V. Murad'ın bürokratlar ve ordu koalisyonu tarafından peş peşe tahttan indirilmelerinden sonra, 31 Ağustos 1876'da, II. Abdülhamid tahta çıktı; o sırada Balkanlar'da ciddi bir uluslararası kriz yaşanmakta ve ülkede köklü bir yapısal değişim gerçekleşmekteydi. Padişah, kendisini iktidara taşıyan "reform partisine" söz vermiş olduğu gibi, 23 Aralık 1876'da Kanun-ı Esasi'yi ilan etti. İmparatorluğun parlamenter sistemle deneyimi cidden başladığına göre daha önceki Tanzimat reformları meyvesini veriyor gibiydi. Anayasa, Şûray-ı Devlet başkanı olan ve reform partisinin lideri olarak görülen Midhat Paşa başkanlığındaki bir özel kurul tarafından hazırlanmıştı. Kurulda Namık Kemal ve Ziya Bey (Paşa) gibi önde gelen entelektüeller ve siyaset yazarları da vardı. Bu bölümde göreceğimiz gibi, reform yanlıları, anayasanın ilanı öncesi ve sonrasında, köle ticaretine ve köleliğe karşı önlemler de önermişlerdi. Midhat Paşa ve meslektaşları, tüm Osmanlı tebaasının "kişi özgürlüklerini" ve "kanun nezdinde eşitliğini"[1] güvence altına alan bir anayasa getirmeyi amaçladıkları için, köleler konusunda bir istisna yapmamışlardı. Dolayısıyla anayasa tartışmaları, imparatorlukta izlenen kölelik karşıtı politikaya yeni bir ivme kazandırmıştı.

Ne var ki, bu ilk parlamento deneyiminin kısa ömürlü olduğu görülmektedir. Abdülhamid kendi kişisel ve otokratik yönetimini oluşturarak zamanla bir istibdad rejimi kurdu. Geleneğe başvurarak, sultanın şahsına bağlılık anlayışını, yine Osmanlı toplumsal ve siyasal düzeninin temel taşı haline getirdi. Osmanlı tarihçilerinin "sadakat düzeni" diye niteledikleri bir düzen oluştu ve devlet kademelerinde yaygınlaşarak gelişti.[2] Aslında, sık sık kullanılan "sadakat ve ubudiyet" adlandırmasından da anlaşılacağı gibi, bu, iki yönlü bir düzendi. Sadakat niteliğinin, devlet görevlilerinin köleli-

ği/kulluğundan kaynaklandığı varsayılıyor ve bunu yeri geldiğinde "kanıtlamaları" bekleniyordu. Bu dönemde köle kökenli devlet görevlileri fazla olmadığı için, bu olgu, kulluk retoriğinin yeniden canlandırılması olarak tanımlanabilir. Bu bölümde, Osmanlı yönetiminin kölelik kurumu aleyhindeki politikasının, Abdülhamid idaresinin yapısından bağımsız olarak ve kulluk söyleminin canlandırılmasına rağmen devam ettiği ileri sürülecektir. Bununla birlikte sultan, kölelik karşıtı önlemlerin esası konusunda Babıâli'yle sık sık görüş ayrılığına düşmüş ve kimi zaman onayının alınmasında uzun gecikmeler olmuştu. Aynı sorun, İngiliz Elçiliği'nin Osmanlı yönetimiyle temaslarında da çıkmıştı. Son olarak, bu bölümde Jön Türklerin İkinci Meşrutiyet dönemindeki bazı politikalarını inceleyeceğiz.

Köleliğe Karşı Alınan Önlemler ve Abdülhamid'in Cülûs Hatti, 1876

Padişahın, cülûs törenlerinde âdet olduğu üzere Babıâli'de okunan tahta çıkış konuşmasını, oğlu Ali Haydar Midhat'a göre bizzat babası Midhat Paşa kaleme almıştı. 1899 yılında Avrupa'da Jön Türk muhalefetine katıldıktan sonra yazılarını sürgünde yazan Ali Haydar Midhat, Sultan Abdülhamid'in, Midhat Paşa'nın yazı taslağını kırpıp bozarak ve bazı önemli bölümlerini çıkararak gelecekteki despot idaresinin işaretlerini verdiğini kanıtlamak için, Midhat Paşa'nın yazı taslağıyla Abdülhamid'in cülûs hattını karşılaştırmıştı. Metinden çıkarılan bölümlerden biri, Midhat Paşa'nın imparatorlukta köle ticareti ve köleliğin nasıl ele alınacağına ilişkin bir manifesto üzerine düşüncelerini içermekteydi.

Ali Haydar'ın bu çalışmasının, biri İngilizce, diğeri Osmanlı Türkçe'si olmak üzere aralarında önemli farklar bulunan iki metni vardır. İngilizce baskıda Ali Haydar, Midhat Paşa'nın taslağında köle ticareti ve köleliğe karşı önlemler üzerine sultana söyletmek üzere yazdığı bölümü şöyle çevirmektedir:

> Köle alım satımı, şeriatın emirlerine aykırı olduğu için sarayımızdaki köleleri ve haremağalarını azat ediyor ve bundan böyle gerek alış, gerek satış olsun, bütün köle ticaretinin, imparatorluğumuz bünye-

sinde resmen yasaklandığını ilan ediyoruz. Mevcut tüm kölelerin tedricen azat edilmeleri için bir tarih saptanacak ve köleliğin herhangi bir şekilde tekrar ortaya çıkmasına engel olmak için özel önlemler alınacaktır.[3]

Osmanlıca baskıda, Midhat Paşa'nın kendi sözleri, eğer gerçekten onun sözleriyse,[4] hayli farklıdır. Burada, "kökenleri şüpheli (*asl ve nesli meşkûk*) köle ticaretinin, insanlık ve uygarlık gerekleriyle bağdaşmadığı için şeriat tarafından yasaklandığına" işaret etmektedir. Demek ki, Midhat Paşa, köle satışının yasaklanması için, selefi Fuad Paşa'yla aynı mantığı yürütüyor ve bu kişilerin köle kökenli olup olmadıkları kesin olarak bilinemediğinden satılmamaları gerektiğini söylüyordu. Fakat, Midhat Paşa'nın taslağında, köle ticaretinin genelde şeriat tarafından kınandığına değinilmemektedir. Kölelerin tedricen azat edilmelerine gelince, önceki Osmanlı politikasıyla yine aynı çizgide olan Midhat Paşa, köle stoklarının beslenmesini önleyerek kölelik kurumunu zayıf düşürmek ve mevcut köleleri özgürlüklerine kavuşturmak için mükâtebenin, gönüllü olarak buna rıza gösteren köleler ve efendileri açısından geçerli olacağını söylüyordu. Taslakta, "köleliğin herhangi bir şekilde tekrar ortaya çıkmasına" yönelik önlemlere hiç değinilmediğini söylemeye gerek yoktur. Siyah köle ticaretinin Osmanlı İmparatorluğu'nda 1857 yılında kaldırıldığını, Çerkes ticaretinin çok geçmeden neredeyse el altından yürütülür duruma getirildiğini ve mükâtebenin zaten yürürlükte olduğunu düşünürsek, Midhat Paşa'nın özgün tek önerisinin, sultanın, Saray-ı Hümayun'daki cariyeleri ve haremağalarını, tebaasına örnek oluşturmak üzere azat etmesi olduğu açıklık kazanır. Bu hiç de azımsanacak bir şey değildi, çünkü özelde padişah hareminin, genelde harem düzeninin dağıtılmasına yönelik bir isteği dile getiriyordu. Padişahın, köle ticareti ve kölelik üzerine olan bölümü tamamıyla bu metinden çıkarmasının en önemli nedeni bu olabilir. Padişahın, saraydaki kölelerin azat edilmesi düşüncesini, kendi özel hayatına bir müdahale ve genelde köle ticareti ve köleliğe karşı bir önlemden ziyade, muhtemelen kendi hazinesine getirilen bir kısıtlama olarak değerlendirdiğine kuşku yoktur. Padişahın büyük giderlerinde kesinti yapma hevesinde olan Midhat'ın, di-

ğer saray hizmetlilerinin sayısını da düşürmeyi öndererek sultanın öfkesini yeterince üzerine çektiği belirtilmelidir.[5]

Ali Haydar, yazı taslağında köle ticareti ve köleliğe karşı ileride alınacak önlemlere bariz bir yer ayrılmış olmasını, babasının köleliği kaldırma yanlısı tutumuyla açıklamaktadır:

> Midhat Paşa, imparatorluk açısından bir rezalet ve yüz karası olarak gördüğü ve uygar milletler sıralamasında üst sıralarda yer alma iddiasıyla bağdaşmadığını düşündüğü köle ticaretini kaldırmak istiyordu. Bu nedenle, cülûs konuşmasında bunun kaldırılmasının ilan edilmesini önerdi... Sultan bu paragrafı tamamıyla çıkarmıştı.[6]

Metnin Osmanlıca versiyonu, İngilizce'sinden yine farklıdır, çünkü Ali Haydar burada, Midhat Paşa'nın "kölelik düzeninin kaldırılmasını" (*köle ve halayık usûlünün lağvı*) amaçladığını ileri sürmektedir.[7] Yine de, değerlendirmesi özü itibariyle aynıdır. Böylece, Abdülhamid kölelik yanlısı bir gerici olarak gösterilirken, Midhat Paşa ilerici ve köleliği kaldırma yanlısı olarak resmediliyordu. Aynı konu, daha sonra Jön Türk yazarlar tarafından özellikle devrim sonrasında ele alınmış ve padişah, imparatorlukta kölelik düzenini ayakta tutan tek güç olmasa da savunucusu olarak bilinegelmişti.[8] Ne var ki, mesele bu kadar basit değildi. Padişah, kölelik savunucusu idiyse, bu konuda babasından farklı değildi ve bu onun dış baskıya Tanzimat dönemi seleflerinden daha fazla direnebilmesini sağlamamıştı. Diğer yandan, Midhat Paşa köleliği kaldırma yanlısı olduğu halde, bu onu Reşid, Âli ve Fuad gibi daha kıdemli diğer Tanzimatçılar gibi köle satın almak ya da çalıştırmaktan alıkoymamıştı.

1857 Fermanının Birinci Meşrutiyet Döneminde Yenilenmesi, 1877

Padişah, cülûs konuşmasına reform partisinin köle ticareti ve köleliğe karşı alınmasını önerdiği önlemleri dahil etmek istememiş olmakla birlikte, kendisi bir girişimde bulunmuştu. Sadrazam Mütercim Mehmed Rüşdi Paşa, 22 Kasım 1876 tarihinde Şûray-ı Devlet'e, padişahın 1857 tarihli siyah köle ticareti yasağının yenilenmesi emrini vermiş olduğunu yazdı.

Sadrazama göre padişah, "Zenci esaretinin lağvına" yönelik önceki emirlerin sonuçsuz kaldığı görüşündeydi. Sadrazamın mektubundan anlaşıldığı kadarıyla, padişah, suçluların Osmanlı ceza kanunu gereğince cezalandırılmaları için özel yönetmeliklerin çıkarılmasını istiyordu. Yasak öncesinde ithal edilmiş olan köleler eski hukukî durumlarını muhafaza edecekler, ama yasak sonrasında ithal edilenler yetkililer tarafından azat edileceklerdi. Dolayısıyla, padişahın köle ticareti yasağı ihlallerinin yol açtığı sorunları ele almak üzere bir ferman ya da bir başka emir çıkarmak yerine özel bir kanun tasarısı çıkarmaktan yana olduğunu, kesin olmamakla birlikte söyleyebiliriz. Padişahın saraydaki kölelerin azat edilmesinden söz etmemiş olması şaşırtıcı değildir; tersine, Mekke ve Medine'de ikamet eden eski saray hadımlarının seyahat kısıtlamalarından muaf tutulmalarını isteyerek bu konudaki duyarlığını göstermişti. Görevi kanun tasarıları hazırlamak olan Şûray-ı Devlet, bu meselenin tartışılması için en uygun yerdi. Ne var ki, son raporun buradan çıkması 17 Ocak'ı buldu. O zamana kadar, Şûray-ı Devlet başkanı Midhat Paşa, 19 Aralık 1876'da, meşrutiyetin ilanından hemen önce, sadrazamlığa getirilmişti.

Şûray-ı Devlet, bu konuya ilişkin önceki emirleri uzun uzun inceledi ve sadece yasak ihlallerine yönelik olmaktan ibaret ceza yönetmelikleri hazırlamayı kabul etmedi. Üyeler son derece saygılı bir üslupla, hükümetin yeni ithal edilmiş kölelerin azat edilmesi için uygun bir kanun çıkarmaksızın "emir ve talimatlara" dayanmayı sürdürmesi halinde, bahane arayan birtakım kimselerin, konunun hukuk alanı dışında kaldığını ileri sürebileceğine işaret ettiler. Üstelik, devletin içeride reformlar, dışarıda sorunlarla meşgul olduğu bir dönemde, mevcut kölelerin "geçici bir süre" de olsa yasal olarak eskisi gibi özgürlükten yoksun bırakılmaları, "sorun çıkarmak için sıkı bir bahane" olabilirdi; dolayısıyla "dış baskılardan bağımsız olarak", "daha kusursuz" bir kanun hazırlanmalıydı. Bu şekilde, padişahın siyah köle ticaretinin tamamen kaldırılmasına ilişkin dileği eksiksiz yerine getirilecekti. Görünen o ki, Şûray-ı Devlet, mevcut köleleri derhal serbest bırakacak bir kanun tasarısı teklifinde bulunarak, köleliğin kaldırılmasına eşdeğer bir girişimde bulunmayı önermişti. Bu konuda nasıl akıl yürütüldüğü, gerek Sadrazam Midhat Paşa'nın, gerekse Şûray-ı Devlet'in raporun-

dan açıkça anlaşılmaktadır. Yirmi yıl kadar önce siyah köle ticareti kanuna aykırı sayıldığı ve kölelerin birkaç yıllık bir hizmet süresinden sonra azat edilmesi imparatorlukta yaygın bir gelenek olduğu için, elinde hâlâ köle bulunduran kişilerin mevcut yönetmeliklere karşı geldikleri düşünülüyordu. Köleler, dini bir kaygı duyulmaksızın azat edilebilirdi.

Şûray-ı Devlet, böyle bir kanun ilan edilinceye değin bazı önlemlerin derhal alınmasını önerdi. Padişah zaten Mısır, Trablusgarp ve Hicaz'a 1857 yasağını yenileyen birer ferman göndermeyi teklif etmişti. Şûray-ı Devlet, bunlara Yemen'in de eklenmesini önerdi ve tüm bu fermanlarda, bu "inayet-i hürriyetperveranenin" sultanın kesin talimatlarının doğrudan bir sonucu olduğunun açıkça anlaşılması tavsiyesinde bulundu. Demek ki şûra üyeleri, bir yanda yeni onaylanmış olan anayasa ve beraberinde getirdiği siyasal ve kişisel özgürlükler ile diğer yanda köle ticareti ve köleliğe karşı alınan önlemler arasında bir bağlantı olduğunu düşünüyordu. Bu noktada, anayasanın en hararetli sözcülerinden ve mimarlarından biri olan Namık Kemal'in, bu dönemde Şûray-ı Devlet üyeleri arasında yer aldığını belirtmek yerinde olabilir. Şûra, Zabtiye Nezareti ve vilayetlere, açılmakta olan yeni köle pazarları varsa kapatılmaları talimatının 20 Temmuz 1871 tarihinde zaten gönderilmiş olduğunu hatırlattı ve evvelce dağıtılmış olan köle pazarlarının, İstanbul'un Fatih semtinde olduğu gibi, orada burada yeniden ortaya çıkmakta olduğunu belirtti. Tüm bu pazarlar kapatılacak ve bu pazarları yeniden kuranlar, tıpkı köle ithal edenler gibi cezalandırılabilecekti.[9]

Midhat Paşa 27 Ocak 1877'de, padişaha Şûray-ı Devlet'in tekliflerini destekleyen raporunu sundu. 1857 ferman metinlerinin de ilişikte yer aldığı bu raporda, siyah köle ticaretinin insanlık ilkeleriyle bağdaşmadığı ve yabancı devletlerin sürekli şikâyetlerine neden olduğu için, kaldırılmasına hükümet tarafından zaten karar verilmiş olduğunu yazmaktaydı. Padişah genellikle bir iki gün içinde onay (irade) verirdi; ama Abdülhamid bu kez bunu yapmak istemedi. Padişahın onayı 18 Şubat 1877 tarihinde çıktığında ise, Midhat Paşa artık sadrazam değildi; 5 Şubat'ta bu görevden alınmış, Avrupa'ya sürgüne gönderilmişti. Bu, Midhat Paşa'nın siyahların köle olarak çalıştırılmasına son verecek bir kanunun çıkması için baskı yapmasın-

dan ötürü görevinden alındığı anlamına gelmemelidir. Ne var ki, sadrazamın siyaset sahnesinden çekilmesinden sonra, padişahın iradesinde sadrazamın kanun teklifinden hiç söz etmemesi daha kolay olmuştu. Sadrazamın kanun teklifini muhtemelen aşırı bulan ve bunun uygulamaya geçirilmesinin zor olduğunu düşünen padişah, 1857 tarihli yasağın yenilenmesinden ibaret olan bir fermanın çıkarılması talimatını vermekle yetindi.[10]

Yeni fermanın metni eskisinden ödünç alınmış ve bazı yerlerde kelimesi kelimesine aktarılmıştı. Yeni olan, fermanın ilanının, padişahın özgürlükçü bir hareketi olarak tanımlanmasıydı. İleride siyah köle sahibi olmak gibi suiistimallerin önlenmesi için, siyah köle ticaretine getirilen yasağın (menn'i esaret) uygulanmasında iki katı çaba gösterilmesi buyruluyor, siyah kölelerin mevcut istihdamına ise hiç değinilmiyordu.[11]

Fermanın anayasayla bağlantısı, fermana açıklık getirmek üzere vilayetlere yazılan ve tüm valilere, yeniden kurulmakta olan köle pazarlarını kapatmalarını buyuran sadaret emrinde iyiden iyiye belirgindir. Emirde, siyah köle alım satımının iki nedenden dolayı sona erdirilmesi gerektiği ifade ediliyordu. İlki insani nedendi. İkinci ve asıl önemlisi, anayasaya aykırı olmasıydı. Sadaret emrinde, Osmanlı tebaasının yeni ilan edilmiş olan anayasanın adil gereklerine uygun olarak özgürlükten eşit yararlanması üzerinde duruluyordu.[12] Bu, resmi Osmanlı belgelerinde, kölelik konusunda karşılaşılabilecek en açık sözlü ifadelerden biridir. Bütün Osmanlı tebaasının özgür olduğunun ima edildiği bu ifade, toplumda şeriatın onayıyla mevcut olan köle-hür insan ayrımı dikkate alınmaksızın kölelik kurumunun tanınmamasına eşdeğerdi. Kastedilen, böyle "hür" bir toplumda köle ticaretine yer olmadığıydı. Bu ifade, Osmanlı toplumsal ve dini gerçekleri ve bunun uygulanabilirliği bir yana, Midhat Paşa'nın görevden alınmasıyla dinmemiş olan meşrutiyet coşkusunun derin etkisini yansıtmaktadır. Ne var ki, meşrutiyet dönemi hayli kısa ömürlü olmaya yazgılıydı. Meclisin, Rusya'yla girişilen felaketli savaşın ardından 13 Şubat 1878 tarihinde dağıtılması, Meşrutiyet dönemini fiilen sona erdirdi. Bununla birlikte, padişah 1876 tarihli Kanun-ı Esasi'yi hiçbir zaman resmen iptal etmedi.

Meşrutiyetle bağlantısı veri alındığında sorulması gereken soru, Abdülhamid iktidarının sonraki döneminde, köleliğe karşı alınan önlem-

lerde buna koşut bir gerileme olup olmadığıdır. İngiltere'yle siyah köle ticaretini bastırmaya yönelik gecikmeli bir anlaşmaya varılmış, konuyla ilgili sorunların ele alınması için bir kanun çıkarılmış ve Osmanlı devletinin Abdülhamid'in iktidarı sırasında siyah köle ticaretiyle ilgili olarak Brüksel Genel Kararları'na imza atmış olduğu göz önüne alınacak olursa, bu soruya verilebilecek kestirme yanıtın olumsuz olduğu anlaşılır. Fakat, bunlar nihai sonuçlardı ve elde edilmeleri hiç kolay olmamıştı. Bu gelişmeleri değerlendirmeye geçmeden önce, Midhat Paşa'nın görevden alınmasından sonra karıştığı bir olayın kısaca incelenmesi yerinde olabilir.

1879 yılının Aralık ayı sonunda İngiltere'nin Cidde konsolosu James Zohrab, İstanbul Elçiliği ve İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na, sürgünde bulunduğu Avrupa'dan döndükten sonra Suriye'ye vali olarak atanan Midhat Paşa'nın, bir din ileri gelenine iki cariye armağan etmiş olduğu bilgisini ulaştırmıştı. Konsolosun bu ufak bilgiyi edinme şekli, en basit ifadeyle tuhaftı. O aralık ayında konsolos, Cidde Valisi Ali Paşa'yı, gördüğü kötü muamele üzerine konsolosluğa sığınmış olan bir Çerkes kadın köle hakkında konuşmak üzere konsolosluğa çağırmıştı. Vali konsolosluğa geldiğinde "endişeli ve neredeyse korkmuşa" benziyordu. Meseleyi öğrendikten sonra konsolosa, kendisini "korkutmuş" olduğunu, çünkü "aynı konuda olmalda birlikte daha farklı bir sorunla karşılaşmayı beklediğini" söylemiş, ne beklediği sorulduğunda ise şöyle demişti: "Midhat Paşa'nın Yüce Şeyh Abdülkadir Geylânî'nin vekili Süleyman Efendi'ye vermiş olduğu iki kızın... kaçıp konsolosluğa geldiğini sandım." Zohrab'ın bu konudaki yorumları oldukça ağır ifadelerle yüklüydü:

> Midhat Paşa gibi son derece saygın bir kişinin köle alıp satmakla kalmayıp, bir kişinin şehvet duygularına, ki o kişinin ne kadar yüksek bir makamda olduğunun önemi yok, yaranacak kadar alçaldığını duymanın beni ne kadar şaşırttığını söylemem gereksiz.[9]

Valinin bu bilgiyi kasıtlı olarak açığa vurduğuna kuşku yok. Bunu niye yaptığı ise o kadar açık değil; üçüncü bir kişinin, sözgelimi padişahın kışkırtması üzerine yapıp yapmadığı da bilinmiyor. Ne var ki, yakın geç-

mişte padişahtan kölelerini azat etmesini istemiş ve köleliği kaldırma yanlısı bir portre çizmeye daima özen göstermiş olan Midhat Paşa'nın itibarının zedelenmesine çalışıldığı söylenebilir.[14]

Bu olay, kabalığı bir yana, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın harekete lenmesine yol açmıştı. Köle Ticareti Dairesi'nden Wylde, Midhat Paşa'nın "köle armağan etmek gibi şaibeli bir işe karışmasından dolayı" esef duyduğunu belirtiyordu; "... köleleri ya kendisi satın almış olmalıydı ya da armağan olarak kabul etmişti." Ocak 1880'de Lord Salisbury, Zohrab'ın raporuyla ilgili olarak harekete geçip geçmemiş olduğunu öğrenmek üzere Büyükelçi Layard'la yazıştı. Layard'ın yanıtı, köleler konsolosluğa sığınmamış oldukları için, nasıl bir müdahalede bulunabileceğini bilmediğini söylemek oldu ve başka açıklamalar da yaptı:

> Üstelik, siyasal kaygılar bana, mesele çıkarılmanın yarar getirmeyeceğini düşündürüyor. Bu, ancak benim Midhat Paşa aleyhinde bir suçlamanın soruşturulmasını talep etmem üzerine ele alınabilir. Köleler korunmak için Bay Zohrab'a başvurmadıklarına göre hayatlarından memnun olsalar gerek.

Layard daha sonra Salisbury'den, "ciddi sonuçları olabileceği" uyarısında bulunduğu bu konuda ne yapması gerektiğine ilişkin talimat istedi. Wylde bu kez bu meseleye müdahale etmenin politik olmayacağını kabul etti ve Layard'a, "köle armağan etmenin kendisine hiçbir itibar kazandırmayacağını" Midhat Paşa'ya özel olarak söylemesini önerdi. Daha da ihtiyatlı olan Müsteşar Yardımcısı Sir Julian Pauncefote, bu bilginin yanlış olabileceğine işaret ederek tedbirli olunmasında ısrar etti. Böylelikle, bu konu bir kenara bırakıldı ve Layard'a Babıâli'ye protestoda bulunmaktan kaçınması talimatı verildi.[15] Burada belirtilmesi gereken nokta, İngilizlerin "şaibeli" olarak değerlendirdiği bir durumu Osmanlıların aynı açıdan görmemesidir. Bir başka kaynaktan, "anayasanın babası" Midhat Paşa'nın bir istisna olmadığını öğrenmekteyiz. Midhat Paşa, oğlu Ali Haydar'ı dünyaya getiren ve bir Çerkes cariye olan ikinci karısı Şehriban'ı 2000 altın karşılığında Nazif Paşa adlı birinin evinden satın almıştı.[16]

Siyah Köle Ticaretini Önlemeye Yönelik İngiliz-Osmanlı Konvansiyonu, 1880

1880 yılında Osmanlı ve Britanya imparatorlukları siyah köle ticaretinin bastırılması için bir konvansiyon imzaladılar. İngilizler, anlaşmanın imzalanması sonucunu getiren adımı Haziran 1878 gibi yakın bir tarihte atmış olmakla birlikte, daha önce de bir anlaşma için çeşitli girişimlerde bulunmuşlardı.[17] 19 Haziran 1878'de Büyükelçi Layard, Babıâli'ye, İngiliz hükümetinin Osmanlı İmparatorluğu'yla bir anlaşma yapmak istediğini iletmiş ve bir taslak göndermişti. Osmanlı yönetimine, ilk toplantısı Layard'ın notasından altı gün önce gerçekleşen Berlin Kongresi'nde İngilizlerin desteğine büyük gereksinim duyduğu için, daha çok baskı yapmanın tam zamanıydı. Layard notada, Kızıldeniz'deki köle ticaretinin azalmaksızın sürmesinden ve hâlâ bir anlaşma yapılmamış olmasından dolayı 1877 İngiliz-Mısır Anlaşması'ndan umulan yararların boş çıkmış olmasından yakınıyordu. Mısır anlaşmasından[18] zaten rahatsızlık duyan İstanbul hükümetine muhtemelen daha çok baskı yapmak için, Mekke şerifinin Hicaz'a köle ithalinin durdurulmasından yana olduğundan söz ediyor ve onun bu iyi niyetinden yararlanarak bir anlaşma imzalanmasını öneriyordu.[19] Osmanlı hükümeti ise Berlin Kongresi'nin 13 Temmuz 1878 tarihinde sona ermesine dek harekete geçmek istemedi. Ne var ki, bu mesele artık gündemdeydi.

6 Ağustos 1878 tarihinde Sadrazam Safvet Paşa, Osmanlı hükümetinin de bir süredir siyah köle ticaretini önlemeye çalıştığını ve böyle bir anlaşma yapılmasının "İngiltere üzerinde olumlu bir etki bırakacağını" padişaha hatırlatarak anlaşma taslağını incelemek üzere bir kurul oluşturulması için izin istedi. Abdülhamid, Safvet Paşa'nın bu talebini geri çevirmesine karşın, "köleliği kaldırma yanlısı" olduğunun emarelerini göstermeye özen gösterdi. Köle ticaretini önlemeyi kendisinin de çok arzu ettiğini, bunun için büyük gayret gösterdiğini vurguladı; nitekim tahta geçtikten sonra sıkı bir yasaklama getirmişti. Görevlerini yerine getirmekte gevşek davranan memurların cezalandırılmasını emreden padişah, bu sayede böyle bir anlaşmaya gerek kalmayacağını belirtti.[20] Meclis-i Vükela, Layard'ın Babıâli üzerindeki baskısı sürdüğü için,[21] bu konuyu görüşmek üzere yeni

sadrazam Hayreddin Paşa'nın başkanlığında toplandı. Nazırlar, Osmanlı hükümetinin anlaşmayı imzalamayı reddetmesinin, Mısır anlaşmasına ilişkin mevcut uyuşmazlığı pekiştirerek Londra üzerinde çok kötü bir etki bırakacağına işaret ettiler. Bir kurul oluşturmak için yine izin talep ettiler ve yasağın uygulamaya geçirilmesindeki zorlukların, anlaşmanın imzalanmasından sonra İngilizlerin de desteği sayesinde çözüleceğini eklediler. Abdülhamid İngilizlerin anlaşma talebinde bulunma gerekçelerini tatmin edici bulmuyordu. Hayreddin Paşa'nın bir kurul oluşturma dileğini yine dikkate almayarak kendisinden "İngilizlerin peşinde oldukları her ne ise" Hariciye Nezareti aracılığıyla araştırmasını istedi. Padişah İngiliz Elçiliği'nden Babıâli'ye yazılı bir yanıt vermesini istemiş, böylece bir tür resmi teminat peşinde olduğunu ima etmişti.[22]

Hariciye Nazırı Sava Paşa'ya göre, İngiliz Elçiliği, İngiltere'nin tüm Avrupa ülkeleri ve Mısır'la köle ticaretine karşı anlaşmalar imzalamış olduğu, ama Osmanlı İmparatorluğu'yla böyle bir anlaşma yapılmadığı takdirde Mısır anlaşmasının hükümsüz olacağı açıklamasında bulunmuştu. İngilizler, Mısır'la yaptıkları anlaşmanın, padişahın Mısır üzerindeki egemenlik haklarını tehdit etme amacını gütmediklerine dair bir güvence de vermişlerdi. Bununla birlikte elçilikten kendisine, bu tartışma uzadığı takdirde İngilizlerin Mısır anlaşmasının Babıâli tarafından tanınmadığını ilan etmekten başka çareleri kalmayacağı söylenmişti. Sava Paşa, bundan İngiliz hükümeti ve kamuoyunun yanı sıra hıdivin de hoşlanmayacağını söyleyerek sadrazamı uyardı. Sorunun çözümünün bir anlaşma imzalamaktan geçtiğini ekleyerek sözlerini sürdürdü. Üstelik anlaşmanın asıl amacı, imparatorluktaki mevcut kölelerin serbest bırakılması değil (*fekk-i rıkkiyet*), yeni kölelerin ithalinin yasaklanmasıydı.[23] İngilizler çeşitli vesilelerle neden bir anlaşma yapmak istediklerini zaten açıkladıkları ve Osmanlıların bunu reddetmesinin siyasal anlamları aşikâr olduğu için, bunun aslında tam da padişahın aradığı türden bir güvence olması olasıdır. Elçilik bunu yazıya dökmekten kaçınmış ve bu güvence Osmanlı Hariciye Nezareti'ne ancak sözlü olarak iletilmişti.[24]

9 Temmuz 1879 tarihinde Meclis-i Vükela elçiliğin yanıtını ve Sava Paşa'nın notunu değerlendirdi. Nazırlar, İngiltere ile müzakerelere başla-

mak için izin isterken İngiltere'nin yalnızca köle ticaretini önlemek amacıyla bir anlaşma yapmak istediğini söyleyerek Abdülhamid'in kölelerin yakında genel olarak azat edileceğinden duyduğu endişeyi gidermeye çalıştılar. Padişah bu kez onay vermekle birlikte, nazırlarına önerilen anlaşma maddelerinin şeriata uygun olması gerektiğini hatırlattı.[35] Yeni sadrazam Said Paşa, Meclis-i Vükela'da değişiklikten geçen anlaşmanın bir kopyasını 18 Ocak 1880 tarihinde padişaha iletti. Abdülhamid, her zamanki kuruntuculuğuyla, anlaşma metnine Osmanlı savaş gemilerinin anlaşma yaptırunlanndan muaf tutulacağının açıkça belirtildiği bir cümlenin dahil edilmesini istedi. Meclis, anlaşmanın ele geçirilen siyah kölelerin İngilizler tarafından alıkonulmasını şart koşan bir maddesini (madde 5) zaten değiştirmişti. Değişildiğe uğrayan maddeye göre İngilizler, köleleri ancak yörede Osmanlı yetkilileri yoksa ellerinde tutabileceklerdi. Abdülhamid, ele geçirilen siyahların çoğunun Müslüman olduğunu ileri sürerek bu maddenin değişikliğe uğramış haline bile karşı çıktı ve Said Paşa'dan bunu yine değiştirmesini istedi.[36] Elçilikle yapılan yazışmadan sonra, Said Paşa padişaha anlaşma koşullarının tanım gereği savaş gemilerine yönelik olmadığını, yine de padişahın, savaş gemilerinin anlaşma koşullarından muaf tutulmasına ilişkin isteğine saygı duyulacağı yanıtını verdi. Sadrazam, elçiliğin ikinci hususta daha katı olduğunu fakat bunun zorunlu olarak böyle olduğunu açıkladı. Babü'l-Mendep ve Hürmüz Boğazı açıklarında seyreden Osmanlı gemilerinde ele geçirilen kölelerin Osmanlı limanlarına getirilmesi çok güç olacaktı. Bununla birlikte, padişaha, ele geçirilen kölelerin bölgedeki Müslüman hükümdarlara teslim edilmesi konusunda elçiliği ikna ettiğini ve bunun Osmanlı talebini karşılamakta yeterli olduğunu söyledi. Sonunda tatmin olan Abdülhamid, 24 Ocak 1880 tarihinde anlaşmanın imzalanmasına onay verdi.[37] Ertesi gün imzalanan anlaşma, 23 Mart 1880 tarihinde padişah tarafından onandı.[38]

Abdülhamid'in imparatorluğun egemenliğine bir tehdit olarak algılanan bir anlaşmaya karşı çıkması yeni bir şey değildi. İngiltere'nin anlaşma talebi, Abdülhamid'in selefl erinin iktidarları sırasında da birkaç kez geri çevrilmişti. Aslında padişahın sonunda anlaşmayı onaylamış olması bir adım "ileri" gidildiğini göstermektedir ki bu, İngiltere'nin baskısının Ab-

dülhamid döneminde yoğun olmasıyla açıklanabilir. Padişahın, bir emrivaki olan Mısır anlaşmasından sonra İngiltere'yle benzer bir anlaşma yapmaktan başka bir çaresi kalmamıştı. Diğer yandan, Abdülhamid anlaşmanın imparatorluktaki mevcut köleler açısından doğuracağı sonuçlardan endişe duyduğunu göstermişti. Görünen o ki, padişah anlaşmayı, nihayetinde siyah köleliğinden çok, siyah köle ticaretiyle sınırlı bir anlaşma olarak değerlendirmişti. Bu bakımdan Midhat Paşa'nın temsilcisi olduğu reform partisininkinden farklı bir tutumu vardı. Dolayısıyla, her ne kadar anlaşma metnünde bu önlemlere değinerek tam tersi bir tavır takınmış olsa da, Abdülhamid'in bu anlaşmayı Osmanlıların evvelce almış olduğu önlemlerin bir devamı olmaktan çok, büsbütün yeni bir başlangıç olarak değerlendirdiği açıklık kazanmaktadır. Başka bir deyişle padişah, 1880 yılında imparatorlukta mevcut köle istihdamını, Midhat Paşa'dan ve iktidara geçtiğinde 1857 fermanını yenilediği zamanki kendi tutumundan bir derece farklı olarak meşru bulmaktaydı. Ama göreceğimiz gibi, herkes aynı doğrultuda düşünmüyordu; devlet aygıtındakiler bile.

İngilizler ise resmi politikalarına bağlı kalarak imparatorlukta köleliğin hukuki durumuna müdahale ettiklerini akla getirecek hiçbir şey yapmadılar. Tersine, değişikliğe uğramamış ilk anlaşma taslağında bile, İngiltere'nin köleliği imparatorluğun bir kurumu olarak tanıdığının belirtilmesine dikkat edilmişti. Örneğin, Afrikalı köleleri imparatorluğu terk etmekten men eden Madde 1'de, "ev kölesi olarak efendilerine ya da hanımlarına" eşlik etmeleri halinde istisna tanınıyordu. Aynı şekilde, Madde 6, "İngiliz kruvazörlerinin, mürettebatı tümüyle ya da kısmen Afrikalı kölelerden oluşabilen Osmanlı gemilerine gereksiz müdahalede bulunmalarından kaçınmak" için, bu tür gemilerde, gemideki kölelerin tanımlandığı ve sayısının belirtildiği bir belgenin bulundurulmasını şart koşuyordu. Demek ki, anlaşma, yürürlüğe girmesinden sonra getirilen tüm siyah kölelerin azat edilmesini şart koşmak ve imparatorluğa siyah köle ithalini ve ihracını yasaklamakla sınırlı tutulmuştu.

Yine de, anlaşmanın imzalanmasıyla birlikte duvar delinmiş oldu. İngiliz donanmasına, "atanmış yetkililerin olmadığı Kızıldeniz'de, Aden Körfezi'nde, Arabistan kıyılarında, Basra Körfezi'nde, Afrika'nın doğu kıyı

şeridinde ve Osmanlı sularında" arama yapma ve el koyma hakkının verilmesiyle (Madde 5), İngiliz politikasının 1840 yılından beri güttüğü bir amaca ulaşılmış oldu. Anlaşmada bir tek Akdeniz'in yer almaması dikkat çekiciydi. Başta Trablusgarp ve Bingazi olmak üzere İskenderiye dahil Kuzey Afrika liman kentleri siyah köle ticaretinde önemli çıkış noktaları oldukları için, burada bir muamma vardır. Osmanlıların Akdeniz'in anlaşmaya dahil edilmesine karşı çıktıklarına işaret eden herhangi bir belgeye rastlamadım. Aslında, müzakereler sırasında Akdeniz'den söz edilmesini istemeyen İngilizler olmuştu. Bu, arama ve el koyma hakkının iki taraflı olmasıyla açıklanabilir. Diğer tüm denizlerde bunun diplomatik bir formalite olmaktan öte bir anlamı yoktu. Ne var ki, Akdeniz'de bir yanda Kuzey Afrika limanları arasında, diğer yanda, İzmir'le İstanbul arasında işleyen İngiliz buharlı gemileri, bilerek ya da bilmeyerek siyah köle taşıyorlardı. Üstelik, Osmanlı donanması Akdeniz'de eskiden beri diğer denizlere göre daha güçlü bir varlık göstermişti. Dolayısıyla, Akdeniz'de Osmanlı donanmasının İngiliz ticari gemilerini aramak ve el koymakla sorumlu tutulmasının İngilizler tarafından istenmediğini ileri sürmek akla yatkındır; netice itibariyle, kendileri de Osmanlı gemileriyle ilgili olarak aynı haktan vazgeçmek zorunda kalmışlardı.

1882 ve 1883 Kanun Tasarıları

Anlaşmayla birlikte padişah, siyah köle ticaretiyle, erkekleri hadım etme ve satma işiyle ve gerek gemi sahibi, gerek kaptan olsun köle taşımacılığıyla uğraşan tebaasını, "Osmanlı kanununa" uygun olarak cezalandırmayı taahhüt ediyordu. Ancak, 1857 ve 1877 fermanları bir yana, bu tür meseleleri ele alan bir Osmanlı kanunu yoktu. Önce de gördüğümüz gibi, mevcut köleler konusunda farklı düşünen padişah, Şûray-ı Devlet'in 1876 yılında düzgün bir kanun çıkarma girişimini bastırmıştı. Babıâli, anlaşmanın ve önceki Osmanlı yasaklarının yürürlüğe sokulmasındaki zorlukları gidermeyi isteyerek, İngilizlerin de teşvikiyle 1882-1883'te bu konuyu ele aldı. Bu yıllarda, özel bir kanun için padişahın onayını alabilmek üzere en az iki girişimde bulunulması gerekmişti. Abdülhamid bu gayretler sırasında biraz kararsız bir tutum sergilemiştir. İlgili Osmanlı belgelerinde yer

yer ortaya çıkan bilgilerden, padişahın böyle bir kanun düşüncesine büsbütün karşı olmadığı izlenimi edinilebilir. Hiç kuşkusuz, nazırlar kadar o da anlaşmanın ne anlama geldiğinin bilincindeydi; hatta Babıâli'yle bir yazışmasında, önerileri kabul etmeye hazırdı. Ancak iki girişim de sonuçsuz kalmıştı; daha doğrusu ilk kanun tasarısı tamamen rafa kaldırılırken, ikincisi 1889 yılına dek kanun haline getirilmedi.

İlk kanun tasarısı daha 1882 yılında saraya sunulmuştu. Bu tasarı diğerine göre daha eksiksiz hazırlanmıştı, çünkü yalnızca anlaşmanın uygulanmasına değil, mevcut kölelerin azat edilmesi gibi kapsamlı sorunların çözümüne de yer veriyordu. Aslında bu, siyah köleliğinin kaldırılması yönünde özenle hazırlanmış bir manifestoydu; dahası, Çerkeslerin köleliğine de değiniyordu. Bu kanun tasarısı, siyah köle ticaretine karşı evvelce alınmış olan önlemlerin kapsamının, hiç değilse bazı Osmanlı devlet adamlarına göre, ticaretle sınırlı kalmadığını ve kurumun kendisinin de hedeflendiğini göstermektedir. Bu bakımdan, Tanzimat'la ortaya çıkan, Birinci Meşrutiyet döneminde perçinlenen ve II. Abdülhamid döneminin geri kalan bölümünde Osmanlı seçkinlerinden bir bölümü arasında varlığını sürdüren bir düşünce biçiminin sürekliliğinden söz edilebilir. Bu açıdan bakıldığında, 1882 tarihli kanun tasarısı, Osmanlıların siyah köle ticaretine karşı önceden almış olduğu önlemlerle birlikte gelinen son noktayı temsil ediyordu.

İki bölümden oluşan kanun tasarısı, Şûray-ı Devlet'in Tanzimat Dairesi tarafından hazırlanmıştı. İlk bölüm imparatorluktaki mevcut kölelerin azat edilmesiyle ilgiliydi. İkinci bölümde, gerekli cezalar belirtilerek yakın zamanda imzalanmış olan anlaşmanın pürüzsüzce uygulanması amaçlanıyordu. Şûray-ı Devlet, doğrudan Osmanlı yetkililerine başvurarak ya da İngiliz elçilik ve konsolosluk görevlilerine sığınarak özgürlüğünü kazanma girişiminde bulunan kölelere anlayışla yaklaşıyordu. Şûra, 1876 Anayasası'na istinaden, "halkın elindeki sözde kadın köleler ve kölelerin" firar ederek "devlet tarafından ilan ve temin edilen özgürlük hakkından yararlanmaya" çalıştıklarını belirtiyordu. Hükümetin bu soruna genel bir çözüm bulması gerekmekteydi. Şûra, 1857'den sonra ülkeye getirilmiş tüm siyah kölelerin kanuna aykırı olarak ithal edildiklerini ve hür sayılmaları gerektiğini ileri sürdü. Geri kalanlar, yani 1857 yılından önce getirilmiş

olanlar ise, bu tarihe gelindiğinde zaten "yirmi beş-otuz yıldır" köleydiler; onları esaret altında tutmak "adil ve insanca" olmayacaktı. Bu nedenle hükümet, başvuruda bulunan her köle için, ne zaman ithal edildiğine bakılmaksızın bir "*hüriyet ilmühaberi*" çıkarmalıydı. Bu kişiler üzerindeki mülkiyet iddiaları, hak talebinde bulunabilecek kimseler, zaten "hür insanları satın alarak" siyah köle ticareti yasağını çiğnemekten suçlu oldukları için dikkate bile alınmamalıydı. Şûra açıkça, hükümetin bu doğrultuda önlem almakta başarısız olmasının, yakın zamanda "yabancı bir devletle yapılmış olan resmi bir anlaşma" ile yenilenmiş olan siyah köle ticareti yasağını fiilen tanımadığı anlamına geleceği uyarısında bulunuyordu.

Şûray-ı Devlet, anlaşmada belirtilen çeşitli suçlara verilecek cezaların 1857 fermanına ve Osmanlı Ceza Kanunu'na dayandırılacağına işaret etmişti. Şûra'ya göre, mülteci kölelerin kolluk güçleri tarafından hapsedilmesi gibi pek çok suiistimal, kanunun yürürlüğe girmesinden sonra sona erecekti. Şûra üyeleri, kanun tasarısının yalnızca siyah köleler göz önünde bulundurularak hazırlanmış olduğunu vurguladılar. Bununla birlikte, hükümete azat olmak için başvurmuş olan kadın köleler arasında bazı Çerkesler de bulunuyordu. Örneğin, içlerinden biri, on altı yıllık bir esaretin ardından Biga Asliye Mahkemesi tarafından serbest bırakılmış ve sonrasında evlendirilmişti. Ancak bir başka mahkeme (şer'î mahkeme?), kadının köle olduğuna hükmetmişti. Bunun üzerine evliliği iptal edilen kadın hapse atıldı. Şûray-ı Devlet, Osmanlı tebaasına geçmiş olan Çerkes aşiretlerinde köleliğin kanuna aykırı sayılması gerektiğini, çünkü şeriat ve kanuna göre bu tebaanın köleleştirilemeyeceğini kesin bir dille belirtti. Hür doğmuş çocukların köle olarak satılması gibi üzücü suiistimallerin sona erdirilmesi için, Çerkeslere yönelik bir kanun tasarısı hazırlanması önerisinde bulundu.[29]

Meclis-i Vükela, kanun tasarısında düzeltmeler yaptı ve bazı maddeler ekledi. Sadrazam Said Paşa padişahın onayını almak üzere tasarıyı saraya sundu.[30] Kanun tasarısında, imparatorluk bünyesindeki siyahların özgürlüğünün kanun nazarında güvence altına alındığı gereğince belirtiliyordu. Bundan dolayı, kaçak köleler hükümete başvurduklarında, değil hapse atılmak, kendilerine tam özgürlük tanınmalıydı. Siyah köle ticareti işine karışmış kişiler bir yıl hapse mahkûm edileceklerdi ve aynı suçu tek-

rar işledikleri takdirde mahkûmiyet süresi uzatılacaktı. Yolculukta efendilerine eşlik eden ev kölelerine ve ülke dışına çıkmak üzere imparatorluğu terk eden azatlı siyahlara özel pasaport verilecekti. Özel pasaportu olmayan her siyah köle olarak değerlendirilecek ve gereğince azat edilecekti. Onları ülke dışına çıkarma girişiminde bulunmuş kişilere karşı mahkeme işlemleri başlatılacaktı. Erkekleri hadım edenler ve suç ortakları, Osmanlı tebaası oldukları takdirde Ceza Kanunu'nun 171. ve 185. maddelerine uygun olarak kürek cezasına çarptırılacaktı. Hadım etme işlemi sırasında hayatını kaybedenler olduğu takdirde failler, kanunun 174. maddesine göre on beş yıl kürek cezasına çarptırılacaktı. Aynı şekilde, adam kaçıranlar üç yıl hapisle cezalandırılacaktı. Esir gemilerine el konulacak, köle sahipleri ve kaptanlar cezalandırılacaktı.[31]

Bu cezaların, kanun teklifi dini nitelikte olmadığı için, şeriat mahkemeleri yerine "*mehakim-i nizamiye*" tarafından verilecek olduğu vurgulanmalıdır. Şeriata her zamanki gibi sözde bir bağlılık gösterme zahmetine katlanılmış olmakla birlikte, köleliğe ilişkin şer'î kurallar pek dikkate alınmamıştı. Örneğin, Şûray-ı Devlet, özgürlük talebinde bulunan tüm siyah kölelerin azat edilmesi teklifinde bulunurken 1857 yılından önce ithal edilmiş kölelere istisna getirmiyordu. Şeriat açısından bakıldığında, hiçbir şeyin bir efendiyi, kölesini ömür boyu elinde tutmaktan alıkoymadığını söylemek gereksizdir. Dolayısıyla, 1857 yılından önce getirilmiş kölelerin de kapsanması kararının, şer'î hiçbir dayanağı yoktu. Babıâli'nin Osmanlı âdetlerine dayanarak önerdiği, aslında efendilerin köleleri üzerindeki mülkiyet haklarının devlet tarafından tanınmamasıyla aynı kapıya çıkıyordu. Ne var ki, köle sahiplerine, köleliği kaldırmaya yönelik bir buyruğun dayatılması düşünülmüyordu. Aynı şekilde, yazgılarından hiçbir şikâyeti olmayan köleler köle kalmaya devam edebilirlerdi. Şikâyetçi olanlar için ise özgürlüğün yolu kanunen açık olacaktı. Bir diğer deyişle, padişahın kanun tasarısını onaylaması durumunda, Osmanlı İmparatorluğu'nda siyah köleliği, büyük ölçüde gönüllülük esasına dayanan ve efendiyle kölesi tarafından idame ettirilen bir kurum haline gelecekti.

Her ne kadar Osmanlı Sarayı'ndan onay hiç çıkmamış olsa da, Abdülhamid'in Babıâli'nin önerilerine ilk yaklaşımının olumlu olduğuna iliş-

kin yeterince bilgimiz vardır. Başlangıçta, kanun tasarısını onayladığı ve hükümet kararının basında ilan edilmesini buyurduğu anlaşılmaktadır. Üstelik, Şüray-ı Devlet'in Çerkesler konusunda benzer bir kanun talebine de kayıtsız kalmamış ve bu doğrultuda müzakerelerde bulunulmasına onay vermişti. Bununla birlikte, Babıâli'ye, ailelerin iradesiyle satılmış ve kendi rızalarıyla köleliği kabul etmiş olan Çerkeslerin bu kanundan muaf tutulmaları talimatını verdi. Günümüze ne bir "irade" ne de kanun tasarısı ulaştığı için, Abdülhamid'in ilk tepkisini, saray içindeki bir yazışmaya dayanarak böyle kurguladım. Kâtipleriyle padişah arasındaki bu yazışma, sarayın, imparatorluğun idari merkezi olarak Babıâli'nin yerini hızla nasıl aldığını göstermesi bakımından çok bilgilendiricidir.

Padişahın ikinci kâtibi, tam da padişahın Babıâli'ye yanıtı kaleme alındığı sırada, başkâtibe alelacele bir not yazmıştı. Başkâtibe, siyah köle ticaretinin yasaklanmasının 1856 yılında Hicaz'da ciddi bir kargaşaya yol açmış olduğunu, buna rağmen bu kez daha sert bir kararın ilan edilmek üzere olduğunu hatırlatıyor, "yabancılar bundan kendi çıkarları için yararlanmak isteyeceklerdir" diyerek uyarıda bulunuyordu. Dahası, Babıâli bürokratları, Çerkes köleler konusunda bir karara varmak istiyordu. İkinci kâtip, Çerkezistan adı altında bir ülke kalmadığına göre, Çerkeslerle ilgili bir kanun çıkarmaya gerek olup olmadığını sormuştu. Üstelik, Çerkeslerin geçim ve övünç kaynağı doğrudan doğruya zaten yavaş yavaş ortadan kalkmakta olan bir düzene bağlıyken neden böyle gereksiz bir kanunu çıkarma zahmetine girilecekti ki? İkinci kâtip ayrıca, siyah kölelerle ilgili kanun tasarısını da ağır bir dille eleştirerek, azat edildikten sonra "sokağa düşecek" olan "binlerce Zenciyi" korumaya yönelik hiçbir önlem önerilmediğini söylüyordu. Kanunda, yeni köle ithalini önleyen madde dışında, her maddede itiraz konusu olabilecek pek çok nokta vardı. Kâtip notunu, bu hususlarda padişahı uyarmak "kulluğun göstergesidir" (*farikay-ı ubudiyettendir*) diyerek noktalıyordu.[32] Başkâtip, Abdülhamid'e iradesinin Babıâli'ye gönderilmek için hazır olduğunu yazdığında, konuyu yeniden ele aldı. Görevlerinin elbette bu iradeyi Babıâli'ye iletmek olduğunu söyledi. Fakat, ikinci kâtibin, siyah ve Çerkes kölelerle ilgili yorumunu, padişahtan yeni bir emirleri olup olmadığını soracak kadar önemli bulmuştu.[33] Bu kadarı bile padişah gibi

kuşkucu birisinin onay vermekte duraksamasına yetmişti. Babıâli'nin köleliğin ve köle ticaretinin süregelmesinden kaynaklanan sorunlara en önemli çözüm bulma çabası da böylece noktalanmış oldu.

İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği de, Babıâli'ye anlaşmanın Temmuz 1882'de uygulamaya konulmasından hemen sonra bazı hususlara açıklık getirecek bir kanunun yürürlüğe konması için baskı yapmaya başlamıştı. 1882-1883 yıllarında bu yoldaki çabalarını iyice artırdılar. Bu başlangıç döneminde İngilizler, çıkarılacak bir Osmanlı kanunuyla şu hususların temin edilmesini bekliyorlardı:

1. Ülke dışına yapılan seyahatlerde efendilerine eşlik eden ev köleleri için özel belgelerin çıkarılması;
2. Köle taşırken yakalanan gemileri Osmanlı mahkemelerinde resmen mahkûm ederek, gemileri ele geçiren İngilizlere "olağan ödülleri' almaya hak kazandırması;
3. Mürettebatı kısmen ya da tamamıyla Afrikalı kölelerden oluşan tüm Osmanlı gemilerine gerekli belgelerin verilmesi.[14]

Görüldüğü gibi, 1882 kanun tasarısı ile İngilizlerin talepleri, birinci husus dışında, hiç örtüşmüyordu. Aynı şekilde, kölelerin azat edilmesi meselesi de İngiliz Elçiliği'yle İngiltere Dışişleri Bakanlığı arasındaki yazışmalarda İngilizlerin talepleri arasında yer almıyordu. Dolayısıyla, her ne kadar İngiliz Elçiliği Babıâli'nin dikkatini İngilizlerin anlaşmayı tamamlayan bir kanunun eksikliğinden ötürü duydukları hoşnutsuzluğa çekmiş olsa da, Babıâli'nin 1882 kanun tasarısını kendi başına hazırladığını varsaymak yanlış olmayacaktır. 1883 yılında ise durum epeyce farklıydı.

1882 başlarında ve muhtemelen ilk kanun tasarısının saraydan geri dönmesinden hemen sonra, İngiliz Elçiliği'nin ikinci dragomanı Hugo Marinitch, Osmanlı Hariciye Nazırı Asım Paşa'nın dikkatini bu üç noktaya çekmişti. Asım Paşa, Adliye Nezareti Müsteşarı Vahan Efendi başkanlığında bir kurulun birkaç kez toplandığını ve sözü edilen hususları kapsayan bir kanun tasarısının anlaşmanın ruhuna uygun şekilde hazırlanmış olduğunu bildirdi. 23 Mayıs 1882 tarihinde yeni hariciye nazırı Said Paşa,

İngiliz Elçiliği'ne önceki nazırın bu beyanını doğrulayan bir yazı yazdı. Bu yeni kanun tasarısı, Şûray-ı Devlet ve Meclis-i Vükela tarafından onaylandıktan sonra 1883 yılı başlarında, Marinitch'in 1890 yılındaki ifadesiyle, "sultanın iradesi için saraya sunulmuş ve bu mesele, majestelerinin elçiliğinin defalarca protestoda bulunmasına karşın burada askıda kalmıştı."[35]

Şûray-ı Devlet tarafından hazırlanan 3 Şubat 1883 tarihli bu ikinci kanun tasarısının metni, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi'ndeki belgeler arasındadır.[36] Bu tasarının, 1882 kanun tasarısından tamamen farklı olduğu bir husus vardır: Anlaşmanın yürürlüğe girmesinden önce ithal edilmiş olan siyah kölelerin azat edilmesi konusuna hiç değinmemektedir, ki bu anlaşılabilir bir şeydir. Bunun dışında, birinci tasarıyla, özellikle suçluların cezalandırılmasıyla ilgili birçok ortak yanı bulunmaktadır. Yine de, kölelerini, ev hizmetkârı olduklarını ve yeni ithal edilmediklerini gösteren özel belgeleri olmadan ülke dışına çıkaran köle sahiplerine karşı daha esnekti. Özel kâğıtları olmayan bu kölelerin hür sayılarak yetkililerce azat edilecekleri, efendilerinin ise köle tüccarı sayılacağı belirtiliyordu. Ancak, efendilerin, köle tüccarı olmadıklarını kanıtladıkları takdirde kanunen hiçbir cezaya çarptırılmamaları mümkündü.

Bu ikinci kanun tasarısının asıl önemi, İngiliz Büyükelçiliği'nin öne sürdüğü üç hususu da kapsamasıydı. Bu kez Osmanlı Sarayı, diğer tüm maddeleri onaylamakla birlikte, İngilizlerin bu taleplerinden birine itiraz etmişti. Bunun ödüllerle ilgili husus olması şaşırtıcı olmasa gerektir. Kanun tasarısının 9. maddesi, bir esir gemisine, uygun bir Osmanlı mahkemesince suçlu bulunması üzerine, mahkeme giderlerine ek olarak, ele geçiren savaş gemisinin mürettebatına ve memurlara dağıtılmak üzere taşıdığı her köle başına beş Osmanlı altın lirası ödeme ceza getiriyordu. Cezanın ödenmemesi halinde, esir gemisine ait yükü dışındaki tüm mallar mahkeme tarafından açık artırmayla satılacak, bu da yeterli olmadığı takdirde gemi satılabilecekti. Konunun sarayda nasıl değerlendirildiğini gösteren destekleyici bir belge yok; ama saraydaki biri bu maddenin büyük bölümünün üstünü düpedüz çizmiş, böylece madde mahkeme giderlerinin suçlu gemi sahibi ya da kaptanı tarafından karşılanmasına indirgenmişti. Kuşkusuz ki, böyle kesin bir önlem siyah kölelerin Osmanlı ticari gemile-

riyle taşınmasını önleyecekti. Ancak padişah belki de bandıra değiştirilmesi gibi olası sonuçlarını düşünerek bu kanunu çıkarmak istemedi. İngilizler ise belli ki saray tarafından yapılan bir değişikliği onaylamayacaklardı. Dolayısıyla konu, 1889 yılına dek bir kenara bırakıldı.

1889 Kanunu ve Brüksel Konferansı Genel Kararları, 1890 1889 Kanunu

31 Ağustos 1889 tarihinde İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Sir W. A. White, dragoman Marinitch'in çok ayrıntılı bir raporunu Londra'ya iletmiş, ama kendi gözlemlerini "ileride yeri geldiğinde" dile getirmek üzere, açıklamamıştı.[37] Bu, 1880 anlaşmasını uygulamaya geçirme çabalarına ilişkin olağan raporlardan biriydi. Marinitch bu raporda –daha önce de değindiği gibi–[38] anlaşmayla bağlantılı üç hususa ilişkin 1883 kanun tasarısının henüz padişahın onayından geçmediğini vurguluyordu. Osmanlı yetkilileri, özellikle de güvenlik birimleri samimi bir işbirliği içinde oldukları halde sorunlar baş göstermişti. Zabtiye Nezareti, İstanbul'da köle satıcılarını düzenli olarak müddeiumumiye teslim ediyordu. Ama "Ceza Kanunu'nun 254. maddesine göre... adli yetkililer, Osmanlı hukukunda onlara uygulanabilecek başka bir özel madde bulunmadığını iddia ederek" genellikle hafif bir cezaya çarptırdıktan sonra onları serbest bırakıyorlardı. Marinitch, "bu köle tüccarlarına gerekli cezanın verilmesi için sulh hâkimlerine yetki veren" özel bir maddenin Ceza Kanunu'na eklenmesi gerektiği konusunda Zabtiye Nezareti'nin kendisiyle hemfikir olduğunu söylüyordu.[39]

İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Köleliğe Karşı Brüksel Konferansı yaklaştığından, Marinitch'in raporuna ilişkin yorumlarını olabildiğince çabuk dile getirmesi için White'ı sıkıştırdı.[40] İstanbul'da White'ın böyle bir talimata pek ihtiyacı yoktu. Söz vermiş olduğu gibi, ilk yazışmasının devamını, daha Londra'dan herhangi bir haber almadan yazdı. Padişaha kanun tasarısını onaylaması için daha çok baskı yapılmasında Brüksel'in İngilizler açısından bir fırsat olduğunu görerek İngiltere Dışişleri Bakanlığı'ndan bir adım önde davranmıştı. Büyükelçi, anlaşma koşullarına son halinin verilmesini isteyen İngilizlerin bu isteğinin henüz gerçekleşmediği görüşündeydi. Ayrıca diğer üç hususa ek olarak bir dördüncüsüne, yani "Konstan-

tinopolis'te ev hizmeti amacıyla Afrikalı köle alım satımıyla uğraşan kişilerin" yargılanacağı mahkemelerin kurulmasına gerek duyulmaktaydı. Salisbury'den onay bekleyerek şöyle yazdı:

> Yalnızca tarafımızdan yapılacak büyük bir baskı değil, müttefik devletlerin de desteği olmadan sultanın bu yeni yasaya onay vermesini sağlamakta Lord Dufferin'den (önceki büyükelçi) daha başarılı olmayı ümit etme cüretinde bulunamıyorum... Ancak yaklaşmakta olan Brüksel Konferansı'nın bize, sultanla sorunlarımızı yeniden ele almak için bir fırsat yaratacağını ve böylesine uygun bir fırsatın yeniden kolay kolay ele geçmeyeceğini düşünüyorum.[41]

Dışişleri Bakanlığı da benzer bir çizgideydi. Köle Ticareti Dairesi'nden E. W. Wylde, White'ın yukarıdaki mektubunu henüzgörmemiş olsa da, Marinitch'in notunu inceledikten sonra, büyükelçiden 1883 kanun tasarısıyla ilgili olarak Babıâli'ye bir protestoda bulunulmasını uygun görüp görmediğine ilişkin bir rapor istenmesini önerdi.[42] Londra ile elçilik arasındaki yazışmalarda eşzamanlılık olmamasına karşın bu konu yeniden gündemdeki yerini almıştı.

White, Babıâli'ye sunmak üzere kaleme aldığı anımsatma notunun bir kopyasını, 11 Ekim 1889 tarihinde onaylanmak üzere Londra'ya gönderdi. Mektubunda, İngilizlerin hazır Brüksel'de böyle bir toplantı düzenleniyorken "mümkün olan her yola başvurarak" Babıâli'ye baskı yapmalarının zorunlu olduğunu yineliyordu. Kaybedecek zaman yoktu. White daha fazla beklemeden anımsatma notunu 31 Ekim 1889 tarihinde Babıâli'ye sundu ve 1883 kanun tasarısının geçmesi, ayrıca mahkemelerin "Konstantinopolis'te eskiden ya da yeni ithal edilmiş siyah ev köleleri satın alan kişileri yargılayıp mahkûm etmesini" sağlamak için baskı yaptı. Salisbury'nin onayı bir sonraki gün, 1 Kasım'da geldi. White'ın Babıâli'ye, padişahın kanun tasarısını Brüksel Konferansı oturumlarının hemen öncesinde onaylaması halinde Avrupa kamuoyunda mükemmel bir etki yaratacağını iletmesini istiyordu. White derhal başdragoman Sandison'a, "Babıâli'yi şifahen etkilemesi için" Salisbury'nin mektubunun içeriğini aktardı.[43]

White, Abdülhamid'in onayı için bunun yetmeyeceğinin farkındaydı. 9 Aralık'ta, yani 18 Kasım'da konferans oturumlarının başlamasından sonra çektiği bir telgrafta, Meclis-i Vükela'nın gereldi tasarıları sultanın önüne koyduğunu, ancak sarayda gecikme olduğunu bildiriyordu. Marinitch aracılığıyla Osmanlı hariciye nazırına, durumu Salisbury'ye aktarmak zorunda olduğunu bildirmişti. Protestolarının bir sonuç getirmemesi üzerine giderek ümitsizliğe kapılan White, Salisbury'ye "konunun bir şekilde Brüksel Konferansı gündemine" getirilmesi olasılığı hakkında ne düşündüğünü sordu. Yine de, bu son çare olmalıydı. 11 Aralık'ta telgrafla yanıt veren Salisbury, White'ın sözlerini yineliyor ve "Babıâli'ye, kanunlarını hemen takviye etmesinin kendi çıkarına olacağı konusunda ısrar edin... aksi takdirde, kanunların yetersizliğine dikkat çekileceği kesindir" diyordu. İngilizler kendi meseleleri olduğunu düşündükleri bir konuyu uluslararası bir konferans kapsamına almak istemediklerine göre, sultanın Osmanlı hükümetini, değil İngiltere, diğer katılımcı devletler karşısında da hesap verme konumuna getirmek istemeyeceği kesindi. Dolayısıyla, sonunda 16 Aralık'ta Abdülhamid, Salisbury'nin etkili mesajını almasından kısa bir süre sonra pes etti ve 30 Aralık 1889 tarihinde siyah köle ticaretine karşı kanun yürürlüğe girdi.[44]

1889 kanununun metni neredeyse 1883 kanun tasarısınınkiyle aynıdır; dolayısıyla İngilizlerin o dönemdeki üç talebini de karşılamaktadır.[45] Bununla birlikte, bu kanunda İngilizlerin sonradan talep ettiği gibi payitahtta ev kölesi satışına ilişkin özel bir ceza şart koşulmamaktaydı. Bu nedenle İngiltere'nin başarısı kısmi olmuş, Osmanlı İmparatorluğu'nun zor koşullar altında bile yabancı devletlerin taleplerine direnebilme gücü vurgulanmıştı. Yine de, gerek Britanya Büyükelçiliği, gerekse Dışişleri Bakanlığı, bunca gecikmenin ardından daha fazla sorun çıkarıp işin tadını kaçırmak istememişti. Marinitch, kanunu genel olarak tatmin edici bulduğu yorumunu yaptı. Ona göre asıl önemli nokta, Osmanlı yetkililerinin artık köle tüccarlarına cezai yaptırımlar getiren bir yasal düzenleme bulunmamasını mazeret gösteremeyecek olmalarıydı. Üstelik, Marinitch'in ifadesiyle, "elçiliğin elinde, vilayetlerdeki konsoloslar güçlüklerin üstesinden gelmekte yetersiz kaldıklarında, Babıâli'ye karşı kullanabileceği bir silah olacaktı."[46]

1889 kanununun yararları ne olursa olsun, yürürlüğe girmesi, Brüksel Konferansı sırasında İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasında 1880 Anlaşması'yla ilgili olası bir sürtüşmeyi önlemişti. Konferansa İngiltere adına katılan başdelege Lord Vivian'ın, Osmanlı hükümetinin "1880 yılındaki İngiliz-Osmanlı Anlaşması'na uygun olarak taahhütlerini yerine getirmiş olduğunu" söylemesi, Osmanlı temsilcisi Karatodori Efendi'den destek gördü.[47] Osmanlılar açısından 1880 anlaşması koşullarından daha bağlayıcı bir şey olamazdı ve konferans 1889 kanununu getirdi. Gerçekten de, 2 Temmuz 1890 tarihinde imzalanan Brüksel Konferansı Genel Kararları, aralarında Osmanlı İmparatorluğu'nun da bulunduğu ve ev köleliğini kurumsal olarak tanıyan ülkeler üzerinde duruyordu. (4. Bölüm, 62.-73. Maddeler).[48] Ancak, anlaşmaya imza atan bu gibi ülkelerden, sıkı bir denetim ağı kurarak Afrikalı köle ithali, transit geçişi ve ülkeden çıkışının yanı sıra ticaretini de yasaklamalarını taahhüt etmeleri istenmekteydi (Madde 62). Aynı şekilde, yeni ithal edilmiş köleler serbest bırakılacak, köle ticaretine karışan ve köleleri sakat bırakan kişilere cezai koşullar getirilecekti (63 ve 67. maddeler). Osmanlı İmparatorluğu zaten bu taahhütlerde bulunmuştu. Bu yüzden, Genel Kararlar, daha çok bunların yenilenmesi anlamına geliyordu. İmza sahibi ülkeler ise 1889 kanununun "son derece önemli" olduğunu kabul ederek Osmanlıların önceden almış oldukları önlemleri takdir etme zahmetinde bulundular.[49] Buna rağmen Abdülhamid, ilkin yasanın imzalanmasını, sonra da onaylanmasını tasdik etmekte tereddüt etmiş ve İngilizlerin, bu onayın çıkması için epeyce diplomatik manevra yapmaları gerekmişti.

30 Haziran 1890 tarihinde Abdülhamid, Genel Kararlara ilişkin kuşkularını Meclis-i Vükela'ya yazıyla bildirdi. Öncelikle, Osmanlı gemileri üzerinde, 34. maddenin önerdiği gibi, Latin harf ve rakamlarının kullanılmasına karşı çıkıyor, bunun imparatorluğun egemenlik haklarına aykırı olduğunu düşünüyordu. İkinci olarak, 62. maddenin yorumunda ileri giderek, anlaşma taraflarının, köle ticareti yasağını denetlemek bahanesiyle donanmalarını Osmanlı egemenliğindeki belli bir noktaya gönderebilecek-

lerini söylüyordu. Padişah, yeni çıkan kanunun anlaşmaya katılan devletlerin en ufak bir müdahalesine fırsat vermemek için sıkı sıkıya uygulanmasını emrediyordu. Padişahı endişelendiren üçüncü husus, Afrika'da misyonerlik faaliyetlerinin koruma altına alınması ve yasanın şart koştuğu gibi azatlılara yönelik barınakların kurulmasının desteklenmesiydi. Nazırlar padişahın endişelerini gidermekte gecikmediler. Karatodori yasayı ancak Latin harflerinin kullanılmasına ilişkin bir çekinceyle imzalayacak ve hükümet diğer iki konuyla ilgili gerekli önlemleri alacaktı.[50]

Büyükelçi White'in bir yazışması, Osmanlı yönetiminin gerçekten de bu doğrultuda adımlar attığına ilişkin bir kanıt oluşturmaktadır. White 17 Ekim 1890 tarihinde, Dahiliye Nazırı Münir Paşa tarafından gizlilik kaydıyla çıkarılmış olan bir hizmet içi genelgenin kopyasını Londra'ya göndermiş ve belgeyi "ele geçirme yönteminden ötürü yayınlamanın olanaksız olduğu" uyarısında bulunmuştu. Genelge Zabtiye Nezareti'ne, İstanbul zabtiye müşirine ve vilayetlere yazılmıştı; hepsi de siyah köle ticareti yasağının daha sıkı uygulanması için teşvik ediliyordu. White genelgeyi, Osmanlı içişlerine yönelik olduğu için, "Brüksel Genel Kararları'na bağlı kalmanın yüklediği sorumluluğun sultan tarafından gayet iyi anlaşıldığının" bir kanıtı olarak değerlendiriyordu. İngiltere Dışişleri Bakanlığı da aynı kanıdaydı; buradaki bir yetkili genelgeyi, "Brüksel Konferansı'nın somut bir sonucu" olarak alkışlamıştı.[51]

Abdülhamid, Brüksel Kararları koşullarına bağlı kalmayı istediği halde bunu onamaktan uzun süre kaçınmıştı. Bu, Abdülhamid'in, yabancı devlet baskısı olarak değerlendirdiği bir durumla olabildiğince direnme tarzındaki genel tutumuyla tamamen bağdaşıyordu. White'a göre gecikme bu kez Abdülhamid'in Fransa Meclisi'nin Brüksel Kararları'nı geri çevireceğine inancından kaynaklanmıştı. 25 Haziran 1891 tarihinde Londra'yı uyaran aşağıdaki telgrafı, "açık" (*en clair*) gönderdi:

> Brüksel Genel Kararları, iki haftayı aşkın bir süredir onaylanmak üzere sarayda sultanın imzasını bekliyor. Bazı meslektaşlarımla birlikte hızlandırılması konusundaki tüm çabalarımız, son onama tarihi [1 Temmuz 1891] yaklaşmaktayken, sonuçsuz kalmıştır.

Aynı gün, gizlilik kaydıyla gönderdiği bir telgrafta, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na, kendisine acil talimatlar göndermek istenildiğinde, "sultanın dikkatini çekmesi için 'açık' olarak gönderilmesini" ima ediyordu. Dışişleri Bakanlığı buna uygun bir şekilde 27 Haziran'da iki telgraf gönderdi. Birisinde, "sultanın büyük bir takdirle karşılanmış olan işbirliğinin yarattığı olumlu izlenimin" sultanın tereddüdü yüzünden "silineceğinden" üzüntü duyulduğu belirtiliyor; diğerinde White'a gizlice, onama için meslektaşlarıyla birlikte baskı yapması talimatı veriliyordu.[52]

1 Temmuz'da White, "Sadrazamın ve Alman Elçiliği'nce desteklenen hariciye nazırının işbirliğine" karşın uzunca bir süre tereddüt göstermiş olan sultanın sonunda Brüksel Kararlarını onadığını yazabilmişti. White bu mektubunda, "tüm 'açık' telgrafların kopyalarının Haşmetlilerine sunulduğunu bildiğim için bu yola başvurdum" diyerek davranışına bir açıklama getiriyordu. Ne var ki, işi şansa bırakmayan büyükelçi, sultanın görmemiş olmasını hesaba katarak Hariciye Nazırı Said Paşa'nın Londra'dan gelen "açık" telgrafın içeriğinden haberdar olmasını sağlamıştı. Saray buna karşılık vermekte gerçekten de hiç gecikmedi: Padişah 28 Haziran'da, Londra'nın telgrafı göndermesinden bir gün sonra onay verdi. Büyükelçi, bir habercinin derhal bu onamayı Brüksel'e götürmesini önerdiğinde, bunun için "yeni bir irade" çıkması gerektiğini öğrendi, ki yılgın White'ın ifadesiyle bu "söz konusu bile olamazdı."[53]

1889 kanunu ve Brüksel Kararları'nın onanması, Osmanlı İmparatorluğu'nda siyah köle ticareti ve siyah köleliğiyle ilgili olarak alınan son önlemler olmuştu. Aslında, mantık gereği bir sonraki adım, köleliğin meşru hukuki durum olmaktan çıkarılmasıydı. Osmanlılar bu adımı, ne Abdülhamid döneminde, ne de Jön Türklerin hâkimiyeti altındaki ardıllarının döneminde attılar. Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelik ve köle ticaretiyle ilgilenen tek devletin kendisi olmadığının artık farkında olan İngiliz yönetimi, Brüksel Konferansı'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki baskısını gevşetti.[54] Yasanın ihlali gibi durumlarda büyük ölçüde mevcut yönetmeliklere güvendi ve Osmanlı yönetimiyle iletişim içinde olmak ve zaman zaman protestoda bulunmaktan ileri gitmedi. Köle satışı türünden ihlalleri, Osmanlı yetkililerinin harekete geçeceğini göz önünde tutarak Ba-

bâli'nin dikkatine sunmaktan bile kaçındığı oldu.[55] Hatta Kölelik Karşıtları Derneği bile, Osmanlı toplumunda kölelik ve köle ticaretine karşı giriştiği seferberlikten, imparatorluğun Brüksel Kararları'na imza atmasından sonra geçici olarak vazgeçmişti.[56] 1892 sonlarında Trablusgarp'tan köle ihraç edilmesi üzerine bu seferberlik yeniden başlatıldığında, derneğin Osmanlı ve İngiliz yetkililerini eleştirme üslubu, dernek kölelik karşıtlığının zayıfladığı bir ortamda eski kimliğinin silik bir kopyasına dönüştüğü için, çok daha yumuşaktı. Dolayısıyla, Jön Türkler iktidara geldiğinde fazla bir dış baskı yoktu: Siyah köle ticareti kaldırılmış ve siyah kölelik düzeninin lağvında epey yol kat edilmişti. Yine de, Jön Türkler hâlâ bir iki jestte bulunabilirlerdi. Çerkes köle ticareti ve köleliğinde durum biraz daha farklıydı ve asıl bu alanda harekete geçtiler.

Jön Türklerin Gelişi, 1908-1909

Abdülhamid 23 Temmuz 1908 tarihinde, Makedonya'da Üçüncü Ordu'nun bazı birimleri arasında çıkan ayaklanma karşısında ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetlerinin bir sonucu olarak 1876 Anayasası'nı yeniden yürürlüğe koymayı kabul etti. Bir yıl daha tahtta kalacaktı; ancak son otuz yılda olduğu gibi mutlak erk sahibi bir hükümdar değil, meşrutiyet hükümdarı olarak. "Midhat Paşa Anayasası'nın" yeniden işlerlik kazanması üzerine, eski sadrazamın Osmanlı Sarayı'ndaki kölelerin azat edilmesi gibi diğer bazı düşünceleri bir kez daha gündeme geldi.

Meşrutiyetin ilanından hemen sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk üç kişisinden biri olan Binbaşı Cemal Bey, Abdülhamid'i eleştirenlerin başında gelen ve yakın zamanda sürgünde bulunduğu Şam'dan döndüğünde devrim kahramanlarından biri olarak alkışlanmış olan Müşir Deli Fuad'ı ziyaret etti. Bu buluşmada Cemal Bey, "saraydaki yüzlerce Çerkes kızının kurtarılması ve köylerine geri gönderilmesi" konusunda harekete geçmesi için paşayı teşvik etti.[57] Kendisi de Çerkes olan Deli Fuad Paşa'nın çok geçmeden Çerkes İttihad ve Teavün Cemiyeti'ni kurduğu görülecekti. Dernek, 17 Aralık 1908 tarihinde kapılarını açtı. Aynı gün Meclis-i Mebusan 1878 yılından bu yana ilk kez toplanıyordu.[58] Görünen o ki, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin harekete geçmesinde, saray kölelerini azat ede-

rek halka örnek olmak gibi eski bir güdünün yanı sıra, Çerkeslerin iyi niyetini kazanma arzusu da etkili olmuştu; Çerkeslerin hiç değilse bir kesimi, 20. yüzyıl başlarının giderek Batı'ya yönelen ortamında, kendi halkının köle olarak kullanılmasına tepki duyar olmuştu. Çerkes Cemiyeti'nin başkanı olarak bizzat Fuad Paşa, Çerkes kızlarının azat edilmesi olasılığına, daha kötü bir duruma düşecekleri gerekçesiyle olumlu bakmıyordu.[59] Diğer yandan, cemiyet üyeleri bunun bir ulusal gurur meselesi olduğu, dolayısıyla üstüne gidilmesi gerektiği kanısındaydılar. Bu nedenle, Çerkes Cemiyeti Abdülhamid'le iyi ilişkiler içinde olan başka bir etkili Çerkes'in, Edhem Paşa'nın devreye girmesini istedi. Padişahın bunu onayladığı söylenir.[60] Ne var ki, 13 Nisan 1909 tarihinde, Abdülhamid'in bu doğrultuda harekete geçmesinden önce, karşı devrim patlak vermişti.

Jön Türkler karşılık vermekte gecikmediler. "Hareket Ordusu" Mahmud Şevket Paşa komutasında Makedonya'dan yola çıktı ve başkenti, ayaklanmacıların zayıf direnişinden sonra 23/24 Nisan'da ele geçirdi. 27 Nisan'da İttihat ve Terakki Cemiyeti egemenliğindeki meclis, padişahın düşürülmesini oyladı. Abdülhamid, ailesinin bir bölümü ve birkaç kölesiyle birlikte hemen Selanik'e sürüldü. Padişah hareminin dağıtılmasına ve mahlu'* sultanın mutlakıyet rejiminin araçları oldukları düşünülen kullarının cezalandırılmasına aynı sırada başlandı. Saray haremağaları hapse atıldı. İçlerinden biri, Başmusahip Cevher Ağa, ayaklanmayı kışkırtmış olan ve pek iyi bilinmeyen Cemiyet-i Muhammediye'nin kurucularından biri olmakla suçlandı. İdamı halk önünde gerçekleştirildi ve servetine hazine tarafından el konuldu. Üçüncü Musahip Nadir Ağa, ancak ayaklanmaları için askerlere rüşvet verdiğini kabul ederek ve Abdülhamid'in kıymetli eşyalarının yerini Makedonya'dan gelenlere göstererek hayatını kurtarabilmişti.[61]

Haremdeki cariyelere gelince; ilkin Topkapı Sarayı'na gönderildiler. Bu, yerleşik Osmanlı uygulamasına, yani ölen ya da hal' edilen padişahın haremindeki istenmeyen kadınların Eski Saray'a ya da sonradan Topkapı Sarayı'na kapatılması uygulamasına aykırı değildi. Yalnız, Jön Türkler bu kez geleneğin aksine bu kadınları uzunca bir süre burada tutmayı dü-

* tahtından indirilmiş -ed.n.

şünmediler. Hükümet, Anadolu'daki Çerkes yerleşim bölgelerine telgraf çekti. Çerkeslere akrabalarının serbest olduklarını bildirdi ve onları almak üzere başkente gelebileceklerini söyledi. Başkente çok sayıda Çerkes gelmişti. Akrabalarını teşhis etmeleri için Topkapı Sarayı'na götürüldüler. Çağdaş gözlemci McCullagh'a göre, Abdülhamid'e ait 213 köle bu şekilde azat edilmişti.[62] Birinci Meşrutiyet döneminde başlamış olan olaylar döngüsünün, bu kölelerin İkinci Meşrutiyet döneminde azat edilmesiyle birlikte tamamlandığını ve Midhat Paşa'nın saray kölelerinin azat edilmesi dileğinin otuz yıllık bir gecikmeyle gerçekleştiğini söylemek pek çekicidir. Ne var ki, Abdülhamid'in haremindeki kölelerin serbest bırakılmasının bu çerçevede yorumlanması, Jön Türklerin zekâsına bir övgü olmazdı; çünkü Midhat Paşa, iktidardaki padişahtan kölelerini bir örnek oluşturmak üzere azat etmesini istiyorken, Jön Türkler bu girişimlerini devrik sultan Abdülhamid'in köleleriyle sınırlı tutmuşlardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, ne Abdülhamid'in ardılı Sultan Reşad'dan, ne de Osmanlı hanedanının diğer üyelerinden kölelerini azat etmelerini istedi. Dolayısıyla, Jön Türklerin kölelik karşıtı bir duruşu vurgulamak ve muhtemelen Çerkes Cemiyeti'ne bir jestte bulunmak üzere ustalıkla yararlandıkları bu olayı, sabık sultana karşı girişilmiş bir misilleme hareketi olması dışında değerlendirmek zordur.

Gerçekten de, Jön Türkler Abdülhamid'in eski rejimiyle ilişkilendirilen kölelik düzeninin günden güne temelden sarsıldığı yeni bir Osmanlı İmparatorluğu imgesini beslemekte hayli başarılı olmuşlardı. İmparatorluğun ahlak anlayışında bir yeniden doğuş gören ve Jön Türklere yakınlık duyarak yazan McCullagh'ın ifadesiyle: "Cinayetin, köleliğin ve hadım düzeninin kabul görmemesinin de gösterdiği gibi, nedeni her ne olursa olsun, Türkiye'de yeni bir havanın hâkimi olduğu aşikâr." Bu yazara göre, aynı doğrultudaki gelişmeye işaret eden diğer olgular şunlardı:

> Şevket Paşa'nın Konstantinopolis'ten Mısır'a yapılan beyaz köle ticaretini kaldırması, kızlar ağasının gücünü yitirmesi, sarayda görevli hadımların [musahiplerin] sayısının yarıya indirilmesi ve bu kişilerin yerine nedimelerin getirilmesi önerisi ve de köleleri serbest bırakma eğilimi.[63]

Bu dönemde Mısır'la yapılan beyaz köle ticaretinin yasaklanmasına değinen bir başka kaynak bulamadım. Ne var ki, bu hiç de yeni bir düşünce değildi.[64] Değil hadımların, padişahın bütün hanehalkının sayıca azaltılması –Midhat Paşa'nın bir diğer fikriydi bu– Jön Türk muhalefetinin uzun zamandır gözde bir temasıydı. Bunun başlıca nedeni mali olmakla birlikte ideolojik bir boyutu da vardı. 1900 tarihli Jön Türk manifestosu o sırada veliaht olan Reşad'ın vaatlerini yansıtıyor, onun tahta geçişiyle Osmanlı sarayındaki "asalakların" dağıtılacağını ve yerlerine "Avrupa krallarının saraylarında hizmet veren devlet görevlilerinin benzerlerinin" atanacağını ilan ediyordu.[65] Bilhassa sarayda harem ağası istihdamı, bu geleneği medeni ve Avrupalı bulmayan ve geri kalmışlıkla bağdaştıran Jön Türkler tarafından hoş karşılanmıyordu.

Reşad'ın İttihat ve Terakki Cemiyeti'nce onaylanan başmabeyncisi Lûtfi Simavî, güncesinde kızlar ağasının unvanının elinden alınmasında padişahın başkâtibi Halid Ziyâ'yla birlikte etkili olduklarını açık seçik olarak anlatıyordu.

> Saraylarda elan haremağalarının mevcudiyetinin bu asr-ı medeniyetle kabil-i telif olmadığını teslim etmeyecek bir şahıs tasavvur edemiyorum. Bedbaht Zencilerin barbarca bir ameliyeye maruz bırakılmaları meselesi ise insaniyete bir darbedir.

Ancak kızlar ağasının neden unvanının elinden alınarak cezalandırılmasının gerekmiş olduğuna ilişkin bir açıklama yapmamıştı. Görünen o ki, Jön Türkler, haremağalarına topyekûn yol verilmesi gibi köklü bir değişiklik için padişaha baskı yapamadıkları ya da bunu istemedikleri ve Avrupalılar tarafından gülünç duruma düşürülmekten sakındıkları için –Osmanlı İmparatorluğu'nda vezir rütbesinde bulunan kızlar ağası, resmi düzeyde hâlâ sadrazam ve şeyhülislamdan sonra üçüncü sırada gelen kişiydi– bu yola başvurmuşlardı. Reşad'ın tahta geçmesi üzerine kızlar ağası olan başmusahibi Fahreddin Ağa'nın, 20 Mayıs 1909 tarihinde "devletlû" unvanı elinden alınmış ve devlet törenlerine katılmaktan men edilmişti. Başmabeyncinin, sarayda muayede törenlerine katılmak üzere, acıklı bir şekilde,

gösterişli üniformasının içinde boy gösteren Fahreddin Ağa'ya peş peşe iki kez tören salonunu terk etmesini söylemek zorunda kalmış olması, "genç imparatorluktaki" gidişatı simgeleyen bir durumdu.[66]

Jön Türklerin bir sonraki hamlesi daha somut bir öneme sahipti. 27 Ekim 1909 tarihinde Meclis-i Vükela, "Çerkes ve sair köle ve cariyelerin de üserây-ı Zenciye gibi menn-i bey ü şirası", yani beyaz kölelerin de alım-satımının yasaklanması üzerine bir mazbatayı görüştü. Bu mazbata, Dahiliye Nezareti ve "belirli çevrelerin" talebi üzerine şeyhülislama danışıldıktan sonra Şûray-ı Devlet'in Tanzimat Dairesi tarafından kaleme alınmıştı. Şeyhülislam, "Darü'l-İslam'da hürriyet asl olması" olgusuna işaret etmekteydi.[67] Bundan dolayı, hiç kimsenin köle olduğunu iddia etmediği kişilerle ilgili olarak herhangi bir sorun çıkmayacağını beyan ediyordu. Ne var ki, efendiler kölelerinin eskiden beri kendi tasarruflarında olduklarını iddia ettiklerinde (yasal olarak köle alıp satabildikleri anlamına geliyordu) şer'î yargılamaya ("sözde" kölelerin hukuki durumunu belirlemek üzere) gerek duyulacaktı. Şeyhülislam, İslam hukukçularının köleliği istisna bir durum olarak değerlendirmelerini ve şüpheli durumlarda özgürlükten yana karar vermelerini sağlayan bir genel kuralı hatırlatmakla birlikte, soyut ve yasal bir statü olarak köleliğin (rık) dokunulmaz olduğunu açıkça belirtmişti. Nazırlar ise imparatorlukta "köle ticareti ve köleleştirmenin" (esaret) padişah kanunuyla yasaklanmış olduğunu ve bu yasağın anayasa tarafından onaylandığını ileri sürdüler. Üstelik, "köleleştirmeye onay" (mesağ-ı istirkak), ancak özel (dini) bazı koşullar yerine getirildiği takdirde verilebilirdi. Çerkes ticaretinin, bu kişiler aslen köle olmadıkları için, kabul edilemez olduğunu iddia ettiler. Nazırlar, karşı taraftaki köle sahiplerinin de Çerkesleri, kanunen köle oldukları için sattıklarını söyleyerek aynı savdan yararlanmamaları için, söz konusu Çerkeslerin statüsüne ilişkin anlaşmazlık durumlarında derhal şer'î yargıya başvurulmasını önerdiler. Meclis-i Vükela'nın bu kişilerin hukuki durumunun gerçekten de şeriat mahkemelerinde değerlendirilmesini amaçlamadığı, sonraki gelişmelerden açıkça anlaşılmaktadır. Nazırlar bu sayede mahkeme kararlarının "şeriat ve kanuna göre özgür olan anavatan çocuklarının bir bölümünün" esaret altında tutulmasını önlemek üzere mümkün olduğu kadar çabuk çıkacağını yazmış-

lardı. Çerkeslerin köleliğinden yana bir mahkeme kararı çıkması söz konusu değildi! Son olarak, dahiliye ve adliye nezaretlerinin yanı sıra şeyhülislamlığa da bu doğrultuda talimat verilmesi önerildi. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, konuyu saraya sunduğunda, uysal Sultan Reşad fazla zorluk çıkarmadan onay verdi. Çerkes köle ticareti, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kez olarak tamamen, açıkça ve padişahın yetkisiyle yasaklanmış oldu.[68]

Bu değerlendirme özetlenecek olursa, Jön Türklerin hâkimiyetindeki imparatorlukta, gerçekten de "kölelerin özgür kılınması yönünde bir eğilim" vardı. Önceden siyah köleliğine yönelik olarak ne yapıldıysa Jön Türkler bunu Çerkes köleliği için yaptılar; yani Çerkeslerin köleliği de neredeyse gönüllülük esasına dayandırıldı. Demek ki, bir Çerkes köle yetkililere sığındığında, efendisinin hiç değilse kâğıt üzerinde yapabileceği bir şey yoktu. Ancak, Jön Türklerin de şeriat sınırları içinde hareket etmeleri gerekmişti. Köleliğin hukuki durumunun tanınması, köleliğin topyekûn kaldırılamayacağı anlamına geliyordu. Tüm davaların şeriat mahkemesinde tek tek değerlendirilmesi gerekmişti.

GEÇ OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KÖLELERİN AZAT EDİLİŞİ VE BAKIMI

İslamiyet, bir kölenin azat edilmesini dindarlığın getirdiği övgüye değer bir hareket olarak teşvik ediyor, bazen köle sahiplerini bu konuda yükümlü kılıyordu. Bundan dolayı, Müslüman toplumlarda azat edilen kölelerin oranı genellikle yüksekti. Osmanlı toplumu buna bir istisna değildi. Bir Müslümanın elindeki bir köle, yani yasal olarak köleleştirilen ya da edinilen bir köle, birkaç şekilde azat edilmeyi beldeyebilirdi. Aşağıda, Müslüman toplumlarda var olmuş olan en yaygın azat etme yöntemleri sıralanmaktadır:[1]

1. Birlikte yaşama sonunda azat (İstilâd): Odalık olmak bir cariyenin azat edilmesi sonucunu kendiliğinden getirmiyordu. Ne var ki, bir cariye efendisinden bir çocuk dünyaya getirdiğinde ve efendisi çocuğun babalığını kabul ettiğinde, o cariye bir başkasına devredilemiyordu. Hâlâ köle olarak tutulabiliyor, ama "*ümm-ü veled*" (çocuk annesi) olarak özgürlüğe doğru büyük bir adım atmış oluyordu. Efendisi öldüğünde, eğer o zamana dek azat edilmemiş ise, serbest bırakılıyordu.[2]
2. Kefaret: Şeriat, bir Müslümanın yine bir Müslüman tarafından öldürülmesi gibi ağır bazı günahlarda, günahkârın cezasını (kefaretini), yeterincevarlıklı ise, bir Müslüman kölesini azat ederek ödemesini şart koşuyordu.[3]
3. Kötü muamele gören kölelerin azat edilmesi: Sünni dört mezhepten biri olan Malikîler, kötü muamele gören bir kölenin, sahibinin isteğinden bağımsız olarak kadı tarafından serbest bırakılabileceğini onaylıyordu. Her ne kadar Hanefî olarak Osmanlılar bir diğer Sünni mezhebini izliyor olsalar da, birçok köle devlet tarafından bu gerekçeyle azat edilmiş olduğu için, onların da bu ilkeye bağlı kaldıkları anlaşılmaktadır.[4]

4. Hayırseverlik olarak azat (Itk-ı mendûb): Köle sahibi, yükümlü tutulmadığı ve bir kazanç sağlamadığı halde kölesini "Allah aşkına" serbest bıraktığı için, başlı başına övgüye değer bir azat uygulamasıydı bu.[5]
5. Ölümden sonra azat (Tedbir): Bu yönteme göre efendi, kölesinin kendi ölümünden sonra azat olmasını sağlıyordu; yani bu, efendinin ölümü üzerine yürürlüğe giren bir uygulamaydı. Bu tür kölelere "müdebber" deniyor, bir başkasına devredilemiyorlardı. Yani, bir köleye, sahibi hayatta olduğu sürece ona bağlılıkla hizmet etmesi karşılığında azat sözü veriliyordu.[6]
6. Sözleşme ile azat (Mükâtebe/kitabet): Bu yönteme göre efendiyle kölesi, kölenin özgürlüğünü satın aldığı ve efendinin ekonomik bir kazanç elde ettiği resmi bir sözleşme yapıyorlardı. Mükâtebe, gönüllülük ilkesine dayanan bir sözleşmeydi; tarafların hiçbirisine dayatılamazdı. Köle, sözleşme koşullarına bağlı olarak, özgürlüğünün bedelini nakdi veya ayni olarak ya da hizmet vererek ödüyordu. Bu tür köleler "mükâteb" ya da konuşma dilinde "kitabetli" diye niteleniyordu. Sözleşmenin imzalanmasıyla birlikte yarı azatlı sayılıyor, anlaşma koşullarının yerine getirilmesi üzerine azat ediliyorlardı.[7]

Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik çağında, tüm bu azat etme yöntemleri uygulanmaktaydı. Geç Osmanlı toplumunda da bunların uygulanmasına devam edildiğini varsayabiliriz.[8] Üstelik, yukarıda sözü edilen yöntemlerden bazıları, özellikle de kötü muamele gören kölelerin azat edilmesi ve mükâtebe, Osmanlı politikasının kölelik karşıtı bir yola girmesinden sonra ayrı bir önem kazanmıştı. Osmanlı yönetimi, büyük ölçüde İngilizlerin diplomatik girişimlerinin sonucunda köleliğe karşı önlemler almış olmasaydı, köleliğin geç Osmanlı toplumunda dağılma ve çökme süreci, başlı başına azat olgusuyla açıklanamazdı. Önceki bölümlerde, Osmanlı hükümetinin aldığı tüm önlemlerin ister istemez köle ticaretiyle ilgili olduğunu, kölelik kurumunun zayıflaması için köle teminine ket vurmayı tercih ettiğini, İngiliz hükümetinin ise merkezi Osmanlı yönetiminden köleliği derhal kaldırması talebinde bulunmaktan kaçındığını gördük. Sonuç olarak, kölelerin azat edilmesine yönelik resmi bir plan geliştirilmemiş, çıraklık

dönemi uygulaması getirilmemiş ve Osmanlı yönetimi resmi düzeyde sadece yeni ithal edilmiş kölelerin serbest bırakılmasını taahhüt etmişti.

Kölelik düzeninin, köleliğin kaldırıldığı ilan edilmeksizin çökmesi, ancak kölelerin azat edilme oranının, köle olarak alınanların oranından daha büyük olmasıyla sağlanabilirdi. Bu ise ya köle arzında bir düşüş ya da azat edilen köle sayısında bir artış ya da her ikisi birden olduğu takdirde gerçekleşebilirdi. Köle arzını kısma çabalarını daha önce incelediğimiz için bu bölümde konuyu kölelerin azat edilmesi açısından değerlendireceğiz. Öncelikle, azat uygulamasının, geç imparatorluk döneminde, kendiliğinden gelişen bir süreç olup olmadığını ele alacağız. İkinci olarak, kaçak köle sorununu değerlendireceğiz. Üçüncü olarak, azatlıların bakımını inceleyeceğiz. Bu değerlendirmeler sırasında, İngiliz ve Osmanlı hükümetlerinin, kölelerin azadına ilişkin politikalarını incelemek ve Osmanlı İmparatorluğu'nda köleliğin, yönetimin tasarladığı gibi birtakım evrelerden geçerek mi sona erdiği, yoksa hesapta olmayan bazı gelişmelerin mi olduğu sorusuna bir yanıt bulmak için fırsatımız olacaktır.

Geç Osmanlı İmparatorluğu'nda Azat Otomatik Miydi?

Gerek yazmalarda, gerek yayınlanmış kaynaklarda, Osmanlıların kölelerini belli bir hizmet süresinin ardından serbest bıraktıklarına, ömür boyu köle olarak tutmadıklarına dair pek çok referans vardır. Kaynakların çoğunda, köleye hizmet süresini bildirmenin dini ve yasal bir zorunluluk olduğu ileri sürülür. Siyah ve beyaz köleler için belirlenen hizmet süresinin farklı olduğu konusunda görüş birliği vardır; beyazlar daha uzun süre hizmet etmek zorundaydı. Kölelik döneminin istisnasız on yıldan az bir süreyle sınırlı tutulduğu belirtilmekle birlikte bu konuda tam bir uzlaşma sağlanmamıştır. Bazı kaynaklarda, kölenin bu süreyi bir tek efendinin hizmetinde geçirmesi ve bir başka efendiye satılması halinde bu sürenin sıfırdan başlaması gerektiği, bununla birlikte kölenin onayıyla satışın yapılabildiği belirtilmektedir. Kölelerin düzenli olarak kendiliğinden serbest bırakılması uygulamasının, Osmanlı'da kölelik düzeninin geleceği ve köleliğin sona erdirilmesine yönelik politikaların başarısı açısından önemli bazı sonuçları olurdu. Önceki bölümlerde, kölelerin azat edilmesine zaten değinmiş ve bunun Osmanlı

İmparatorluğu'nda yaygın bir uygulama olduğunu varsaymakla birlikte konuyu etraflıca irdelemekten kaçınmıştım.[9] Aşağıda, kölelerin, belli bir süre hizmet sonunda kendiliğinden azat edilip edilmediklerini ele alacağım ve bu uygulamanın ne denli yaygın olduğu, Osmanlıların köle azat politikaları üzerinde ne denli etkili olduğu sorularına bazı yanıtlar önermeye çalışacağım.

Osmanlı'da kölelik düzeninin özellikle bu yanı, 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında Osmanlı toplumunu gözlemleyen yabancılar açısından çok çarpıcıydı; ne de olsa bu kişilerin görüşlerinin biçimlenmesinde, kölelerin nadiren, gelişigüzel, tümüyle efendilerin iradesine bağlı olarak azat edildikleri ve bunun hiç de kendiliğinden bir uygulama olmadığı iç savaş öncesi, *antebellum** Amerika'nın güney eyaletleri ya da kolonilerdeki kölelik deneyimleri etkili olmuştu. Belirli bir dönem içinde kaynaklarda görülen tutarlılık, bu kişilerin önceki anlatılardan yararlanmış olduklarını, bu nedenle Osmanlı toplumundaki değişimleri hızlı algılayamadıklarını hesaba katsak bile kayda değerdir. Yalnızca birkaç örnek aktarmak, buradaki amaçlarımız açısından yeterli olacaktır. Erken Tanzimat dönemine ilişkin en bilgi yüklü anlatılardan birini günümüze bırakmış olan Fransız yazar Ubicini, yetişkin satın alınan erkek kölelerin "yedi ila dokuz yılı aşkın bir süre köle olarak tutulmalarının ender olduğunu" kaydediyordu.[10] Osmanlı İmparatorluğu'nun daha çok Rumeli vilayetlerinde yirmi yıl kadar konsolos eşi olarak bulunmuş olan dikkatli bir diğer gözlemci, Lady Blunt da 1878 yılında bu konuda şöyle yazmaktaydı:

> Bir cariye, yedi yıl köle olarak kaldıktan sonra özgürlüğüne hak kazanır ve genellikle bu hakkı elde ederek çeyizi verilir ve hür bir adamla evlendirilir. Gerçi kimi zaman kötü bir efendi, onu yedi yıl dolmadan satarak kanundan kaytarır. Yine de, böyle olduğu nadirdir ve Türkiye'de kölelik düzeni, genel itibariyle Amerika'daki kölelikten hayli farklıdır."

Yine, bir İngiliz konsolosluk görevlisinin eşi olarak Balkanlar'da yaşamış Lucy Garnett, 1891 yılında Blunt'ın anlattıklarını doğrulamakta ve

* savaştan önce -ed.n.

bir cariyenin yedi yıl köle olarak hizmet ettikten sonra özgürlük talebinde bulunabildiğine işaret etmektedir.[12]

Bu anlatılarda birleşilen önemli bir nokta, azat uygulamasının, köleler adına kendiliğinden yürürlüğe giren ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kanunlarına dayanan bir hak olarak ele alınmasıdır. Eğer birçok Osmanlı da aynı çizgide yazmış olmasaydı, bu Batılı gözlemcilerin, Batı'daki karşılığından adamakıllı farklı bir kurumu resmederken coşkuya kapıldıkları düşünülebilirdi. Nitekim, bir Osmanlı Rumu olan Demetra Vaka, 1909'da şöyle yazıyordu: "Kuran'a göre bir köle yedi yıl hizmet ettikten sonra serbest bırakılmalı ve kendisine en az 250 Amerikan dolarlık bir çeyiz verilmelidir."[13] Miktarın, Kuran bağlamında Amerikan parası olarak ifade edilmesini bir yana bırakırsak, Vaka'nın söz konusu Osmanlı uygulamasının gücünü dini hukuktan aldığını düşündüğüne kuşku yoktur. Çok daha bilgi sahibi bir yazar olan Leyla Hanım, aynı şekilde bu konu üzerinde durmuştu: "Çerkes bir köle için yasal ve zorunlu kölelik süresi dokuz yıldı..." Aynı yazar, bir siyahı köle için kölelik süresinin de yedi yıldan ibaret olduğunu yazmıştı.[14] Üst sınıftan bir diğer Osmanlı kadını, Emine Fuat Tugay, beyazlar için "yasal kölelik süresinin" dokuz yıl olduğunu yazıyor ve beyaz olmayanların köleliklerinin yedi yılla sınırlı tutulduğunu söylerken, bunların "daha hassas bir bünyeye sahip oldukları ve daha soğuk iklimlerde çalıştırıldıkları" mantığını yürütüyordu.[15]

Resmi İngiliz kaynaklarında, kölelerin belirli bir hizmet süresi sonunda azat edildikleri defalarca doğrulanmaktadır. Büyükelçi Elliot 1869 tarihli bir yazışmada, Osmanlıların imparatorlukta kölelik düzenini sürdürmek için dış köle ticaretine bağımlı olmalarının nedenlerini açıklarken, kölelere yedi yıl hizmet ettikten sonra özgürlüklerinin verilmesinin olağan olduğunu belirtiyordu.[16] Elliot, kölelerin bu şekilde azat edilmesinin efendileri açısından yasal bir zorunluluk olduğunu düşünmeyen az sayıdaki İngiliz görevliden biriydi. Kendilerine sığınmış olan kölelerin azat edilmesini sağlama mücadelesi verirken yerel azat uygulaması hakkında olabildiğince çok bilgiyle donanmaya çalışan konsolosluk görevlileri başta olmak üzere, büyük çoğunluk kölelerin kanuna göre değilse bile şeriata göre serbest bırakılmaları gerektiğine kesin gözüyle bakıyordu. Bu konu, kaçak köleler mesele-

si ele alınırken daha iyi açıklanacaktır. Temmuz 1875'te bir Çerkes cariye, özgürlüğünü elde etmek için İngiltere'nin arabuluculuk yapmasını istediğinde, başkonsolos ve İstanbul Yüksek Konsolosluk Mahkemesi yargıcı Sir Philip Francis gibi bir otoritenin, altı yıllık hizmet süresini dolduran her kölenin Osmanlı yetkilileri tarafından "dini hukuk" gereğince serbest bırakılması gerektiğini düşündüğünün belirtilmesi şimdilik yeterlidir.[7]

Bu noktada, kölelerin, birkaç yıldan sonra kendiliğinden azat edilmesini şart koşan şer'î bir hüküm bulunmadığını belirtilmekte yarar vardır. Diğer bir deyişle şeriat, İslamiyette köleyi azat etmek övgüye değer bir davranış olmakla birlikte, efendileri, kölelerine hizmet sürelerini bildirmekle yükümlü tutmuyordu. Elbette bu, kölelerin kendiliğinden serbest bırakıldığına ilişkin raporları geçersizleştirmiyor. Gerçekte var olan uygulama yasal durumdan bağımsız olarak pekâlâ böyle olabilirdi. Ne var ki, "usulsüzlükler" olduğunda, örneğin bir köle fazlasıyla uzun bir süre köle olarak tutulduğunda ya da kendi isteği dışında bir başka efendiye satıldığında, bunun hukuktan çok örfün bir ihlali sayıldığı akılda bulundurulmalıdır. Bu yüzden de bu usulsüzlükleri, toplumun onaylamaması dışında, efendinin cezalandırılmasıyla gidermek mümkün değildi.

Uygulamaya gelince; burada temel İslami mükâtebe anlayışının farkına varmak zor olmasa gerektir. Yani, kölelerin kendi özgürlüklerini belirli bir hizmet süresi karşılığında satın almalarına izin veriliyordu. Ne var ki, mükâtebe, gönüllülüğe dayanan bir sözleşme olduğu için, ne taraflar açısından bir zorunluluktu, ne de kölenin yapacağı ödemenin türü ve miktarı önceden belirleniyordu; taraflar arasındaki anlaşmaya bırakılıyordu. Belli ki bu İslami kurum bir noktada değişimden geçmiş, gayri resmi olmuş, genelleşmiş ve mekanikleşmiştir. Ancak, geç Osmanlı toplumunda bir gelenek haline gelmesinde etkili olan özellikleri, nasıl ve ne zaman edindiği ancak bir tahmin konusudur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda âdetlerin kölelik kurumunun çeşitli yönlerinde ağır basması, bazı Osmanlı toplumu gözlemcileri tarafından da belirtilmişti. Örneğin İngiltere'nin Anadolu'daki askeri konsoloslarından biri olan Teğmen Herbert Chermside, ayrıntılı raporunda, Aydın vilayetindeki kölelik uygulamasına dikkat çekmektedir. "Gerek Türk, gerek Çerkes,

tüm köleleri ilgilendiren meseleler, katı kanuni kararlardan çok 'âdetlere' göre düzenlenmektedir." Ne var ki, her ikisi de Müslüman ve aynı şeriatın kurallarına tabi olan bu iki cemaatin kölelik gelenekleri birbirinden hayli farklıydı. Rapor boyunca Chermside, göçmen Çerkeslerle yerel Türklerin uygulamaları arasındaki keskin karşıtlıkları karşılaştırır. Azat uygulaması hakkında, "Türk geleneğine göre köleler belli bir süre sonunda özgür bırakılıyorlarken, Çerkes geleneğinde öyle olmadığını" yazar. Chermside'a göre pek çok Çerkes köle, sekiz yılın sonunda azat edilmek umuduyla Türkler tarafından satın alınma heveslisidir. Yine de yerel halktan bazı kimselerin, edindikleri köleleri "Çerkes düzenine göre" uzun yıllar ellerinde tuttuklarını kaydeder.[18]

Köleleri, belli bir süre sonunda kendiliğinden azat etme geleneği ne denli yaygındı? Köle sahipleri ne dereceye kadar buna dikkat ediyorlardı? Dahası, Osmanlı yetkilileri buna ne kadar uyuyorlardı? Nicel bir tahminde bulunmanın söz konusu olmadığını söylemeye gerek yoktur. Ne var ki, kaynakların şöyle bir gözden geçirilmesi bile bu geleneğin, coğrafi olarak ifade edilirse, İstanbul'da, Balkan vilayetlerinde ve Batı Anadolu'da, Arapça konuşulan vilayetlere göre daha yaygın olduğunu göstermektedir. Bu, Arapça konuşulan vilayetlerde kölelerin azat edilme oranlarının daha düşük olduğu demek değildir. Ancak, bu vilayetlerdeki yerel köle sahiplerinin, kölelere sonunda kendiliğinden azat edilecekleri bir hizmet süresi vermedikleri ve kölelerin azat edilmesine ilişkin yaklaşımlarında daha tutucu davranarak İslami işlemleri harfi harfine uyguladıkları anlaşılmaktadır.

Toplumsal olarak ifade edilirse, geleneğin daha çok seçkinlere özgü bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır. Yine de, hiçbir şekilde seçkinlerle sınırlı kalmamıştı. Uluçay'a göre padişah hareminde hizmetçi olarak kullanılan cariyelere, dokuzyıllıksürenin sonunda azat kâğıtları verilmekte, saray dışına çıkma ya da sarayda kalarak mesleklerine devam etme kararı kendilerine bırakılmaktaydı.[19] Ne var ki, Uluçay'ın da işaret ettiği gibi, II. Abdülhamid'in kızlarından Ayşe Osmanoğlu hatıralarında, padişah haremindeki cariyelerin, istedikleri takdirde üç yıldan ibaret bir hizmet süresinin sonunda saraydan ayrılabildiklerini yazmaktadır.[20] Osmanlı Sarayı'ndaki hizmet süresi hakkındakibilgiler birbirini tutmamakla birlikte, sa-

raydan ayrılmak isteyen köleler için günlerin sayılı olduğuna kuşku yoktur. Üstelik azat edildikten sonra kendilerine pahalı armağanlar, bazen bir ev veriliyor ve çoğu zaman da düzenli maaş bağlanıyordu.[21] Demek ki, seçkinlerin Osmanlı Sarayı'na özenerek kölelerini azat etmekte birbirleriyle yarıştıkları bir ortamı düşünmek zor değildir.

Osmanlı yönetici seçkinlerinin, bu uygulamanın imparatorluğun genelinde geçerli olduğu ya da olması gerektiği düşüncesini benimsediklerinin ileri sürülmesi akla yatkındır. Birazdan göreceğimiz gibi, pek çok Osmanlı yetkilisi, kişisel davranışlarında bu düşünce biçimini yansıtmaktaydı. Üstelik, Osmanlı hükümetinin, geleneğin gereklerinin hem efendiler hem de kölelerce yerine getirilmesini sağlamak üzere hiç değilse zaman zaman harekete geçtiğini ileri sürme imkânı verecek kadar bilgi mevcuttur. İngiltere'nin Şam konsolosu Green, 1872 yılında sadrazamdan, efendiler ile köleler arasında azat uygulamasına ilişkin bir anlaşmazlık çıktığında eyalet idarecilerine ne yapmaları gerektiğini bildiren bir genelge gönderilmiş olduğunu öğrenmişti. Konsolosun sıkıştırması üzerine Vali Subhi Paşa, genelgede şunların salık verildiğini söylemişti:

> Hiçbir köle, satın alınma bedelini geçmişteki hizmetiyle karşılamış olduğunu kanıtlamadan serbest bırakılmamalıdır; bir köle sahibinin bir başkasına, ilgili kölenin itirazı olmadan yaptığı her satış, yasal ve bağlayıcı sayılmalıdır.

Genelgenin, "kölelik süresi" dolmadan efendilerini terk eden kaçak köleler göz önünde bulundurularak ve kölelerin azat edilmesini özendirmekten çok efendilerin geleneksel haklarını korumak amacıyla hazırlanmış olduğuna kuşku yoktur. Şam'la ne kadar ilgili olduğu da ancak tahmin edilebilir. Ne var ki, Green'in, kölelerin bu şekilde azat edilmesi hakkında bilgi sahibi olmadığı belirtilmelidir. Valiye hevesle bunun, "kölenin, kendi hizmetine değer biçilmesini sağlayarak kölelik süresini sınırlayabileceği anlamına gelip gelmediğini ve satış anlaşmasını veto etme hakkının olup olmadığını" sormuştu. Subhi Paşa durumun böyle olduğunu söylemiş, ama genelgedeki ifadeye bakılırsa, "zımnen kendi yararlarının gözetildiği-

nin kölelere açıkça bildirilmesinin amaçlanmadığını" eklemişti.[22] Osmanlı İmparatorluğu'nun bir başka yerinde, sözgelimi İstanbul ya da Selanik'te, bu tür bir "gizliliğe" gerek duyulmayacaktı; çünkü bu kentlerdeki her köle, böyle bir "yararın" çok daha farkındaydı.

Osmanlı arşivlerindeki az sayıdaki belgede, kölelerin uzun hizmet dönemini gerekçe göstererek devlet müdahalesi vasıtasıyla özgürlük talep ettiklerine ilişkin bilgi bulabiliyoruz. 1837 tarihli bir örnekte, müteveffa hariciye nazırı Ahmed Hulûsi Paşa'nın hanehalkından Edhem adlı bir köle, Üsküdar Esir Pazarı'nda satışa çıkarılınca, Sultan II. Mahmud'a azat edilmeyi talep ettiği bir dilekçe yazmıştı. Edhem, evde aleyhinde çevrilen birtakım entrikalar sonucunda Hulûsi Paşa'nın oğlu tarafından köle pazarına gönderilmiş olduğunu yazıyordu. Yeis içinde, söz konusu evde yedi ya da sekiz yıl hizmet etmiş olduğunu ileri sürüyor ve geçmişteki hizmetleri dikkate alınarak padişah tarafından azat edilmeyi (*âzâd-ı padişahi*) ve kendisine bir iş verilmesini istiyordu. Edhem'in dilekçesinden, padişahın eski hariciye nazırının ölümü üzerine evdeki bazı köleleri zaten azat etmiş olduğunu öğreniyoruz. Edhem'in azat edilme talebini inceleme görevi Tütün Gümrüğü Müdürü Mustafa Kâni Bey'e verilmişti. Müdür raporunda, öncelikle Edhem'in sabık nazırın mülkiyetinde olmayıp oğluna ait olduğuna işaret ediyordu. İkinci olarak, yedi değil üç buçuk yıl hizmet etmişti. Bu nedenle azat edilmesi mümkün değildi. Üstelik Ahmed Hulûsi Paşa'nın oğlu reşit olmadığı için, Edhem'in efendisi tarafından azat edilmesi şeriata da uygun değildi. Eğer şimdi serbest bırakılacaksa padişahın özel olarak yeni bir emir çıkarması gerekiyordu.[23] Sadrazamı tarafından bu durumun ayrıntıları hakkında bilgilendirilen II. Mahmud, Edhem'in azat edilmeye hak kazanmadığına karar vererek özel bir emir çıkarmaya yanaşmamıştı.[24]

1851 yılından bir diğer örnekte, Vehbi Bey adında bir devlet memuruna ait olan Ferhad adlı bir köle, "kölelikten kurtarılmak" (*rıkkiyetden tahlis*) için padişaha arzuhal vermişti. Kölenin davası, Deâvî Nezareti tarafından incelendiğinde, efendisine son on beş yıldır hizmet ettiği ve 1600 kuruşa satın alınmış olduğu ortaya çıktı. Sadrazam padişahtan onu devlet hesabına azat edip orduya kaydetmek için izin istedi ve padişah onayını verdi.[25]

Her iki örnekte de devlet, başvuru sahibinin özgürlüğe hak kazanıp kazanmadığına karar vermek için hizmet süresini dikkate almıştı. İkinci ör-

nekte, kölenin başlangıç maliyeti de aktarılarak kölenin satın alınma bedelini zaten karşılamış olduğu sonucu çıkarılmıştı. Ne var ki, ikinci örnekte, köle sahibine parasal bir tazminatta bulunulmuş olması, bir kölenin hizmeti karşılığında kendiliğinden azat edilmesinin mutlaka baskın bir ilke olmadığını göstererek devlet müdahalesinin sınırlı olduğunu vurgulamaktadır. Bu, efendinin, her ne kadar kölesini azat etmek zorunda kalmış olsa da, mülkiyet haklarına bir derece saygı gösterildiğini ortaya koymaktadır. Buna karşılık ilk örnekten, Hulûsi Paşa'nın bazı kölelerinin azat edilmesi II. Mahmud tarafından buyurulduğunda, hiç tazminat ödenmemiş olduğu izlenimi edinilmektedir. Bu çelişki, Tanzimat döneminde devlet görevlilerinin padişah karşısındaki konumlarının değişmiş olmasıyla açıklanabilir. "Müsadere" uygulamasının baskın olduğu Tanzimat öncesi dönemde, II. Mahmud'un, padişahın kulu olarak görülen devlet görevlisi öldüğünde kendisini onun yasal vârisi saymış olması ve miras aldığı mal varlığını uygun gördüğü şekilde elden çıkarmakta kendisini özgür hissetmesi muhtemeldir.[26] Buna karşılık Abdülmecid, Tanzimat fermanının ana ilkeleri doğrultusunda devlet görevlilerinin mülkiyet haklarına saygı göstermek zorundaydı. Diğer yandan, Osmanlı geleneği uyarınca azat edilmeyi talep eden bir kölenin isteğini karşılıksız bırakmak, padişahın adalet dağıtan, pederşahi imgesine pek itibar kazandırmazdı. Dolayısıyla bir orta yol bulunması gerekmişti.

Osmanlı Hariciye Nazırı İbrahim Edhem Paşa'nın, siyah köle ticareti 1857 yılında genel olarak yasaklandığında, Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelerin ömür boyu çalıştırılması âdetinin olmadığını belirtmesi, yukarıdaki tartışmanın ışığında şimdi daha iyi değerlendirilebilir.[27] Pek çok çağdaşı gibi hariciye nazırı da, ülkede köle sahiplerinin kölelerini otomatik olarak azat ettikleri gibi bir düşünceye sahipti. Bu düşünce biraz idealleştirilmiş olmakla birlikte hiçbir şekilde uydurma değildi. Bu dönemde Osmanlı yönetimi, siyah köleliğinin, yeni köle temin edilmemesi ve kölelerin kendiliğinden azat edilmesi gibi iki unsurun bileşimi sayesinde sona ereceğini düşünmüştü. Osmanlı toplumunda, köle arzını önlemeye yönelik önlemlerin alınmasından sonra, kölelerin azat edilmesi geleneğinde onların zararına önemli bir değişiklikten söz eden herhangi bir rapora rastlamadım. Tersine, hem Osmanlı hem de İngiliz yetkililerinin pek öngöre-

mediği bir gelişmenin sonucu olarak, azat edilen köle sayısında artış olduğunu gösteren bir yığın bilgi vardır. Söz konusu gelişme, kölelerin hızla artan bir oranda efendilerinden kaçmalarıydı.

Kaçak Köleler Meselesi

Kaçmak, bir kölenin özgürlüğünü yeniden kazanmasının en basit ve doğal yolu olmakla birlikte riskliydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik çağında, kaçak kölelerle ilgili meseleler ele alınırken şeriata dayanan hayli sıkı ve genel bir düzenlemeden yararlanılmıştı. Bir kaçak köle (*abd-i âbık*) yakalandığında, yerel kadıya teslim ediliyordu. Kaçak köleyi yakalamış olan kişilere, bu çabaları karşılığında bir ücret (*cu'ul*) ödeniyordu. Kadı, genellikle üç ay olan belirli bir süre boyunca köleyi gözaltında tutuyordu. Kölenin efendisi ortaya çıktığı takdirde giderleri ödedikten sonra kölesine yeniden sahip olmakta özgürdü. Aksi takdirde, kadı köleyi açık artırmayla satışa çıkarıyor ve parayı, devlet hazinesine aktarmadan önce bir süre daha elinde tutuyordu.[28] Kanun, diğer köleci toplumlarda olduğu gibi, efendilerin haklarından yanaydı.

Geç Osmanlı İmparatorluğu'nda da efendilerin yetkililerden kaçak kölelerin iadesini talep etme hakkı vardı, çoğu da bu hakkı talep ederdi. Ne var ki gelenek, farklı bir düzlemde, kölelerin kaçışını "düzenleyen" ve kendine özgü merasimleri olan başka bir uygulamanın ortaya çıkmasına neden olmuştu. Tugay şuna işaret ediyor:

> Köleler efendilerinden hoşnut olmadıklarında yeniden satışa çıkarılmayı talep edebiliyor, bu istekleri geri çevrildiğinde kaçmaları kanuna aykırı sayılmıyordu. Ancak, tayin edilen kölelik süresi dolmadan ne özgürlük talebinde bulunabiliyor, ne de kaçarak bunu elde edebiliyorlardı. O zaman, cinsiyetlerine göre kadın veya erkek köle satıcılarına başvuruyorlar ve bu satıcılar efendilerine haber vererek onları başka evlere yerleştirme işini üstleniyorlardı.[29]

Chernside da benzer bilgiler verir: "Bir köle, efendisinden şikâyeti olduğunda, bir başka köle sahibine başvurabilir ya da sığınabilir ve mesele 'âde-

te' göre hallolur. Hukuki bir müdahalede bulunulduğu enderdir." Chernside'a göre âdet, efendiyi neredeyse kölesini satmak zorunda bırakmaktadır.[30] Anlaşılan bir köle, kendi efendisiyle uyuşamadığı gerekçesiyle bir başka efendiye devredilmeyi isteyebiliyor ve yeterince uzun bir süre hizmette bulunmuş ya da kötü muamele görmüş olan bir kölenin serbest bırakılması için efendisine büyük bir toplumsal baskı yapılıyordu. Efendiler büsbütün savunmasız değildiler. Kölelerinin iadesini talep ettiklerinde, çoğunlukla evden bir şey aşırdıkları veya mücevher ya da para çaldıkları suçlamasında bulunuyorlardı. Dolayısıyla kaçak köleler, hırsız olduklarının ima edilmemesine ayrı bir özen gösteriyorlardı. Leyla Hanım'dan, bir cariyenin kaçarken yanına özel eşyalarından yalnızca bir iki yedek kıyafet almakla yetindiğini ve efendisine, önceden kararlaştırılmış bir işaretle, sözgelimi bir çift terliği kolayca görülebilecek bir yere bırakarak kaçtığını bildirmeye dikkat ettiğini öğreniyoruz.[31]

Bu gözlemler, geç Osmanlı toplumunda kölelerin belirli koşullar altında kaçmalarının kabul edilebilir olduğunu göstermektedir. Köleler, inceleme konusu olan dönemin görece ilk yıllarından, yani 1850'li yıllardan itibaren özgürlüklerini elde etmek üzere başta İngiliz olmak üzere yabancı elçilik ve konsolosluklara da sığınmaya başlamışlardı. Köleliğe karşı önde gelen bir devletin temsilcileri olarak İngiliz konsolosluk ve elçilik memurlarının çoğu, kölelerin azat edilme taleplerine anlayışla yaklaşıyor ve yardım etmek istiyorlardı. Konsolosların kaçak köleler adına aracılık yapma hakkı zamanla iyice yerleşti. Bunun, imparatorlukta köleliğin hukuki durumuna müdahalede bulunmaktan aşağı kalır bir yanı yoktu. Ne var ki, dördüncü bölümde ayrıntılı olarak gördüğümüz gibi, resmi İngiliz politikası, Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelik kurumuna ve hukuki durumuna müdahaleden çekiniyordu. 1857 yılından itibaren konsolosluk ve elçilik görevlilerine, siyah köle ticaretine getirilen yasağın ihlalleri hakkında rapor vermeleri ve Osmanlı yetkililerine protestoda bulunmaları talimatının verildiği, böylelikle yeni ithal edilmiş olan kölelerin azat edilmesinin sağlanmasında aracı oldukları doğrudur. Hangi kölenin yeni ithal edildiği, hangisinin yeni olmadığı gibi zor bir soru bir yana bırakılırsa, İngiliz devlet görevlilerinin, 1880'e dek ikili bir anlaşma yapılmadığı için, kaçak köle davalarına resmen müdahale etmeye hakları yoktu.

Kaçak köleler adına müdahalede bulunma ilkesinin yerleşmesine yol açan gelişmelerin Londra'dan açık bir talimat alınmaksızın kendiliğinden oluştuğuna ilişkin yeterince bilgimiz vardır. Bununla birlikte, bir kölenin bir İngiliz konsolosunun araya girmesi üzerine azat edildiği haberleri İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda hemen her zaman olumlu karşılanmıştı; özellikle de bu tür vakaların hâlâ baş edilebilecek bir sayıda olduğu başlangıç evresinde. İngiliz toprağında köleliğe izin verilmediğine ve buraya ayak basan kölelerin serbest bırakılacağına ilişkin yaygın bir anlayış vardı. Her halükârda, köleliği tanımayan devletlerin elçilik ve konsoloslukları köleler için birer sığınak olabiliyordu. Ne var ki, aslında kölelerin İngiliz konsolosluklarına kaçmalarından çok, bu kaçışların çoğu kez başarıyla sonuçlanması, müdahale ilkesinin yerleşmesine yol açmıştı.

Kölelerin azat edilmelerine ve kaçmalarına ilişkin özgün Osmanlı âdetlerinin de, aşağıda verilen birkaç örnekte görülebileceği gibi, bu başarıda payı bulunmaktaydı.

Ağustos 1855'te İngiltere'nin Preveze konsolosu Sydney Smith Saunders, Clarendon'a, Medine adlı kaçak bir kölenin İngiliz konsolosluğuna sığınmış olduğunu bildirmişti. Medine'nin özgürlük talebi Vilayet Meclisi tarafından incelendi. Köle efendisine on altı yıl boyunca hizmet ettiğini iddia ediyordu. Meclise çağrılan efendi, Medine'nin son on üç yıldır hizmetinde olduğunu kabul etti. Yanya Valisi İzzet Ahmed Paşa, Saunders'e şöyle bir açıklama yaptı: "Meclis efendiye onu bu yüzden azat etmesi gerektiğini ima etti, ama o buna inatla direndi." Meclis yılmadı ve kölenin "eski püskü giysilerine ve genel durumuna" bakarak efendisinin "onu giydirmek ve bakımını üstlenmekten aciz olduğuna" karar verdi. Bu kadar uzun bir hizmet süresinden sonra onu serbest bırakmamak adalet ve merhamet anlayışına ters düşecekti. Vali, meclis kararını gereğince onayladı.[32]

Aralık 1860'ta İngiltere'nin Hanya konsolosu Guarracino'nun Girit'in yeni valisi İsmail Paşa'dan –Leyla Hanım'ın babası– öğrendiğine göre, köle sahiplerinden on yıldan az bir süre hizmet etmiş olan kaçak siyah kölelerini serbest bırakmaları istenemezdi. Şaşkınlığa düşen konsolos, önceki valilerin geçmiş yıllarda konsolosluğa sığınmış olan birkaç siyah köleyi derhal serbest bıraktıkları ve bir siyah kölenin 2000 kuruşa/17 sterline

alınabiliyor olması hesabıyla on yıllık hizmet bedelinin ucuza çıktığı yorumunda bulundu.[33] Gerçekten de, İsmail Paşa'dan önceki vali Veli Paşa, altı yıl hizmet süresinin yeterli olduğu görüşündeydi ve altı yıldan az hizmet etmiş olan pek çok köleyi, kötü muamele gördüğü gerekçesiyle serbest bırakmıştı.[34] İsmail Paşa da kölelere kötü muamele söz konusu olduğunda derhal harekete geçmişti. Guarracino'nın yukarıdaki yazışmasından yalnızca iki gün sonra, bir siyah kadın köle, "bir kolu yaralanmış, omuzlarıyla bedeni yara bere içinde" konsolosluk konutuna gelmişti. Efendisi Molla Mehmed'in onu satılmak üzere İstanbul'a gönderecek olmasına karşı çıktığı için efendisinden dayak yediğini ifade etti. Konsolos, kadının "kölelikten salıverilmesi" ricasıyla meseleyi İsmail Paşa'nın dikkatine sunduğunda, paşa bunu derhal yerel meclise havale etti. Meclis huzuruna çıkan Molla, "Zenci kadını serbest bırakmayı anında kabul ederek ona azat kâğıdını verdi ve mesele böylece kapanmış oldu."[35]

Benzer şekilde Ekim 1878'de Perver adlı bir cariye, "bir kölenin yedi yıl hizmet süresini tamamlamasından sonra serbest bırakılmasını buyuran Muhammedi kanuna uygun olarak özgürlüğünü yeniden elde etmek için" Yenişehir'deki (Larisa) İngiliz konsolosundan yardım istemişti. Efendisine on dört yıl boyunca hizmet etmiş olan Perver, "sivil mahkeme başkanı olarak Kadı Mehmed Efendi" tarafından çıkarılan bir emir gereğince "*azaat kayat*"ını (azat kâğıdını) aldı.[36]

Demek ki, İngiliz konsoloslıklarına sığınan kaçak kölelerin serbest bırakılmasında, Osmanlı yetkililerini, kendi âdetlerine bağlı kalma isteği kadar konsolosluk görevlileriyle iyi ilişkileri koruma arzusunun da harekete geçirdiğine pek kuşku yok. Ancak, kölelerin yetkililer tarafından azat edilmesi süreci pürüzsüz işlemiyordu. Kaçak kölelerin azat edilmesinde, özellikle de hizmet süresinin uzun olduğu gerekçesiyle kaçanlar söz konusu olduğunda, köle sahiplerinin onayının istenmesi, efendilerin köleleri üzerindeki haklarının hiç değilse kâğıt üzerinde tanındığına işaret etmektedir. Aslında efendiler, kölelerin mülkiyetine yasal olarak sahip olduklarını gösteren bir belge için istediklerinde şeriat mahkemelerine başvurabiliyorlardı. Yetkililerin, kaçak köleleri azat etmeyi istedikleri halde şeriat kurallarını çiğnemekten çekinmiş olmaları anlaşılır bir şeydir. İngiltere'nin

Rusçuk konsolosu Dalyell'a göre, köleler "kötü muamele görüp" serbest bırakılmak üzere başvurduklarında, yetkililer genellikle "meseleyi halletmeye" çalışıyorlardı. Belli ki efendiler her zaman söz dinlemiyordu:

> Bu gibi durumlarda efendiler, Türk devlet görevlilerine, Kuran ve şeriat tarafından kabul edilmiş olan köleliğin bir zorunluluk olduğunu, bir efendinin kölesinin iadesini talep etmeye hakkı olduğunu, bu yapılmadığı takdirde hükümetin köle bedeline karşılık olarak efendiye tazminat ödemesi gerektiğini ileri sürüyorlardı.

Dalyell, yakın tarihli bir örnekte efendinin zararının karşılanmış olduğunu, ama "bu konuda yerleşik bir ilke olmadığını", efendilerin genellikle kölelerin iadesini sağlayabildiklerini düşünüyordu. Bununla birlikte, yetkililer efendilere bilfiil yardım ettiklerini yadsıyorlardı.[37] Belki de böyle olmuştur.

Büyükelçi Goschen'in 16 Ağustos 1880 tarihli bir yazışmasından, İngiliz büyükelçiliği ve başkonsolosluğunun kaçak köleleri gönderdiği İstanbul zabtiyesinin, "köle sahipleri onaylamadıkça köleleri azat etmediğini" ve köle sahiplerinin reddetmeleri durumunda kölelerin Zabtiye Nezareti'nde tutulduklarını öğreniyoruz. Goschen, ikinci dragoman Marinitch'in bunu öğrendiğinde köleleri zabtiyeye göndermekten vazgeçtiğini söylüyordu.[38] Marinitch'in 20 Ocak 1887 tarihli bir raporuna bakılırsa, kötü muamele gördükleri gerekçesiyle elçiliğe sığınan kaçak kölelerle ilgili eski işlem, başkentte hâlâ yürürlükteydi. Zabtiye, "şikâyetin asılsız olmadığını ya da kölenin altı-yedi yılı aşkın bir süredir efendisinin mülkiyetinde olduğunu tespit ettiğinde", efendiyi çağırtarak kölesini azat etmesini istiyordu. Ne var ki, ufak bir fark vardı: Marinitch, köle sahibinin bunu yapmaktan kaçındığı birkaç olayda, zabtiyenin "istisna olmak kaydıyla" köleleri azat ettiğini yazmaktadır.[39] Yine de, efendilerin yetkilileri dinlememeleri ya da ortaya çıkmamaları üzerine onların onayı alınmaksızın serbest bırakılan kölelere efendileri tarafından yeniden el koyulma tehlikesinin olduğu vurgulanmalıdır.

"Kötü muamele gören" ve "uygunsuz olarak alıkonulan" kaçaklar adına müdahalede bulunma yetkisinin tanınmasıyla birlikte, konsolosluk görevlilerinin tüm kaçak köle davalarına müdahalede bulunmaları kolay-

laşmıştı. Pek çok konsolos, bir kölenin yetkililere başvurması üzerine serbest bırakılacağına kesin gözüyle bakıyordu. Azat taleplerini karşılamakta veya serbest bırakılan kölelerin yeniden efendilerin eline geçmelerini önlemekte isteksiz ya da yetersiz olan Osmanlı yetkilileriyle birçok anlaşmazlığın çıkması kaçınılmazdı.[40] İngiliz yönetiminin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kaçak köleler sorununa ilişkin tutumu ise özellikle belirsizlik içeriyordu. İngilizler, bir yandan temsilcilerinin bu alanda kazandıkları ayrıcalıklardan vazgeçmek istemiyor, diğer yandan imparatorlukta köleliğin hukuki durumuna müdahalede bulunduğu izlenimi uyandırmak istemiyorlardı. Konsoloslukların kaçak köleler için bir sığınağa dönüşmesi de istenmiyordu. Britanya hükümeti, memurlarının yararlanabileceği bir tüzük çıkarmayı da istememiş, bu yöndeki bütün taleplere, kaçak köle sayısı 1880'de İngiliz-Osmanlı Anlaşması'nın imzalanmasından sonra artışa geçtiğinde bile, direnmişti. Dolayısıyla, ismen Osmanlı'ya bağlı olan Mısır örneğinin tersine, anlaşmanın ardından resmi bir azat uygulaması planı yapılmadı, Osmanlı topraklarında "azat büroları" da kurulmadı. Sonuç, köleliğin hukuki durumuna gayri resmi, enformel bir müdahale şeklinde olmuştu. Her bir dava, elçilik ve konsolosluk görevlilerinin "takdirine" bırakılıyor, sığınmacı kaçak kölelerin azat edilmesini sağlamak için köleler ile Osmanlı yetkilileri arasında "arabuluculuk" yapmaları bekleniyordu.

İngiliz politikasının kaçak kölelere ilişkin ilk formüllerinden birini, W. H. Wylde'ın Ağustos 1868'de Kahire Konsolosu Reade'in bir notu üzerine yazdığı bir tutanakta görebiliriz. Bu notta Reade, konsolosların bu tür kölelerin özgürlüklerini sağlamakta ya da güvence altına almakta karşılaştıkları güçlüklerden yakınmaktaydı.

> Bir İngiliz konsolosluğundan himaye isteyen her kölenin özgürlüğünün bağışlanması talebiyle müdahalede bulunmak için sağlam dayanağı olan bir hakka sahip olduğumuz kanısında değilim... Mülteci köleler meselesine ancak insani gerekçelerle müdahale etmemiz desteklenebilir. Türk hukukuna göre kötü muamele gören bir kölenin bir "kadı" ya da bir başka Türk yetkilisinin huzuruna çıkarak özgürlük talebinde bulunabildiğini sanıyorum. Kaldı ki bu talebinin, efendisi

aleyhinde sağlam bir iddiası olduğu takdirde geri çevrildiği pek olmuyor. Köle ticaretini yasaklayan 1857 fermanlarından sonra Türkiye veya Mısır'a kanuna aykırı olarak getirilmiş olan her kölenin özgürlüğünü talep ve müdahale etmekte tamamen haklı olacağız, ama Doğu'daki konsolosluk memurlarımızın Donkişotluk yaparak bir İngiliz konsolosluğuna sığınan her kölenin savunuculuğunu üstlenmelerinin uygun olmadığını düşünüyorum. Mr. Reade'e, asılsız olmayan zulüm vakaları dışında ev kölelerinin hukuki durumuna müdahale etmekten mümkün olduğunca kaçınmasının söylenmesini isterim...[41]

Konsoloslara uyarıda bulunmakla birlikte, kötü muamele söz konusu olduğunda onlara hareket serbestliği tanıyan benzer düşünceler, İngiliz konsolosluk görevlilerine zaman içinde verilen talimatlarda hep dile getirilecekti. Örneğin, Şam Konsolosu Green'e, Ağustos 1872'de bir siyah kölenin azat edilmesini sağlaması üzerine şöyle söylenmişti:

Efendilerinden kötü muamele gördüğü bilinen köleler söz konusu olduğunda, Lord Granville'in, majesteleri kraliçenin konsolosluk memurlarının kölelerin azat edilmesini ya da efendilerinin değiştirilmesini sağlamak için köleler ile Türk yetkilileri arasında arabuluculuk yapmalarına hiçbir itirazı yoktur. Ancak majestelerinin hükümetinin Türk hükümetiyle arasında, kendilerine Türkiye'de köleliğin statüsüne karışma hakkı veren hiçbir anlaşma bulunmadığını ve Britanya'nın temsilcilerinin ilke olarak köleleri, müdahalede bulunmaları ya da himaye etmeleri için kendilerine başvurmaya özendirmemeleri gerektiğini aklımızdan çıkarmamalısınız.[42]

Benzer şekilde, Mart 1879'da Bingazi Konsolosu Dupuis konsolosluğunun "kaçak kölelerin daimi kuşatması altında" olduğundan yakındığında, kendisine şöyle söylenmişti:

Konsolosluğunuza sığınan her kölenin ayrım gözetmeksizin azat edilmesi için Türk yetkililere başvurmanız doğru görülmeyecektir;

yani, onlar adına yetkinizi yalnızca kötü muameleye uğramaları durumunda kullanmanız desteklenecektir.[43]

Ne var ki, tüm kaçak köleler kötü muamele gördükleri gerekçesiyle konsoloslara sığındıkları için, bu uyarıcı sözlerin hiçbir geçerliği yoktu. Sonuç olarak, konsoloslar, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın düşündüğünden daha çok sayıda davaya müdahale etmek zorunda kaldılar. Konsoloslar, kölelerin Osmanlı yetkililerince azat edilmelerini sağlamakta başarılı oldukça daha çok sayıda köle kendilerine sığındı. Büyük çoğunluğunun Osmanlılar tarafından azat edilmiş olduğunu kabul etsek bile, yerel yetkililerin gözünde azat edilmeyi haklı kılan bir durumu olmayan bir azınlık, konsolosluklarda kalmayı sürdürdü. Serbest bırakılmış olduğu halde efendilerin yine köleleştirilmekle tehdit ettiği kişilerin de kimi zaman bu gruba katıldığı oldu.[44] Böyle güçlükler karşısında bazı konsoloslar, örneğin Bingazi, Trablusgarp, hatta bir defasında İstanbul konsolosları, köleleri yerel yetkililere göndermek yerine azat edilinceye değin konsolosluk bünyesinde alıkoymaya karar verdiler. Kısacası, İngiliz konsoloslukları birer sığınağa dönüşerek hiç akılda olmayan bir işlev edinmişti.

Bir yandan Londra'dan kesin talimat çıkmaması, diğer yandan mülteci kölelerin sayısındaki artış, İstanbul'daki elçilik ve konsolosluk görevlilerini epeyce şaşkınlık içinde bırakmıştı. Daha önce de işaret ettiğim gibi, mülteci kölelerin giderek artan özgürlük taleplerinin yoğun baskısı altında kaldıklarında, sorunun çözümünü Kuzey Afrika'dan gelen siyah kölelerin İngiliz yetkililer tarafından yol üzerinde, Malta'da serbest bırakılmasında buldular.[45] Bu noktada, yalnız siyah değil beyaz kölelerin de İstanbul'daki İngiliz elçiliği ve başkonsolosluğuna sığındıkları ve Dragoman Marinitch ile Başkonsolos Fawcett'a göre beyaz köleler söz konusu olduğunda Osmanlı yetkililerinin uzlaşmaz bir tavır aldıkları kaydedilmelidir. Fawcett, uzun vadede siyahların bile özgürlüklerine kavuşmaları olasılığı hakkında pek iyimser değildi. "Her on vakadan dokuzunda", serbest bırakılmaları için zabtiyeye gönderdiği siyah kölelerin, yetkililerin göz yummaması yüzünden "Büyük Zabtiye" binası dışında efendileri tarafından geri alındıklarını ileri sürmüştü. Büyükelçi Layard, her ne kadar elçilik kaçak siyah köleler adına "müdahalede bulunma hakkını" temin etmiş ve bu konuda henüz bir itiraz gelmemiş olsa da, sayının artmasın-

dan dolayı Londra'nın daha açık seçik talimat vermesini istedi. İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na dönersek, Wylde, bir beyaz cariye bir İngiliz konsolosluğuna sığındığında korunması gerektiğini ve kötü muamele görmüş ise "efendisine teslim edilmeyip serbest bırakılması ve mümkün olduğunca kendi istekleri doğrultusunda elden çıkarılması gerektiğini" düşünüyordu. İngiltere'nin kölenin siyah ya da beyaz olmasına göre farklı harekete etmesi için bir neden göremiyordu. Serbest bırakılan siyahların yeniden köleleştirilmesine gelince; bu tür olayları önlemenin, eski köleler Osmanlı yetki alanı dışına çıkarılmadığı sürece olanaksız olduğu görüşündeydi. Onları Osmanlı toprakları dışına çıkarmak ise İngiltere açısından büyük masraf demekti.[46]

Yeni büyükelçi Goschen, anlaşılan o ki, yukarıda sözü edilen konu hakkında İstanbul'a herhangi bir talimat gönderilmediği için, Ağustos 1880'de Londra'ya yeniden yazarak mülteci köleler konusunda yol gösterilmesini istedi. Daha hukuki bir bakış açısı benimseyerek siyah köle ticaretinin kaldırılmasını şart koşan yeni anlaşmanın, kaçak ev kölelerine nasıl bir işlem uygulanacağı meselesine değinmediğine dikkat çekti. Marinitch artık kaçak bir kadın köle elçiliğe geldiğinde zabtiyeye göndermiyor, elçilik "kavaslarından" birinin evinde ona uygun bir yer buluyor ya da "saygın bir ev sahibinin koruması altına" yerleştiriyordu. Bu düzen şimdiye kadar iyi işlemişti. Ne var ki, Londra'ya, İngiltere'nin bu girişiminin yasal bir dayanağı olmadığını ve birkaç köle sahibinin, kölelerinin iade edilmelerini sağlamakta başarılı olması halinde bu düzenin bütünüyle çökme tehlikesi gösterdiğini hatırlatıyordu. Granville, İngiltere'nin bu girişiminin gerçekten de yasal bir temeli olmadığı ve "kölelerin konsolosların himayesini istedikleri tüm davalarda" konsolosluk görevlilerine yol gösterecek sabit kurallar saptamanın olanaksız olduğu yanıtını verdi.[47]

Bu yanıt tatmin edici değildi. Goschen'a göre giderek daha çok köle elçiliğe başvuruyordu ve kölelerin kötü muamele yüzünden kaçtıkları hiçbir şekilde kesin değildi. Ekim ayında Goschen, şüpheye yer bırakmayan bir ifadeyle konunun iyice üstüne gitti:

> Şu son birkaç gün içinde bile sayılarının adamakıllı arttığı bilgisini aldım. Yakında onları yerleştirecek bir yer bulmak mümkün olmaya-

cak. Bu arada tabii ki karınlarını doyurmak da gerekiyor... köleler, başka yer bulunamadığında elçiliğin elinde kalacak ve majestelerinin hükümeti, verilmesi gereken talimat, kaçakları elçiliğe almayı reddetmek ya da onları devlet hesabına belki de gizlice alıkoymak ya da konsolosun yapmaya çalıştığı gibi, Babıâli'nin Avrupa kamuoyunu derinden ilgilendiren bir konuya kayıtsız kalmadığını gösterme huyuna güvenerek, onları zabtiye yetkililerine teslim ederek ilgilenmelerini rica etmek gibi konularda bir karar vermek zorunda kalacaktır.
...Hem elçilik hem de konsolosluk yetkililerinin böyle hassas bir konuda, ama bilhassa eskiden getirilmiş kölelerle ilgili olarak kendi uygun gördükleri gibi ve herhangi bir talimat almaksızın harekete geçmek zorunda olduklarını akılda tutmak doğru olacaktır. Çünkü, görünen o ki, Türkiye'deki tüm ev köleliği meselesi ve İngiltere'nin buna ilişkin tavrı öyle zorluklar ve karışıklıklarla doludur ki herhangi bir talimat verilemiyor.[48]

Goschen'in yakarışı, Dışişleri Bakanlığı'nda büsbütün sağır olmasa da umursamaz bazı kulaklara erişti. Müsteşar Yardımcısı Sir Julian Pauncefote, bir raporda, her ulusun anlaşmadan bağımsız olarak köle ticaretini sürdürmeye ve köleliğin hukuki durumunu tanımaya hakkı olduğunu, İngiliz-Osmanlı Anlaşması'nın ev köleliğinden çok köle ticaretiyle ilgili olduğunu belirtti. Bununla birlikte, Osmanlı yetkilileri, kötü muamelenin söz konusu olduğu durumlarda, mülteci köleleri "Avrupa kamuoyuna hürmeten" serbest bırakmayı âdet edinmişlerdi. Pauncefote, Goschen ve diğerlerinin hiç beğenmedikleri eski politikadan kaynaklanan sözleri yineleyerek, bu uygulamanın "hak değil, hoşgörüye dayandığını ve dikkatle takip edilmesi gerektiğini" söylüyordu. Büyükelçinin kaçak kölelerin kötü muamele görmeleriyle ilgili olarak söylediklerini gözden kaçırarak, "kötüye kullanmanın tespit edildiği her yerde kölenin azat edilmesinin" sağlanması için her türlü çabanın gösterilmesi ve onları yeniden köle durumuna düşüren kişilerin cezalandırılmasında ısrar edilmesi gerektiğini yazıyordu.[49] Granville'in maslahatgüzar vekili St. John'a verdiği talimat, Pauncefote'un raporunu bire bir yansıtmaktaydı; Goschen'in meydan okuyuşlarına rağmen

İngiliz yönetiminin bu konuda elçiliği yönlendirmek üzere daha olumlu başka bir talimat verecek durumda olmadığını belirtmekteydi.[50]

İngiliz yönetiminin kesin talimat çıkarmak istememesi, yukarıda sözü edilen olaydan sonra mülteci kölelerin yazgısıyla ilgilenmeyi bıraktığını ya da Osmanlı yetkilileri üzerinde baskı yapmaktan vazgeçtiğini ve köleliğin hukuki durumuna müdahale etmekten kaçındığını düşünmemize yol açmamalıdır. Tersine, her şeyin gayri resmi ve enformel yollardan yapılması gerekiyordu. Bu bağlamda, Osmanlı yetkililerini ikna etmek için gözdağı vermek üzere kamuoyundan sıkça yararlanılmıştı. Goschen'a gönderilen aşağıdaki şifreli telgraf, İngiliz yönetiminin, temsilcilerinin mülteci bir kölenin azat edilmesini sağlamakta güçlükle karşılaşmaları halinde takındığı tutuma tipik bir örnektir:

> Babıâli'ye, majesteleri kraliçenin hükümetinin Larisa Konsolosluğu'ndaki Çerkes köleyle ilgili olarak bir hak meselesi çıkarmak istemediğini bildirin; ancak, durumun bu ülkede halkın duygularını ayaklandıracağı o kadar bellidir ki, majestelerinin hükümeti Babıâli'nin meseleyi ele alarak köleyi derhal azat edeceğine güvenmektedir.[51]

Demek ki, eski talimatlar yürürlükte kalmış ve köleler, İngiliz elçilik ve konsolosluk görevlilerine sığınmayı sürdürmüşlerdi. Kesin talimatlardan yoksun olan İngiliz görevlilerinin, Osmanlı yetkilileriyle tam da Londra'nın istediği gibi daha sıkı bir işbirliğine yönelmiş olduklarını ve iyi sonuçlar almak üzere "arabuluculuktan" yararlandıklarını biliyoruz. Kısacası, gayri resmi yoldan müdahalede bulunma düzeni işliyordu. Sorunların en zorlayıcı olanı, yani mülteci kölelerin barındırılması ve beslenmesi sorunu, 1882 yılında İstanbul'da bir sığınma evinin kurulmasıyla çözümlendi. Bu sığınma evinden ileride daha çok söz edeceğiz. Zabtiye yetkilileri, bir anlaşma yükümlülüğü altında olmamalarına rağmen İngiliz Büyükelçiliği'ne sığınan siyah ev kölelerini, azat kâğıtlı veya kağıtsız, düzenli aralıklarla serbest bıraktılar. Bu işbirliğini takdirle karşılayan Marinitch, 1887 yılında şöyle yazmıştı:

> Onlar [mülteci ev köleleri] yararına başvurulabilecek herhangi bir anlaşma maddesi yok. Bu yüzden hep gayri resmi yollardan hareket geçiyorum... Elimden geldiğince onlara yardım ediyorum ve itiraf etmeliyim ki buradaki zabtiye yetkilileri, karşıma keyfi ve gereksiz engeller çıkarmıyor, gayri resmi bir girişimde bulunmama köstek olmuyorlar.[52]

Daha önce de gördüğümüz gibi, İngiliz elçilik ve konsolosluk görevlileri, mülteci kölelerin sayısındaki artıştan sık sık söz etmişlerdi. Yine de, gerçek sayılarının kaç olduğunu gösteren kanıtlar pek azdır. Bu nedenle, niceliksel bir değerlendirme yapmak zordur. Başka bir deyişle, 1857-1909 arasındaki dönemde imparatorluk genelinde kaç mülteci ev kölesinin İngiliz-Osmanlı girişiminin bir sonucu olarak azat edildiğini ve bu kölelerin, Osmanlı yetkililerince bir Osmanlı limanına gelir gelmez azat edilen yeni ithal edilmiş olan kölelere oranını bilmek olanaksızdır; çünkü azat edilen her iki köle grubuyla ilgili veriler son derece kıttır. Ne var ki, İstanbul dahil olmak üzere bazı kentlerde serbest bırakılan mülteci kölelerle ilgili veriler peş peşe birkaç yıl için mevcuttur ve İstanbul örneğinde, limana gelir gelmez zabtiye tarafından azat edilen yeni ithal edilmiş kölelerle ilgili verilerle örtüşmektedir.

Kuzey Afrika'nın köle ihraç eden başlıca liman kentlerinden biri olan Bingazi'de, 1600'den fazla köle, İngiliz Konsolosluğu'nun arabuluculuğu sayesinde yirmi yıl içinde azat edilmişti. Konsolos, 1884-1888 yıllarını kapsayan beş yıllık ilk dilimde, 396 siyah köleye sığınma hakkı vermiş, bu köleler sonradan yerel yetkililerce azat edilmişti. Bu, yılda ortalama 79 köle demekti ve bu kısa dönemin son üç yılında bu sayı yılda 98 kişiye çıkmıştı.[53] Böyle sınırlı verilere dayanarak bir değerlendirme yapmak sağlıklı olmayacaktır. Ne var ki, Konsolos Alvarez'in bir yazışmasından bu artışın 1890-1895 arasındaki altı yıllık dönemde de sürdüğünü ve yılda 122 kölenin azat edilerek toplam sayının 732'ye ulaştığını öğrenmekteyiz. Aynı yazışmaya göre bu sayı, 426 kölenin azat edildiği 1896-1903 arasındaki sekiz yıllık dönemde yarıya düşmüş, yılda ortalama 53 köle azat edilmişti. 1904'ün ilk beş ayında serbest bırakılan kölelerin toplam sayısıyla birlikte

bu son sayı, erkeklerin (248) kadınlardan (229) biraz daha fazla olduğu bir dağılımla toplam 477'ye çıkmaktadır.[54] Çoğunlukla açık havada çalıştırılan, dolayısıyla daha çok kaçma fırsatı olan erkekler lehine bir istatistiksel sapma söz konusu olabilmekle birlikte bu son rakamlar, başkentte büyük ölçüde kadınlar lehine olan bir kadın/erkek oranının Bingazi'de görülmediğine işaret etmektedir.[55]

Kuzey Afrika'nın bir diğer önemli köle deposu olan Trablusgarp hakkında bulabildiğim veriler bu kadar ayrıntılı değil. Mart 1895'te yazan İngiltere Başkonsolosu Thomas Jago, Ahmed Rasim Paşa'nın on dört yıl süren valilik döneminde, yılda ortalama 144 kölenin azat edildiğini belirtmektedir. Buna göre toplam sayı 2016'ya çıkar. Ne var ki Jago, bu kölelerden kaçının İngilizler sayesinde serbest bırakılmış olduğunu belirtmez. Oysa, Bingazi'de kölelerin hepsi, konsolosun başvurusu üzerine yerel idare tarafından azat edilmişti ve Bingazi için verilen sayıya Osmanlı yetkililerince azat edilen köleler dahil değildir. Sonuç olarak, burada serbest bırakılan kölelerin çoğu, vilayete birkaç yıl önce getirilmiş olan kadınlardan oluşuyordu. Jago, erkek kölelerin "doğruyu yanlışı ayıracak yaşa geldiklerinde kendi özgür irade ve girişimleriyle" köleliklerinin fiilen sona erdiğini yazıyordu.[56] Bu iki Afrika vilayeti arasında, coğrafi olarak yakın olmalarına karşın önemli farklılıklar bulunduğu anlaşılmaktadır.

İstanbul'da 17 Şubat 1881-31 Temmuz 1889 tarihleri arasında 820 siyah köle serbest bırakılmıştı.[57] Azat edilen köleler üç gruba ayrılıyordu:

1. İngiliz elçiliğinin yardımına başvurduktan sonra efendilerinin onayı olsun veya olmasın, zabtiye tarafından azat edilen ev köleleri.
2. Azat edilmek için doğrudan zabtiyeye başvuran ev köleleri.
3. İstanbul'a geldiklerinde zabtiyenin el koyarak azat ettiği yeni ithal edilmiş olan köleler.

Son iki gruptaki kölelerin listesi Zabtiye Nezareti tarafından elçiliğe verilmişti. Azat edilen kölelerin 392'si yeni ithal edilenler grubuna girmekteyken, kalanı, yani 428 köle, İngiliz-Osmanlı girişimi sayesinde azat edilmişti. İkinci grupta, İngiliz elçiliğinin arabuluculuğu, 344 kölenin ser-

best bırakılmasında etkili olmuştu. Azat edilen kölelerin bu üç gruba göre zaman içinde dağılımı Tablo 7.1'de görülebilir.

Tablo 7.1: 07.02.1881-31.07.1889 arasında İstanbul'da serbest bırakılan Afrikalı köleler

	7.2.81–21.5.84	1884*	1885	1886	1887	1888	1889**	Total
Group 1	210	14	23	22	32	27	16	344
Group 2	n.a.	8	17	48	3	8	nil	84
	5.5.81–12.5.83							
Group 3	17	76	47	26	76	98	52	392
Total	227	98	87	96	111	133	68	820

Kadın/erkek oranına gelince; 692 kadına karşılık 128 erkek köle serbest bırakılmıştı. Buradan erkeklerin yüzdesi 15,6 olarak çıkar ki bu, başkentteki siyah kölelerin çoğunun kadın ev köleleri olduğuna ilişkin raporları da desteklemektedir. Yeni ithal edilmiş köleler grubunda erkeklerin oranı daha yüksek olup yüzde 19,6 iken, iki ev kölesi grubunda yüzde 11,9 ile daha düşüktür. Bunun anlamı ise, kadınlar gibi örtünmeyen erkeklerin kente geldiklerinde polis tarafından tespit edilmelerinin daha kolay olmasıdır. Bu nedenle, yeni ithal edilmiş olan köleler grubunda daha yüksek bir sayıyla temsil edilmişlerdi ya da Trablusgarp'ta olduğu gibi, erkekler yetkililere başvurarak azat olmaya eğilimli olmadıkları için, serbest bırakılan ev kölesi grubunda daha düşük bir sayıyla temsil edilmişlerdi. Bu iki sonucun tabii ki birbirini dışlaması gerekmiyor.

Bir karşılaştırma yapabilmek için, Mısır'da kölelerin azat edilmesinden sorumlu olan azat bürolarının girişimiyle, 4 Ağustos 1877-31 Aralık 1886 arasında en az 14.400 kölenin serbest bırakıldığına işaret edilebilir.[58] Osmanlı'daki rakamın Cidde, Hudeyde, Mekke ve İzmir gibi önemli kentler hesaba katıldığında bile Mısır'daki rakama yaklaşamadığı görülmekte-

* Son yediay.
** İlkyediay.

dir. Ne var ki, hükümetin tekil azat uygulamalarına ilişkin raporlar ve azat edilmiş mülteci köleler hakkında kısa zaman aralıkları için verilmiş istatistikler dışında bu kentlere ilişkin veri bulamadım. Bazen çoksayıda kölenin bu kentlerde hükümet tarafından azat edildiğini biliyoruz. Örneğin, 1889 yılında Mekke'de, köle satıcılarının evlerini hedef alan bir tarama sırasında 225 köle serbest bırakılmıştı.[59] Yine de, verilerinkesintiye uğraması bir tahminde bulunmayı güçleştirmektedir. Dolayısıyla, kesin olmamalda birlikte şu söylenebilir: 1880 yılında İngiliz-Osmanlı Anlaşması'ndan sonraki on yıl içinde, Osmanlı İmparatorluğu genelinde azat edilen köle sayısı –hem yeni ithal edilmiş olanlar hem de siyah ev köleleri–, İngiliz-Mısır Anlaşması'nı izleyen on yıl içinde Mısır'da azat edilen köle sayısının muhtemelen yarısı kadardı.

Kölelik kurumunun çökmesinde kölelerin, özellikle de kaçak ev kölelerinin azat edilmesinin nicel olarak ne derece etkili olduğu, imparatorluğun ya da herhangi bir kentin toplam köle nüfusu hakkında fikir sahibi olmadan bilinemez. Ancak, ev kölelerinin efendilerini terk etmesi, kölelerin özgürlük arayışıyla hukuki durumlarını değiştirmek üzere etkin bir girişimde bulunmaları anlamına geldiği için, toplumsal bakımdan çok önemliydi. Özgürlüklerini elde etmelerinde, Osmanlıların hayırseverlik esasına dayanan âdetlerinin büyük yararını gördükleri ve İngiliz elçilik ve konsolosluk görevlilerinin müdahalesinin katalizör işlevi görerek süreci bütünüyle hızlandırdığı doğrudur. Bununla birlikte, bu kölelerin, güçlü bir devletin dağılmakta olan bir imparatorluğa karşı elinde bulundurduğu basit araçlar ya da efendileri tarafından geleneğe uygun olarak azat edilmeyi bekleyen eli kolu bağlı kişiler olmaktan çok, bu kaçak köle hikâyesinin başoyuncuları olarak değerlendirilmeleri gerektiğine kuşku yoktur. Kölelerin, kendi işlerine geldiğinde ve kendi istedikleri koşullarda azat edilmek üzere harekete geçmeyi tercih ettiklerini de biliyoruz.

Malta'da İngiliz görevlilerinin, Trablusgarp'tan İstanbul'a gitmekte olan siyah köleleri alıkoyarak serbest bırakamadıklarını biliyoruz. Bu köleler, efendilerinin peşinden gönüllü olarak gittiklerini ya da köle olmadıklarını söyleyerek azat edilmek istememişlerdi. Malta'da polisin sorguladığı bir kölenin aşağıdaki sözleri, pek çoğu için verilebilecek tipik bir örnektir:

Havva: Efendimle birlikte İstanbul'a gidiyorum. Bu benim efendim (Fahri Efendi). Beni satın aldı ama ne kadar ödediğini bilmiyorum. İki yıl kadar önce Bornu'dan Trablusgarp'a getirildim. Bir evde tutuldum. Yine de, efendimle birlikte gitmek istiyorum. Ben Trablusgarp'a gelir gelmez beni satın almıştı. Bana hep iyi davrandı.[60]

Efendiyle kölesi birbirine bunca bağlıyken, Malta'daki İngiliz yetkililerinin, bunların yollarına devam etmelerine izin vermek dışında yapabilecekleri bir şey yoktu. Ne var ki, azat edilmeleri için arabuluculuk yapmalarını isteyen kölelerin kuşatması altında olan İstanbul'daki İngiliz elçilik ve konsolosluk görevlileri de, kölelerin Malta'da yetkililer tarafından azat edilmelerinin daha kolay olabileceğini ileri sürmekte kendi açılarından haklıydılar. Bu yüzden de bu anlaşmazlığa bir çözüm bulunamamıştı. Aşağıdaki paragraf, kölelerin kendi hikayelerini anlatmalarına bir diğer örnektir. Yirmi altı kölenin İstanbul'da Başkonsolos Fawcett'a verdikleri bu dilekçe, oldukça farklı bir durumu anlatmaktadır:

Önce de ifade edildiği gibi, aşağıda imzası bulunan bizler, köle olarak, İstanbul'da çeşitli kişilerin evlerinde hizmet etmekteydik. Sekiz dokuz ay önce özgürlüğümüzü kazanmamızda etkili olabileceğiniz için ekselanslarına başvurduk ve emirleriniz doğrultusunda Zabtiye Nezareti'ne gönderildik. Buradaki misafirhanede günlük tayın verilmeden ve sefalet içinde kendi halimize bırakılmış olduğumuz Ekselanslarının bilgisine sunulur. Bir kez daha ekselanslarının merhametine sığınıyor ve sizden, bizi kölelikten kurtarmanızı ve özgürlüğümüzü kazanmamız için nüfuzunuzu kullanmanızı rica ediyoruz.[61]

Fawcett ve diğerlerinin aklına, İstanbul'da böylesine özgürlük peşine düşen kölelerin Malta'da bunu geri çevirmiş ya da bundan kaçınmış olabildikleri gelmemişti. Oysa bu bir gerçekti: Köleler Malta'ya geldiklerinde henüz "meslek hayatlarının" başındaydılar ve yaşam koşullarını düzelteceklerini bildikleri veya bunu umdukları Doğu Akdeniz'in en büyük kentsel merkezine gitme fırsatını kaçırmak istemiyorlardı.

Azat Edilen Kölelerin Bakımı

Geç Osmanlı İmparatorluğu'nda azat edilen kölelerin bakımını kimler ve nasıl üstleniyordu? Bu sorulara verilebilecek ilk belli yanıt, bu işi kendilerinin üstlenmiş olduğudur. Üstelik bunu örgütlü bir biçimde yaptıklarına ilişkin kanıtımız da var. İkinci olarak, Osmanlı yönetiminin ve yabancı devletlerin ve bir dereceye kadar misyoner kuruluşların bu işi üstlenmiş olduğudur. Önce de gördüğümüz gibi, azat edilenlerin sayısı yüksek olmamakla birlikte Osmanlı yönetimini harekete geçmeye sevk edecek kadar çoktu. İngiliz hükümeti de türn çekincelerine rağmen doğrudan bu işin içine girmişti. Trablusgarp örneğinde ise İtalyanlar, bu dönemin sonuna doğru, aslında bu vilayeti işgal etmelerinin birkaç yıl öncesinde, buradaki azatlıların yazgısıyla yakından ilgilenmeye başlamışlardı.[62]

Pek çok kaynakta, İstanbul'daki siyah köle ve siyah azatlıların dikkat çekici bir örgütlenmesinden söz edilir. Diğer Osmanlı kentlerinde de benzer örgütlenmelerin varlığına ilişkin işaretler olmakla birlikte İstanbul'dakine daha iyi tanıklık edilmiştir. Bu örgütü iyi gözlemlemiş olan Garnett'ın yazdıklarına göre, bu, "kadın ve erkek efendilerin zulmü karşısında olduğu kadar hastalık ve diğer hayat kazaları karşısında da müşterek savunma ve korunma" amacıyla oluşturulmuştur.[63] Örgütün belirli sayıda yerel locası vardı. Bu localardan birinin diğerlerinden üstün konumda olup olmadığı bilinmiyor. Locaların birbirinden bağımsız hareket etmiş olmaları mümkündür ve bu anlamda tek bir değil, pek çok küçük örgütlenme vardı, ya da bir diğer deyişle, gevşek bir birlik içinde çalışıyorlardı. Kesin olarak bildiğimiz, locaların aynı yapıya sahip olduğu ve her yıl rumi mayıs ayının ilk günü değişik locaların üyelerinin kutlamalar yapmak üzere İstanbul'un çeşitli yerlerinde bir araya geldiğidir.[64]

Her locanın azatlı bir kadın başkanı vardı ve hayat boyu bu görevde kalıyordu.[65] Bu başkan, "*kolbaşı*" ya da "*godya*" olarak adlandırılıyordu. Kolbaşı güçlü bir kişilikti; hem birlik başkanı hem de dini bir kültün rahibesiydi. Kültün başlıca ilahına *Yavroubé, Yarrabox* ve *Yavru Bey* gibi (belli ki bu Türkçe isim diğer ikisinin bozulmuş şekliydi) isimlerle tapınılıyordu.[66] Kolbaşının dünyevi görevi, sahipleriyle geçinemeyen kölelerin özgür-

lüklerini satın almak, locasında hasta ya da işsiz azatlı siyah kadınları ağırlamak ve onlara, azatlıların hizmetinden özellikle aşçı olarak yararlanmak isteyen kişilere aracı olarak iş bulmaktı. Parasal kaynak, hem köle hem de azatlı siyah nüfusun nakdi ya da ayni aidatından oluşuyordu. Bu kültün ayinlerine erkekler kabul edilmiyor, her ne kadar gerektiğinde yardım alıyor olsalar da, örgütlenmenin dışında tutuluyorlardı.[67] Ferriman 1911 yılında kolbaşının artık kölelerin özgürlüğünü satın almadığına, ama hasta ve muhtaç kişilere hâlâ yardım eli uzattığına işaret etmekteydi.[68]

Külte gelince; köklerinin Afrika'da olduğu saptaması doğrudur ve bir tür kara büyü olarak tanımlandığı da olmuştur. Garnett'in ifadesiyle:

> Bu Zenci Birliği aynı zamanda, mensuplarının anavatanlarından getirdikleri ve Müslüman dinini benimsedikleri halde hâlâ bağlı kaldıkları batıl inanç ayinlerinin yapıldığı bir buluşma merkezi halini almıştı.[69]

Yavroubé adı ve değişik şekillerde söylenişi, akla Batı Afrika'daki Yorubaları getirmektedir. Yoruba kabilelerinden bazı kölelerin Trablusgarp üzerinden İstanbul'a gelmiş olmaları tamamen imkânsız değildir. Örneğin Fisher ve Fisher, Bowen adlı bir Baptist misyonerin Batı Afrika'nın kıyı bölgesinde rastladığı bir Yoruba kadınının, İstanbul'dan ülkesine dönmüş olduğunu söylediğini belirtirler.[70] Ne var ki, mevcut etnik-dilsel grupla aynı adı taşıyan bir mabudun varlığından haberdar değilim.[71] Her hâlükârda, köleler farklı kabilelerden geldikleri için, inançlarının bir tek kabileye özgü olmaktan çok karma olabileceği vurgulanmalıdır. Diğer yandan, her ne kadar kökenine ilişkin soru işaretleri olsa da, kültün İstanbul'daki ayinleri hakkında daha çok bilgimiz var.

Davey kemikler, saç lüleleri, doldurulmuş veya canlı yılanlarla süslenmiş bir tapınakta oturan kadın rahibenin, şeytan/mabut ile ilişki yoluyla geleceği görme yetisine sahip olduğuna inanıldığını ve Türk kadınlarının da bilici olarak ona çok değer verdiklerini söyler.[72] Leyla Hanım, İstanbullu bazı kadınların godyalara/kolbaşılarına gelecek hakkında soru sorduklarına tanık olduğunu anlatır.[73] Tugay ise godyaları, Zenci büyücülük

kültünün rahibeleri olarak adlandırır.[74] Garnett, ayinler konusunda daha ayrıntılı bilgi vermektedir ve Yavroubé'nin belli aralıklarla rahibede vücut bulduğunu söyler. Kolbaşı bu gibi durumlarda cemaatini törenlere katılmaya çağırıyordu. Zenci kadınlar mabudun "ruhani gelini" olarak seçilmek umuduyla bu törenlere katılıyorlardı. Rahibenin evi "gerdek odası gibi" süslenmiş oluyordu. Vurmalı çalgı sesleri arasında kolbaşı "bir tür vecde gelerek kasılıyordu":

> Tam bu sırada Yavroubé'nin sözde reenkarnasyonu gerçekleşir ve benzer bir hezeyan içindeki inançlılar, mabudun kendisine eş olarak seçtiği kişinin adını söylediğini duyarlar. Heyecan nöbeti bir parça yatıştığında, önce elden ele şerbet dolaştırılır, sonra da yemeğin başına oturulur...[75]

Büyük olasılıkla bir bahar şenliği olan ve her yıl kutlanan 1 Mayıs'ta bol bol dans edilir ve eğlenilirdi. Kolbaşıların yönetimindeki siyah köle kümeleri, açık havada parklarda ve kamuya ait alanlarda toplanırlar, bir parça mahremiyet sağlamak için bir alana taşlardan sınır çekerler ve burayı gerektiğinde davetsiz kişilere karşı savunurlardı. Daha sonra koro halinde şarkı söyler, dans eder ve o gün için özel olarak hazırladıkları yemekleri yerlerdi.[76]

Efendilerin, Zenci kadın örgütünden hiç hazzetmedikleri Leylâ ve Emine Fuat hanımların anlatılarından anlaşılmaktadır. Leylâ Hanım, saf ve cahil genç kölelerin, "ablalar" (deneyimli azatlı cariye) ve godyalar tarafından baştan çıkarıldıklarını ve sömürüldüklerini söyler. Aynı çizgide düşünen Tugay da godyalarla ilgili olarak şunu ileri sürmektedir:

> ...her yeni üyenin parasına, güya kültün giderlerine karşılık olarak el koymakta üstüne yoktur. Kölelere cep harçlığı verilmekle birlikte bu, godyanın gözünü doyurmaya asla yetmezdi. Pek çok genç kız, bu kültün etkisi altında güvenilmez ve histerik biri olup çıkardı.[77]

Devletin de kolbaşılar ve örgütlenmelerinden rahatsızlık duymak için kendine göre nedenleri vardı.

12 Haziran 1806 tarihinde bir grup siyah kadın, büyük olasılıkla Mayıs Günü kutlaması ardından Bursa'ya sürülmüştü. İçlerinde Saliha adlı bir kolbaşı vardı. Saliha ve arkadaşlarının suçu, "kırk elli kadar kadını Üsküdar'da bir araya toplayarak utanç verici davranışlarda (*biedebane hareket*) bulunmaktı."[78] Bir diğer kolbaşı da, ki Müslüman olmayan Tunbuti adını kullanması dikkat çekiciydi, 30 Aralık 1817 tarihinde aynı şekilde Bursa'ya sürülmüştü. Tunbuti tek başına sürgüne gönderilmişti ve suçunun kişisel olduğu anlaşılmaktadır. "Kendisine verilen görevleri yerine getirmekte gevşek ve ihmalkâr davrandığının" ve "yetkililere itaatsizlik ettiğinin" görüldüğü ifade edilmişti. Yeterince belgeden yoksun olduğumuz için bugün bu görevlerin ya da devletin Tunbuti'den beklentilerinin neler olduğunu bilmemiz mümkün değil. Yine de, bunlardan söz edilmesi bile kolbaşıların yetkililere karşı bazı sorumlulukları olduğuna işaret etmektedir.[79] Son olarak, Ağustos 1827'de Varna kadısı, bazı siyah kolbaşıların İstanbul'dan kendi kentine sürgüne geldiklerini doğrulamaktaydı. Bu kişilerin suçu, evlerinde "Arap düğünü" denilen özel günler düzenleyerek çalgı çalmak ve ateşle oynamak gibi uygunsuz davranışlarda bulunmaktı.[80] Demek ki, Müslüman ileri gelenlerin, Zenci pagan âdetleri ve törenlerinden rahatsızlık duyduklarına kuşku yoktur. Ne var ki, Zenci kadın örgütünün kendisinin bastırılmamış olması, toplumsal ve dini çekincelere karşın devletin, bununla birlikte yaşamak ve hoş görmek zorunda olduğunu göstermektedir. Bunun nedenleri hâlâ tümüyle açık olmamakla birlikte, kolbaşıların azatlı ev kölesi iş gücüyle işveren arasında aracı işlevi görmelerinin yanı sıra azatlı Zenci cemaatini ilgilendiren konularda denetleyici bir rol üstlenmeleriyle de ilgili olabilir.

Osmanlı yönetimi, 1857 yılında siyah köle ticareti yasaklandığında vilayet idarecilerine, yasağın yürürlüğe girmesinden sonra azat edilecek olan siyah kölelerin yoksulluğa düşmelerini önlemek için hizmetçi olarak "uygun evlere" yerleştirilmelerini sağlamaları talimatını vermişti.[81] Gerçekten de, azat edilen kölelerin çoğunun, ister yetkililerce bir Osmanlı kentine gelir gelmez yakalanmış, isterse de kaçtıktan sonra serbest bırakılmış olsunlar, bazen eski sahiplerinin evlerinde veya diğer evlerde hizmetçi olarak çalıştırıldıkları oluyordu.[82] Bizzat Osmanlı devlet görevlileri ve yerel nü-

fuz sahipleri, azatlı hizmetçi işgücünden sıkça yararlandılar. Diğer yandan, azatlıların sayısındaki artış, hem bu kişilere barınak sağlanmasında hem de iş bulunmasında hükümetin daha büyük bir harekete geçmesini gerektirmişti. Aslında pek çok Osmanlı yerel yöneticisi açısından sorun, kölelerin serbest bırakılmasından çok azatlıların bakımı ve bir yere yerleştirilmesiydi. Karşılaştıkları en büyük sorun ise maliydi ve hepsi de büyük köle nüfuslarına sahip önemli birer köle deposu olan Trablusgarp, Hicaz ve Yemen'in imparatorluğun en yoksul eyaletleri arasında olması, bu durumu iyice ağırlaştırıyordu. Soruna mümkün olduğunca yerel düzeyde bir çözüm bulmaya uğraştıkları halde boyuna İstanbul'dan yardım istiyorlardı.

1877 yılında Yemen valisi İstanbul'a, yakın zamanda Hudeyde'ye ithal edilmiş olan on sekiz erkek ve yirmi iki kadın kölenin ele geçirildiğini ve ardından devlet görevlilerinin ve önde gelen kent sakinlerinin evlerinde hizmetçi olarak istihdam edildiklerini bildirmişti. Azatlıların yerel düzeyde bu şekilde bir yere yerleştirilmelerinin gelecekte daha da güçleşeceğini bilen vali, İstanbul'dan iş bulununcaya kadar azatlıların geçimi için kaynak temin etmesini istedi. Sadrazamın tavsiyesi üzerine padişah, tam miktara değinilmemekle birlikte Yemen'e para gönderilmesini buyurdu.[83]

Hicaz'da aynı sorunla karşılaşan yetkililerin, azatlıları kiralama yoluna başvurarak daha çok yerel kaynaklara dayanmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Temmuz 1879'da İngiltere'nin Cidde konsolosu James Zohrab, önerisi üzerine genel valinin, azatlılara iş bulmak için yeni bir düzeni uygulamaya geçirdiğini bildirmişti. Buna göre azatlılar, yerel halktan kişilere kiralanıncaya değin bir depoda hükümettarafından bakılıyorlardı. Bir azatlıyı kiralayan kişi, yetkililere beş gümüş Mecidiye (100 kuruş), kiraladığı kişiye de ilk yıl ayda 15 kuruş maaş ödemek zorundaydı. Onları giydirip kuşatmak, iyi davranmak ve belli aralıklarla yetkililere göstermelde yükümlüydüler.[84] Bu düzenin Cidde'de nasıl ve ne kadar bir süre yürürlükte kaldığına dair bir belgeye rastlamadım; bununla birlikte, azatlıların ileride rahat etmelerini sağlamaya çalışanlar, birazdan Bingazi örneğinde de göreceğimiz gibi, Ciddeli yetkililerden ibaret değildi. Ama önce, azatlıları kiralayan kişilerin açıkça sahtekârlık yapmalarının bir sorun oluşturduğu belirtilmelidir. Azatlılara sanki hiç serbest bırakılmamış gibi davranmaları az

rastlanan türden bir olay değildi ve onları yeniden köle olarak sattıkları da oluyordu. Bu tür kimseler, buna uygun yasalar olmadığı için ceza almaktan kurtulabiliyorlardı. Örneğin, Eylül 1898'de dahiliye nazırı Şûray-ı Devlet'e, Yemen'de bazı kişilerin emanet aldıkları azatlılarıköle olaraksatmakta olduklarını bildirdi. Konu, Hudeyde'de yapılan köle ticaretine ilişkin davalar kapsamında Bidayet Mahkemesi'nin dikkatine sunulduğunda mahkeme, görevi yakın zamanda ithal edilmiş olan köleleri serbest bırakmak ve ithal edenleri cezalandırmakla sınırlı olduğu için hiçbir şey yapamadı. Şûray-ı Devlet, Adliye Nezareti'nin görüşüne başvurduğunda, Aralık 1901'de, Yemen'de yukarıda sözü edilen mahkeme dışında "mehakim-i nizamiye" bulunmadığı için şeriat mahkemelerine, suçluların Osmanlı Ceza Kanunu'na göre sahtekârlıkla cezalandırılması talimatının verilmesi önerildi. II. Abdülhamid, Sadrazam Said Paşa'nın düşüncesine katılmakla birlikte buna onay vermekten kaçınmıştı.[85]

Bingazi valisi Nisan 1884'te Dahiliye Nezareti'ne, Bingazi'de Osmanlı yetkililerince zaten serbest bırakılmış olan bazı Zencilerin İngiliz konsolosluğuna sığınmayı sürdürdüklerini ve "buradaki memurlar tarafından anlaşmaya ve usule aykırı olarak (*hilaf-ı ahd ve usûl*) sağa sola verildiklerini ve yeniden köle durumuna düşürüldüklerini" yazmıştı. Vilayet, azatlıları yeniden köle olmaktan korumak ve bakımları ve idame ettirilmeleriyle ilgili olarak padişah tarafından verilmiş olan emirleri uygulamaya geçirmek için bir tasarı hazırladı. Bingazi kolbaşısına da bir rol verilmişti. Tasarıya göre, kolbaşının evine yerleştirilecek olan azatlılara, evdeki ilk günlerinden evlendirilecekleri ya da hizmetçi olarak kiralanacakları güne değin "hapishane harçlığı" adı altında köle başına günde 60 para (1,5 kuruş) tahsis edilecekti. Azatlıları kiralayan kişiler, onlara iyi davranacaklarına ve yeniden köle durumuna düşürmeyeceklerine dair yazılı bir teminat vermek zorundaydılar. Özel bir deftere azatlıların isimleri, azat edildikleri tarih, kolbaşının evinde kaldıkları süre ve onlara iş verenlerin adları kaydedilecekti. Vilayet, giderleri kısmak için, azatlı erkeklerin tuz taşımacılığı gibi kamu hizmetlerinde istihdam edilmelerini önermişti. Ne var ki vilayetin yıllık bütçesinde bu tür işler için tahsis edilmiş bir para yoktu. Tasarının gerçekleştirilmesi için izin isteyen vali, vilayetin yıllık hapishane tahsisatı

25.000 kuruştan 30.000'e çıkarıldığı takdirde aradaki farkın azatlıların bakımı için yeterli olacağını yazdı. Konu II. Abdülhamid'in dikkatine sunulduğunda padişah tasarıyı onadı ve istenilen miktarı söz konusu amaç için yeterli bulmayarak bunu 5000 kuruştan 10.000'e çıkardı. Üstelik, vilayetin içinde bulunduğu ekonomik koşulların farkında olan padişah, azatlıları kolbaşının evinde geçirecekleri sürenin uzamasından ve vilayetteki mahrumiyet durumundan kurtarmak için, İzmir ve İstanbul'a göndermelerini buyurdu. İzmir ve İstanbul'a gelir gelmez erkekler askeri bandolara ve esnaf taburlarına kaydolacak, kadınlar ise ücretli hizmetçi olarak evlerde istihdam edileceklerdi.[86]

Bingazi'deki yetkililerin, azatlılara tahsis edilen 10.000 kuruşa ek olarak hapishane tahsisatının kalanını da kullandıkları bilinmekle birlikte bu para hiç yeterli gelmemişti. Bir başka belgeden, Bingazi'nin toplam hapishane harçlığının, azatlıların sözde hisseleri 10.000 kuruşla sabit kalmakla birlikte, 30.000'den 18.000'e, sonra da 12.000 kuruşa düşürüldüğünü öğrenmekteyiz. Ekim 1890'da Bingazi'den İstanbul'a gönderilen mektupta, 12.000 kuruşun giderleri karşılamaya yetmediğine işaret ediliyor ve içinde bulunulan mali yılın sonuna kadar 6400 kuruş daha talep ediliyordu. Padişah bu kez onay çıkarmak istemedi ve önceki politikası doğrultusunda "olabildiğince çok sayıda" Zencinin İstanbul'da orduya kaydedilmek üzere gönderilmesini emretti.[87]

Osmanlıların azatlıların bakılması sorununa bir çözüm bulma gayretleri, Brüksel Konferansı Genel Kararı'nın Temmuz 1890'da imzalanmasıyla birlikte yeni birivme kazanmıştı. Antlaşma, imza sahibi ülkelerin, misyoner kuruluşlarında "inanç ayrımı gütmeksizin" koruma kapsamına almalarını (madde 2) ve Afrika'daki sömürgelerinde "kadınlar için sığınma evi ve serbest bırakılmış çocuklar için eğitim kurumlarının kurulmasını" onaylamalarını şart koşuyordu (madde 88).[88] Bu, halife konumundaki Abdülhamid açısından hiç de hoş olmayan taleplerin bir araya gelmesiydi ve düpedüz Hıristiyan misyonerlerce sığınma evleri kurulması anlamına gelmekteydi. Sultan, 30 Haziran 1890 tarihinde, yasanın imzalanmasından kısa süre önce Meclis-i Vükela'ya yazarak, Sudan ve Bornu halkının çoğunluğunun Müslüman olduğuna işaret etti. Nazırlara, Osmanlı yönetiminin, imza sahi-

bi ülkelerden biri olarak diğer ülkelerle aynı haklara sahip olmasından dolayı, "Sudan ve Bornu ahalisinin salâbet-i diniyelerini muhafaza etmek ve bu sayede Afrika'nın sair memâlikindeki sekene-i İslâmiyeyi dahi akaid-i diniyece bir takım Avrupalı misyonerlerin iğfalatından kurtarmak için" oralara "münâsib mahallerden vâizler" gönderebileceğini ve ihtiyaç duyulan yerlerde azatlı kadınlar için sığınma evleri (*dârülacezeler*) ve azatlı çocuklar için eğitim kurumları (*dârülterbiyeler*) kurması gerektiğini hatırlattı.[89]

Osmanlı yönetimi, bu tür dini kaygıların, İngilizlerin Babıâli'ye protestoda bulunarak azatlıların koşullarının iyileştirilmesi yönünde baskı yapmasıyla bir araya gelmesi üzerine harekete geçmek zorunda kaldı.[90] Bir dizi başka belgeden, Osmanlı yönetiminin 1890 yılı sonlarında Bingazi, Trablusgarp, Cidde, Hudeyde ve İstanbul'da azatlılar için "misafirhaneler" kurmaya karar verdiğini ve Batı Anadolu'da Aydın vilayetinin, azatlıların uzun vadeli olarak bakılıp korunmasında merkezi bir rol oynadığını öğreniyoruz. Sultan Abdülhamid, azatlıların Anadolu ve İstanbul'da daha iyi bakılacaklarına ve istihdam edileceklerine ilişkin eski görüşüne bağlı kalarak bu tasarıyı hayata geçirmekle bizzat ilgilenmişti. Tasarıya göre İstanbul'dakiler dışında tüm "misafirhanelerin", azatlılara geçici olarak barınma olanağı veren bir alıkoyma merkezi olmaktan başka bir işlevleri olmayacaktı. Azatlılar daha sonra Aydın vilayetine, İzmir'de bulunan daha büyük bir misafirhaneye gönderileceklerdi. İzmir misafirhanesinde ağırlandıkları sırada azatlı erkekler meslek okullarına, esnaf taburlarına ve askeri bandolara kaydedilecekler, kadınlar ise ücretli hizmetkâr olarak Müslümanların evlerine yerleştirileceklerdi. Ancak, "bunların çoğu" birbirleriyle evlendirilecek ve daha sonra Aydın vilayetinin iç kesimlerinde tarıma elverişli "boş kamu arazilerine" yerleştirilecekti. Kendilerine yaşamak için küçük evler de verilecekti.

Aralık 1890'da Dahiliye Nezareti, Aydın valisinden olası giderler konusunda görüş aldı. Vali, yeni bir bina olmakla birlikte boş olan Mekteb-i Sultani'nin Mekteb-i Sanayi'ye tahsis edilmesi halinde bir misafirhanenin inşa edilmesine gerek kalmayacağı yanıtını verdi. Bu şekilde, 200 kadar kadın ve erkek köle, biraz onarıma ihtiyacı olan eski Mekteb-i Sanayi binasında kalabilirdi. Valiye göre vilayet o sırada bazı göçmenlerin iskânıyla meşguldü; onlar için inşa edilen evler 1500 kuruşa ve öküz, tarım aleti ve bazı

temel ev eşyalarının temini de yine 1500 kuruşa mal olmuştu. Azatlı Zenciler için de aynı miktarın geçerli olacağına işaret ediyor, İzmir'e gitmekte olan azatlıların sayısı bilinmediğinden, misafirhanenin idari giderleri için herhangi bir tahminde bulunmaktan kaçınıyordu. Padişah, incelemesi için bu konu önüne getirildiğinde, azatlıların iskânı için önerilen giderleri çok yüksek buldu; aynı evlerin düzgün bir tarzda daha ucuza yapılabileceği kanısındaydı ve gerekli paranın kamu geliriyle yerel düzeyde karşılanması için Aydın valisinin başkanlığında özel bir kurul oluşturulmasını emretti. Bununla birlikte, eski Mekteb-i Sanayi binasının misafirhane olarak kullanılmasına onay vermişti.[91] Bu noktada, azatlıların birbirleriyle evlendirilmesi ve tarımda istihdam edilmesi düşüncesinin hiç değilse bir eski örneğinin bulunduğu belirtilmelidir. Bunun benzeri, 1848 yılında, Sultan Abdülmecid Bornu yöneticisi tarafından kendisine gönderilmiş olan yetmiş kadar köleyi serbest bıraktığında ve sefalete düşmelerini önlemek için birbirleriyle evlendirilerek hassa çiftliklerinde istihdam edilmelerini buyurduğunda yaşanmıştı.[92] Demek ki, Abdülhamid'in azatlılar sorununu çözme girişiminde geleneğe dayanmış olması gayet mümkündür.

Tasarı planlandığı gibi yürütüldü. Daha Haziran 1891'de Britanya'nın İzmir başkonsolos vekili Wratislaw, kullanışlı olan "Ecole des Arts et des Métiers" binasının, henüz kimse oturmuyor olsa da, bir süredir azatlı Afrikalılar için barınak olarak tahsis edilmiş olduğunu bildirmişti.[93] Aynı şekilde, Trablusgarp Başkonsolosu Moore, yine haziran ayı içinde, azatlıların yaşam koşullarının, "Babıâli'nin talimatları uyarınca bu kişiler elden çıkarılıncaya değin" iyileştirilmesi için Vali Ahmed Rasim Paşa'nın önlemler almış olduğunu kaydediyordu. "Eski kölelerin taşınabileceği bol ışıklı ve havadar" uygun bir ev bulunmuştu ve "gıda ve konaklama olanakları hayli tatmin ediciydi". O dönemde erkekler "neredeyse serbest bırakılır bırakılmaz" iş bulduklarından, burada hepsi kadın yalnızca altı kişinin oturduğunu bildiriyordu.[94] Mayıs 1893'te Büyükelçi Ford, Osmanlı dahiliye nazırının Bingazi yetkililerine verdiği talimatta, kentte "artık mevcut olmayan barınağın yerine kullanılmış olan tevkif evini" ıslah etmelerini ya da "İzmir Sığınma Evi'ne geçmeyi bekleyen azatlı Zenci hanımları ağırlamaya" uygun bir hale getirilmediği takdirde bir başka bina kiralamalarını söylediğini bildirdi.[95]

Peki, tasarı ne derece başarılı sonuçlanmıştı? Projenin başında bazı vilayet yetkililerinin Sultan Abdülhamid'in buyruğunu harfi harfine yerine getirdikleri ve aralarında zaten evli ve çoktandır yerleşik olanların da bulunduğu tüm azatlı Afrikalıları İzmir'e gönderdikleri anlaşılmaktadır. Bu durum birtakım rahatsızlıklara ve şikâyetlere neden olunca Abdülhamid emirlerine açıklık getirmiş ve sadece evli olmayan Afrikalıları, usulüne uygun olarak azat edilmelerinden sonra göndermeleri talimatını vermişti.[96] Diğer yandan, gerekli paranın 1893 yılında İstanbul tarafından temin edilmesine dek İzmir misafirhanesinde kalan azatlı sayısının fazla olmadığına dair işaretler vardır. Mayıs 1893'te Şûray-ı Devlet tasarıyı bir kez daha görüştü. Aydın valisi dahiliye nazırına yazarak misafirhanenin onarımı için 15.000 kuruş istedi ve yerel düzeyde para toplama olanağı olmadığı için binanın işletilmesinde biraz paraya ihtiyacı olduğunu belirtti. O sırada misafirhanede kalanlar birkaç Zenciden ibaret olmakla birlikte, ileriki zamanlarda her ay 60 sabık kölenin burada ağırlanmasının beklendiğini ve evi işletmek için kişi başına günde 6 kuruştan toplam 10.800 kuruşa ihtiyaç duyulduğunu söylüyordu. Bu hesabı, tahmini olması bir yana, burada kalacak olanların gerçek sayısına ilişkin bir fikir vermemektedir. Vali, misafirhanede her zaman için 60 kişinin kalacağını varsaymaktaydı. Bu miktarı çok yüksek bulan Şûray-ı Devlet, ayda 5000 kuruşun yeterli olacağına karar verdi. Sadrazamın tavsiyesi üzerine padişah buna onay verdi.[97] İzmir'e getirilen eski kölelerin ve sonunda Aydın vilayetinin iç kesimlerinde toprağı işlemek üzere iskân edilenlerin sayısı bilinmediğinden, bu tasarının ne denli başarılı olduğuna ilişkin bir değerlendirme yapmak zordur. Ne var ki, günümüz Türkiye'sinde tarımla uğraşan Zenci toplulukların yalnızca eski Aydın vilayeti topraklarında ve Küçük Menderes ovasında Bayındır, Tire ve Torbalı gibi kasabalar ve çevresinde bulunduğu kaydedilmelidir. Yeniçiftlik, Yeniköy ve Hasköy gibi bu Zenci köylerinden bazılarının isimleri, buraların bilhassa azatlı Zencilerin yerleşimi için kurulmuş olduğunu ve tasarının sonra da yürütüldüğünü akla getirmektedir.[98]

Daha önce de gördüğümüz gibi, Osmanlı yönetimi başkentte de bir misafirhane kurmaya karar vermişti. Nisan 1891'de Şûray-ı Devlet bu konuyu görüştü. Misafirhanenin Zabtiye Nezareti'nin denetiminde olması düşünüldüğünden, Hariciye Nezareti bu konudaki görüşünü aldı. Zabtiye

Nezareti, burada ağırlanacak olan azatlı sayısı bilinmediği ve birkaç yıldan önce bu sayı bilinemeyeceği için, bir misafirhanenin inşa edilmesi yerine bir süreliğine bir bina kiralanması gerektiği yanıtını verdi. Bu arada evin işletilmesi için "yılda toplam 20.000 kuruş" tutarında bir kaynak ayrılması gerekecekti. Sadrazamın tavsiyesi üzerine Abdülhamid, Zabtiye Nezareti'nin yıllık bütçesinde teklif edilen artışı onayladı.[99]

Yukarda sözü edilen belgelerde gidişata ilişkin çizilen resim, İstanbul'daki durum hakkında İngiliz kayıtlarından öğrendiklerimizle uyuşmamaktadır. Öncelikle, Zabtiye Nezareti'nin, Şubat 1881'den itibaren İstanbul'da azat edilen kölelerin kayıtlarını tutmakta olduğundan, misafirhanede kaç azatlının barındırılacağı konusunda az çok bir fikir sahibi olması gerekiyordu. İkinci olarak, nezaret, kaçak siyah kölelerin gözetiminin üstlenildiği, Dragoman Marinitch'in denetiminde bir sığınma evinin varlığından haberdardı. Üçüncü olarak da, aşağıdaki paragraftan da anlaşılabileceği gibi, Marinitch'in sığınma evinin kirasını büyük olasılıkla İngilizler değil, bizzat Zabtiye Nezareti ödemekteydi!

Londra, İstanbul'da İngiliz elçiliğinin kanatları altında olan bir sığınma evinin varlığını ilk kez kuruluşundan iki yıl sonra, yani 1884 yılında öğrenmişti. 30 Temmuz 1884 tarihinde Dragoman Marinitch, 1880 Anlaşması'ndan sonra kaçak siyah köle sayısındaki artış üzerine bu sığınma evini kurmak zorunda kaldığını yazmıştı:

> Müslüman bir ailenin yanında onlara uygun bir ortam sağlanıncaya kadar, burada birkaç gün barınıyor ve karınlarını doyuruyorlar. Ben, duruma göre ya Zabtiye Nezareti'nden ya da bizzat efendilerinden azat kâğıtlarını onlar adına temin etmeye çalıştığım sırada burada bekliyorlar.[100]

Marinitch ileriki yıllarda da, azatlılara tahsis edilmiş olan bu evden "sığınma evimiz" diye söz etmeyi sürdürdü. İngiltere Dışişleri Bakanlığı bürokratları ise doğal olarak buranın kirasının İngiliz Elçiliği tarafından ödendiğini varsaydılar ve dragomanın hassas olduğu düşünülen bir konudaki girişimlerini onaylamaya devam ettiler.

Ağustos 1888'de, aynı konutu kaçak kölelerle paylaşmaktan ve yerel yetkililerle sürtüşmelerin bitmek bilmemesinden usanmış olan İngiltere'nin Bingazi konsolosu Donald Cameron, Dışişleri Bakanlığı'ndan kaçak köleler sorununun ele alınmasında bir yenilik yapmak için izin istedi. Konsolosluğun tamamen bir köle evi gibi kullanıldığını, onarıma gerek duyulduğunu ve o güne değin benimsenen düzen içerisinde "huzur, mahremiyet ve biraz olsun temizlik" bulamadığını yazmıştı. Çözüm, yerel yetkililere daha fazla güvenmekti.[101] Cameron, Afrika Dairesi'nden Sir Clement Hill'e yazdığı özel bir mektupta, daha açık bir ifade kullandı:

> Bu konut, uzun mücadele döneminde bir kale işlevi gördü ama artık savaş kazanıldığına göre her başıboş Zenciye hazır bir barınak sağlamak ve yerel yetkililere güvenmemeyi sürdürmek, zaferin gereksiz yere suiistimali gibi geliyor bana... Yeni bir başlangıç yaparak yerel yetkililerle barış yapmam ve huzur içinde diğer olağan konsolosluk işlerimle ilgilenmem için bana itimat edebilir misiniz?"[102]

Aslında, Cameron'un planı gayet basitti; kaçak kölelerin, barınma imkânı tanınmaksızın doğrudan yerel yetkililere gönderilerek azat edilmelerinden oluşuyordu.[103] Plan İstanbul elçiliğinde hayal kırıklığıyla karşılandı, çünkü bu, orada kurulmuş olan düzeni temelden sarsacaktı. Dragoman Marinitch, bunun "kabul edilemez" olduğunu söyledi ve yerel yetkililerle halihazırdaki iyi ilişkiler gelecekte her an gerilebileceği için, Cameron'un "yeni bir düzen benimseyerek emsal oluşturmamaya" özen göstermesi gerektiğine işaret etti. Cameron'un küçük bir ev kiralayarak kaçak köleler için barınak olarak kullanmasını önerdi. İngiliz yönetiminin köle başına günde 1 şilin 6 peni tutarındaki ödeneği, "ev kirasının ödenmesi ve kölelerin konaklama ve beslenme giderlerinin karşılanmasında" yeterli olacaktı.[104]

Cameron'un, kendisinin Osmanlı yetkilileriyle kurmuş olduğu dostluk ilişkisiyle Büyükelçi White'ın onlarla sürtüşmesi arasındaki farka dikkat çekmeye çalıştığına ikna edilen Dışişleri Bakanlığı, Ekim 1888'de konsolosa "Konstantinopolis'te başarıyla sınanmış olan düzeni benimsemesi" talimatını verdi.[105] 1888 yılı sonlarına doğru konsolos, aldığı talimat

doğrultusunda yıllığı 10 sterlin olan bir ev kiraladı. Bu evi, kendisine köle başına bir defaya mahsus olmak üzere 2 şilin 6 peni verildiği takdirde, köle başına günlük 1 şilin 6 peni'den daha az bir paraya işletebileceğini yazdı. Cameron'un bu talebi Mart 1891'de Dışişleri Bakanlığı'nda değerlendirildiği sırada bürokratlar, İstanbul'daki sığınma evinin kirasının, "Konstantinopolis kayıtlarında böyle bir gider görülmediği için Türk yetkililer tarafından" ödendiğini ancak o zaman anladılar. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda, eski Köle Ticareti Dairesi'nin yaptığı işleri de üstlenen Afrika Dairesi Şefi H. P. Anderson, biraz üzülerek şunları kaydetmişti:

> Bay Cameron'a ev konusunda verilen yetkiyi geri çekmemiz artık pek mümkün değil, ama kişi başına 2 şilin 6 peni'yle ilgili olarak Bay Cameron'a... sözgelimi altı ay boyunca konsolosluğa getirilen her köle için yapılan gerçek harcamaların hesabını tutması için talimat verilmesini tercih ederdim. Bu bize 2 şilin 6 peni gibi bir fiyatın uygunluğunu değerlendirmemiz açısından malzeme sağlayacaktır.[106]

Öyle görünüyor ki, siyah kölelerin azat edilmesi ve bakımında memurlarının ne yaptığı konusunda sağlam bir fikri olmayan yalnızca Osmanlı yönetimi değildi.

Sekizinci Bölüm

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nda köleliğin alanı, 1800'lü yılların başlarına gelindiğinde imparatorluğun klasik olarak nitelenen döneminde karşımıza çıkan askeri, tarımsal ve sanayi kölelik dalları ya çoktan ömrünü doldurduğu ya da hızla ortadan kalkmakta olduğu için daralmıştı. Ne var ki, kölelik bir kurum olarak canlılığını hâlâ korumaktaydı ve köleliğin bir düzen olarak işleyişini büyük ölçüde belirlemiş olan şeriatın tatbik edilmesi bakımından, 19. yüzyılın ilk yirmi-otuz yılındaki kölelik uygulamasında, imparatorluğun klasik dönemindeki uygulamayla karşılaştırıldığında, pek bir değişiklik olmamıştı. Hâlâ bir gayrimüslim savaş tutsağı, tıpkı imparatorluğun gayrimüslim tebaasından bir isyankâr gibi, yasal olarak köleleştirilebiliyordu; hatta pagan oldukları için kendilerine hiçbir zaman himaye altında bir azınlık statüsü tanınmamış olan ve bu yüzden komşuları tarafından köleleştirilmeye maruz bırakılmış olan bazı cemaatler (Yezidiler) vardı. Osmanlılar, bağımlı ve dost küçük devletler tarafından haraç ve armağan olarak gönderilen az sayıda kölenin de alıcısı oldular. Ne var ki, bu dönemde birçok Osmanlı kölesi, bu doğrudan köleleştirme yöntemlerinin uygulanmasından çok ticaret yoluyla dolaylı olarak edinilmişti.

Osmanlı yönetimi, esir pazarlarında satılan esirlerin, kanuna aykırı olarak köleleştirilmemesini ve köle satışından devletin alacağı verginin hakkıyla ödenmesini sağlamakla da ilgileniyordu. Köle satışlarının denetlenmesinde Osmanlı yönetiminin başyardımcısı, kendisine verilmiş olan tekel haklarından yararlanan esirciler loncasından başkası değildi. Ancak, bu ortakyaşam ilişkisi, 19. yüzyıl başlarında muhtemelen köle arzındaki azalmanın fiyatlarda artışa yol açmasından ötürü gerilme işaretleri vermiş ve İstanbul Esir Pazarı'nın 1846 yılında kapatılmasıyla birlikte çözülmüştü. Mısır'a yapılan köle ihracatının yasaklanması örneğinde, Osmanlı yönetiminin, kölelik karşıtı bir düşüncesi ya da bir dış baskı olmadan da kendi çıkarları gereği köle ticaretinin bir dalına karşı harekete geçebildiğini görmüştük.

Tanzimat reform hareketiyle birlikte bir dizi değişiklik gerçekleşti. Osmanlılar Kırım Savaşı'ndan itibaren savaş tutsaklarını köleleştirmekten vazgeçtiler ve bu tür olayların meydana gelmesi halinde devlet bunu adam kaçırma olarak değerlendirdi. Aynı şekilde, isyancı gayrimüslim tebaanın köleleştirilmesine de, klasik zimmî statüsü 1856 fermanıyla birlikte feshedildiği için, son verildi. Bir başka düzlemde, Tanzimat merkeziyetçiliği yerel dengeleri alt üst etmiş ve Kuzey Mezopotamya gibi imparatorluğun uzak köşelerindeki yerel savaş beylerinin gayrimüslimleri köleleştirmelerine engel olmuştu. Dolayısıyla, Osmanlılar imparatorlukta köleliğin sürdürülmesinde, köle ticaretine giderek daha bağımlı bir hale geldiler. Tanzimat'ın ilk on yıllarında köle ticaretinin hem Afrika hem de Kafkasya kollarında geçici bir büyüme olduğu için, Osmanlı'da kölelik düzeni açısından bu alanda durum daha parlak görünüyordu. Bu büyüme, kölelerin daha geniş bir alanda istihdam edilmesi sonucunu getirmiş olmalıdır. Bu noktada, geç imparatorluk döneminde çoğu kölenin ev kölesi olarak çalıştırıldığı, bir bölümünün ise özellikle vilayetlerde açık hava işlerinde istihdam edildiği belirtilmelidir.

Tanzimat'la birlikte İngilizler Osmanlı'da kölelik ve köle ticaretiyle ilgilenmeye başladılar ve daha 1840 yılında köle ticaretinin bastırılması için Osmanlılarla işbirliği yapma girişiminde bulundular. Bu, yabancı devletlerin içişlerine açıkça karışarak köleliğin kaldırılması yolunda baskı yapmaktansa ikili anlaşmalar yaparak köle ticaretinin bastırılmasında devriye gemilerinden yararlanma biçimindeki resmi politikalarına da uygundu. Aynı şekilde, İngiliz idaresi sonraki yıllarda da merkezi Osmanlı yönetiminden köleliğin kendisinin kaldırmasını hiçbir zaman istemedi. Aslında, Osmanlı İmparatorluğu'nda köleliğin kaldırılması, İngiliz politikasının bir hedefi olduğu halde, ki böyle olduğuna dair işaretler vardır, bu hiçbir zaman, hele ki İstanbul'da açıkça dile getirilmemişti. İsmen bir Osmanlı eyaleti olan Mısır'da ise durum farklıydı; İngiltere burada, hem İngiliz işgali öncesinde hem de sonrasında, Mısır hıdivini kendi idaresi altındaki topraklarda köleliği bir buyrukla kaldırmaya ikna etmek için güçlü bir girişimde bulunmuştu. Ne var ki, bu, Mısır'ın Müslüman halkının dini duyarlıklarını rencide ederek tepkisini çekme endişesinden dolayı

gerçekleşmedi. Öte yandan İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nda köleliğin hukuki durumuna fiilen müdahalelerde bulundu: Londra yönetimi, kaçak kölelere sığınma olanağı sağlayan İngiliz konsoloslarına, nüfuzlarını kullanarak Osmanlı yetkililerinden bu kölelerin özgürlüklerini temin etmeleri talimatını vermişti.

Kölelik ve köle ticaretine ilişkin Tanzimat dönemi Osmanlı politikasına gelince; bugünden bakınca politikada iki önemli kırılma noktası olduğu ileri sürülebilir. İlki 1857 yılında, Osmanlı yönetimi siyah köle ticaretini bütünüyle yasakladığında gerçekleşmişti. Bunun öncesinde, esas olarak kölelik kurumunu düşünen Osmanlılar imparatorluğa köle akışının bir zarar görmemesine özen göstermişlerdi. Kırım Savaşı ve sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa devlet düzenine katılması, Osmanlıların büyük ölçüde İngiltere ve Fransa'nın siyasal ve ekonomik desteğine bağımlı bir hale gelecekleri yeni bir dönemin işaretlerini vermişti. Böyle bir ortamda siyahı köle ticaretini yasaklamak, bu yolda baskı yapmış olan İngilizleri ve bir dereceye kadar Fransızları hoşnut etmenin makul bir bedeli olarak görülmüştü. Üstelik, Osmanlı devlet adamları, imparatorluğa ithal edilen siyahı kölelerin, Çerkeslerden farklı olarak köle ticaretinden hiçbir yarar sağlamadıkları görüşündeydiler. İnsan, eğer Osmanlı seçkinleri Çerkesler yerine siyahlarla evlenmeyi âdet edinmiş olsalardı, sonuç ne olurdu diye düşünmeden edemiyor. Ne var ki, 1857 genel yasağıyla birlikte siyahı kölelik düzenin dağılmasında ilk adımlar atılmıştı ve Osmanlılar, İngilizlere, siyahı köleliğinin imparatorlukta eninde sonunda ortadan kalkacağını bildirdiler. Bu ise İngiliz cephesinde, siyahı köleliğinin kaldırılmasının yakın olduğu yönündeki beklentileri artırmıştı. Osmanlılar, İngilizlerin taleplerine razı olarak iki büyük kazanç elde etmişlerdi: İkili bir anlaşmanın imzalanması için yapılan baskının gevşetilmesi ve Çerkes köleliğinin ve köle ticaretinin imparatorluğun üst sınıfları açısından öneminin İngilizlere anlatılması mümkün olabilmişti.

Politikadaki ikinci önemli kırılma noktası, Çerkeslerin 1860'lı yıllarda kitle halinde imparatorluğa göç etmelerinden sonra Çerkes köle ticareti ve köleliği hususunda oldu. Çerkeslerin henüz Kafkasya'dan ayrılmadıkları sırada Çerkes köle ticaretine hoşgörüyle bakan Osmanlılar, göç son-

rasında politikalarını değiştirerek Çerkes köle ticaretini kısıtlamaya ve hatta Çerkes kölelik düzenini dağıtmaya yöneldiler. Bu politika değişikliği, Osmanlıların bu esnada haremlerinde Çerkes kadınların hizmetinden yararlanmak ve onlarla evlenmek âdetlerinde belirgin bir değişiklik olmadığı için, çok daha sert olmuştu. Bu durumun akla getirdiği sorunun yanıtı, Osmanlıların, Çerkes kölelerin imparatorluğun merkezinden, başta Mısır olmak üzere uzaktaki yarı bağımsız ya da sözde eyaletlerine yeniden ihraç edilmelerini önlemek istemelerinde ve Çerkeslerin "yabancı" kölelik düzenini kendi bünyelerinde eritme girişimlerinde –büyük olasılıkla Çerkes liderlerin sultasını zayıf düşürme düşüncesini de içermekteydi– bulunabilir.

Osmanlı yönetiminin Tanzimat yıllarında geliştirdiği kölelik karşıtı politikalar, II. Abdülhamid döneminde de sürdürüldü. Abdülhamid, kendisini iktidara getiren ve sonra anlaşmazlığa düştüğü reform partisinin girişimi üzerine harekete geçerek siyah köle ticareti yasağını Birinci Meşrutiyet döneminde, 1877 yılında yeniledi. Abdülhamid'in yeni köle ithali konusunda muhaliflerinden farklı düşündüğünü varsaymak için bir neden yoktur. Ne var ki, böyle bir kararı uygulamaya geçirmenin getireceği hukuki zorlukların farkında olan padişah, daha sonra da olduğu gibi, mevcut kölelerin bu münasebetle azat edilmesine karşı çıkmıştı. Padişah, kendinden önceki Tanzimat politikacıları gibi, köle ticareti yasağının uygulanması politikasına bağlı kaldı. Böylece, İngiltere'yle siyah köle ticaretinin bastırılmasına yönelik bir anlaşma sonunda onun iktidarı sırasında imzalandı ve sultan, Babıâli'nin en az iki kez girişimde bulunmasından sonra Afrikalı köle ticareti davalarına "mehakim-i nizamiye"de bakılmasına imkân veren özel bir kanunun çıkarılmasını 1889 yılında onayladı. 1890 yılında Köleliğe Karşı Uluslararası Brüksel Konferansı, Osmanlı tutumunu yalnızca onaylamış oldu. Osmanlıların politika seçiminde kişisel yaklaşımların önemli bir rol oynamamış olduğu, Jön Türklerin 1909 yılında Çerkes köleliği konusundaki işlemlerinden açıkça anlaşılmaktadır. Tıpkı Tanzimatçılar ve açıkça köleliğin savunucusu olmakla suçladıkları padişah gibi, kendi girişimlerini, hiç değilse kâğıt üzerinde, köle ticaretinin yasaklanması ile sınırlamak zorunda kalmışlar ve köleliğin, imparatorluğun dini hukuku şeriat tarafından yasal bir kategori olarak tanındığını kabul etmişlerdi.

Öte yandan, Osmanlı köleliği, Osmanlı yönetiminin kölelik karşıtı politikalarından ve onları bu doğrultuda harekete geçiren İngilizlerin müdahalesinden oldukça bağımsız olarak ve sıkı bir hukuki uygulamadan ziyade, çoğunlukla gelenek ve âdetlerin şekil verdiği birtakım kurallara göre işlemeye devam etti. Bu geleneklerden biri, bir kölenin belli bir hizmet süresinin ardından azat edilmesini teşvik ediyor; diğeri, kötü muamele gören ya da haddinden fazla bir süre tutulan bir kölenin kaçmasına göz yumuyordu. Ne zaman ki bu gerekçelerle kaçan kölelerin bir bölümü, sonunda İngiliz konsolosluklarına ve bir dereceye kadar diğer yabancı konsolosluklara sığınarak onların arabuluculukları sayesinde azat olmayı sağladılar; büyük ölçüde öngörülmemiş ve tasarlanmamış yeni bir gelişme meydana geldi. Efendileri tarafından azat edilmeyi beklemelde yetinmeyen köleler, Osmanlı yetkililerinin yardımsever tutumlarından bizzat yararlandılar ve kaçma yoluna başvurarak bu meseleyi gittikçe artan bir şekilde kendi ellerine almaya başladılar. Azat olmayı sağladıktan sonra ise kendi hayatlarının, iyi veya kötü, başmimarı oldular. Özgürlük o gün de, bugün olduğu gibi, bu anlama geliyordu.

Notlar

Giriş

1. B. Lewis, *Race and Slavery in the Middle East: An Historical Enquiry*, Oxford, 1990, s. vi.
2. M. Gordon, *Slavery in the Arab World*, New York, 1989, s. x, 10-11. Batılı araştırmacıların bu konuda vicdanen duydukları rahatsızlığın onları neden Batı'daki köleliği araştırmaktan alıkoymadığı sorusu ise yanıtsız kalmaktadır.
3. 'A. R. I. Doi, *Shari'a: The Islamic Law*, Londra, 1984, s. 291.
4. M. Khadduri, *The Islamic Conception of Justice*, Baltimore, 1984, s. 234.
5. R. C. Jennings, "Black Slaves and Free Blacks in Ottoman Cyprus, 1590-1640", *JESHO*, xxx (1987): 286-302. Alıntı s. 287'dendir.
6. S. Faroqhi, "Black Slaves and Freedmen Celebrating (Aydın, 1576)", *Turcica*, xxxi-xxiii (1991): 205-11. Alıntı, s. 206'dandır. Anlaşılan o ki, "Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan 'sıradan insanların' toplumsal tarihini inşa etmek" ve "salt Osmanlı devlet aygıtıyla ilgilenmekten kaçınmak" hevesiyle Faroqhi, kadı sicillerinden yararlanma meselesini abartmaktadır. Burada, niceliksel bir çözümleme için pekâlâ arşiv malzemesinden de yararlanılabileceği ve Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelerin tarihinin, mutlaka "aşağıdan bir tarih" olması gerekmediği, bunun aynı şekilde seçkinlerin de tarihi olabileceği vurgulanmalıdır!
7. Örneğin Hilmi Ziya Ülken, köleliğin Tanzimat fermanıyla "resmen kaldırılmış olduğunu" ileri sürer. Bkz. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce*, Konya, 1966, c. 1, s. 32. Murray Gordon'a göre Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelik 1889 yılında kaldırılmıştır. Bu, aslında siyah köle ticaretine karşı kanunun çıktığı tarihtir. Bkz. Gordon, 1989, s. 170.
8. M. Awad, *Report on Slavery*, New York, 1966, s. 267.
9. Mecelle'de köleliğe ve kölelere, yalnızca Nisan 1869'da yürürlüğe girmiş olan *Kitabü'l-buyû*'da (ticaret kitabı) dolaylı olarak değinildiğini tespit edebildim. 210. madde, "Beynelnas mal olmayan şeyi satmak yahud anınla bir mal satın almak batıldır. Mesela lâşeyi ve hür olan beni Âdemi satmak veyahud anların mukabilinde bir mal iştira etmek batıldır" demektedir. Buradan, bir kölenin yasal olarak satılabildiği ya da değiştokuşedilebildiği sonucu çıkarılabilir. Bkz. O. Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, İstanbul, 1973, s. 175.
10. Böyle bir kullanım için, bkz. örneğin, s. 133-134. Bunun anlamı, eğer köle ticareti kaldırıldıysa köleliğin bundan kurum olarak ve hukuki durum açısından zarar göreceğidir.

Birinci Bölüm

1. Tanzimat'ın ilanını, biraz keyfi olarak ama birazda geleneğe bağlı kalarak sınır çizgisi kabul ettim.
2. Devşirme uygulamasının hukuka uygunluğu meselesi için, bkz. J. A. B. Palmer, "The Origin of the Janissaries", *Bulletin of the John Rylands Library*, xxxv (1953): 448-81; P. Wittek, "Devshirme and Shari'a", *BSOAS*, xvii (1955): 271-8; V. L. Ménage, "Sidelights on the Devshirme from Idris and Sa'duddin", *BSOAS*, xviii (1956): 181-3; V. L. Ménage, "Some Notes on the Devshirme", *BSOAS*, xxxix (1966): 64-78; V. L. Ménage, "Devshirme", *EI*², c. 2, s. 210-13; R. C. Repp, "A Further Note on the Devshirme", *BSOAS*, xxxi (1968): 137-9 ve C. Cahen, "Note sur l'Esclavage Musulman et le Devshirme Ottoman, à Propose de Travaux Récents", *JESHO*, xiii (1970): 211-18.

3. P. Crone, *Slaves on Horses: The Evolution of the Islamic Polity*, Cambridge, 1980, s. 80.
4. B. Braude ve B. Lewis, "Giriş", B. Braude ve B. Lewis (yay. haz.) *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society. The Central Lands*, New York, 1982, c. 1, s. 1-34. Alıntı, s. 12'dendir.
5. İ. M. Kunt, "Transformation of Zimmî into Askerî", Braude ve Lewis, *Christians and Jews* içinde c. 1, s. 55-67.
6. Zimmî statüsü hakkında bkz. Ö. N. Bilmen, *Hukuku İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul, 1968, c. 3, s. 422-7; C. Cahen, "Dhimma", *EI²*, c. 2, s. 227-31; B. Ye'or, *The Dhimmi: Jews and Christians Under Islam*, Londra, 1985, s. 51-67 ve C. E. Bosworth, "The Concept of Dhimmi in Early Islam", Braude ve Lewis, *Christians and Jews*, c. 1, s. 37-51.
7. Savaş tutsaklarına yapılan muamele için, bkz. Bilmen, *Hukuku İslamiye*, c. 4, s. 399 ve M. Khadduri, *War and Peace in the Law of Islam*, Baltimore, 1962.
8. Ebussuud Efendi (der. M. E. Düzdağ), *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul, 1972, s. 119.
9. Osmanlıların İstanbul'u fethinden sonraki durum buydu. Tutsak alınanların bir bölümü, kentin surlarının onarımında çalışarak kendi özgürlüklerini satın almıştı. Bkz. İnalcık, "Servile Labor", s. 28.
10. S. Vryonis, "İsidore Glabas and the Turkish Devshirme", S. Vryonis, *Byzantium: Its Internal History and Relations with the Muslim World*, Londra, 1971, 12. bölüm.
11. Konstantinopolis'in düşmesinden sonra II. Mehmed'le pazarlık yapmış olan Galata Cenevizleri zimmî değil, müstemin statüsündeydiler. Yani, yabancı bir devlet vatandaşı olarak Darü'l-İslam'da yaşıyorlardı ve zimmîler gibi koruma altındaydılar. Cenevizlilerle padişah arasındaki sözleşme için, bkz. S. Vryonis, *Byzantium*, s. 440-1.
12. S. Vryonis, *Byzantium*, s. 440. Vurgu, orijinalindedir.
13. *Age*, s. 441.
14. J. R. Hacker, "Ottoman Policy towards the Jews and Jewish Attitudes", Braude ve Lewis, *Christians and Jews*, c. 1, s. 117-126. Alıntı, s. 120'dendir.
15. Örneğin, Mistra Yahudi kolonisi, Mora Yarımadası'nın 1460 yılında Osmanlılarca fethedilmesinden sonra rahatsız edilmeyerek kendi haline bırakılmıştı. Bkz. J. R. Hacker.
16. Geleneksel Osmanlı anlatımında, devşirme uygulamasının Boşnaklar Müslümanlığa geçtikten sonra hükümetten devşirmeye tabi tutulmayı istedikleri için kesilmediği ileri sürülür. Bkz. örneğin, İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Teşkilatından Kapukulu Ocakları*, Ankara, 1943, c. 1, s. 18-19 ve ayrıca V. L. Ménage, "Devshirme", *EI²*.
17. İ. M. Kunt, *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650*, New York, 1983, s. 32.
18. Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, c. 1, s. 16-19.
19. H. İnalcık, "Djizya", *EI²*, s. 559-67. Ayrıca bkz. V. L. Ménage, "Some Notes", s. 78.
20. El Munzir (der. ve çev. A. Şener), *Kitabu'l-icmâ'*, s. 41, Arapça metinde s. 62.
21. H. İnalcık, "Rice Cultivation and the Çeltükci Reaya System in the Ottoman Empire", İnalcık, *Studies*, 6. bölümde yeniden yayınlanmıştır.
22. Örneğin, C. Cahen, bir zimmî, bir Müslüman köleye sahip olamıyorken, tersinin mümkün olduğunu ileri sürmektedir. Bir zimminin, nasıl olup da hem yasal olarak köleleştirildiği, hem de hâ

lâ zimmî kalabildiği yanıtlanması gereken bir sorudur. Bkz. "Dhimma", *EI*². Aynı konunun bir tekrarı için bkz., Braude ve Lewis, *Christians and Jews*, c. 1, s. 49; C. E. Bosworth, "The Concept of Dhimma in Early Islam." Terimin, Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde kullanılışında daha büyük bir karışıklık söz konusudur. Örneğin, Y. Ercan, "pencik"e şu sözcüklerle değinir: "...savaşlarda tutsak alınan zimmîlerin küçük yaşta olanlarının beşte biri alınmaya_ başlanmıştır." Osmanlılara boyun eğmemiş olan gayrimüslimleri zimmî olarak değerlendirmek mümkün değildir; belli ki harbî konumundaydılar. Bkz. Y. Ercan, "Devşirme Sorunu, Devşirmenin Anadolu ve Balkanlar'daki Türkleşmeye ve İslamlaşmaya Etkisi", *Belleten*, xi (1985): 679-725, alıntı, s. 712'dendir.

23. A. Akgündüz ve diğerleri. *Şeriye Sicilleri*, İstanbul, 1988, s. 229.
24. Mustafa Ali (der. ve çev. A. Tietze), *Mustafa Ali's Counsel for Sultans of 1581*. Viyana, 1979, c. 2, s. 29-30.
25. Ménage, "Sidelights on the Devshirme", s. 182.
26. Hürdoğmuş devlet görevlilerinin Osmanlı idaresinde rol almayı sürdürmeleri ve kul teriminin çeşitli kullanımları için, bkz. Kunt, *Sultan's Servants*, 3. Bölüm: "The Umera Status".
27. Müsadere için, bkz. A. Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, İstanbul, 1963, s. 149-62.
28. K. K. Barbir, *Ottoman Rule in Damascus 1708-1758*. Princeton, 1980, s. 31-2.
29. H. İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara, 1954, s. 215-17 ve Ménage, "Some Notes", s.67-8.
30. Düzdağ, *Ebussuud Efendi*, s. 122.
31. Y. Yücel (der.), "Kitab-ı Müstetab" *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar* içinde Ankara, 1988),s. 1-45,ayrıca bkz. s.7.
32. Esas-ı Nizam-ı Yeniçeri'nin aktarıldığı eser. Z. Pakalın, "Acemi Oğlanlar", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul 1946, c. 1, s. 10.
33. Y. Yücel, "Kitab-ı Müstetab", s.7.
34. Age. ve Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, c. 1, s. 40.
35. Dernschwam, *İstanbul*, s. 93-4.
36. Pakalın'dan alıntı, "Acemi Oğlanlar", s. 12. Ayrıca bkz. Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, c. 1, s. 28.
37. Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, s. 40-2.
38. Y. Yücel (der.), "Kitabu Mesalihi'l-Müslimin ve Menafi'i'l-Müminin", *Osmanlı Devlet Teşkilatı*, s. 49-141.Ayrıca bkz. s. 93
39. Kunt, *Sultan's Servants*, s. 32-3.
40. Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, Ankara 1944, c. 2, s. 144, dipnot 2, s. 144, 190.
41. K. Mihailovic (çev. B. Stolz, notlar S. Soucek), *Memoirs of a Janissary*, Ann Arbor, 1975, s. 159.
42. H. İnalcık buna dayanarak, haklı olarak bu devşirme yeniçerilerin köle olmadıklarını kabul eder. Bununla birlikte, hürstatüsünü, yeni devşirmeyazılanlara da teşmil etmekde aynı derecede haklı olmayabilir. İnalcık, devşirmelerin hür olduğunu kabulettiği için devşirmeyazılmalarının meşru olmayan biryanının olmadığını düşünmeye eğilimlidir. Tam tersine, onları zorla devşirmekve din değiştirmeye zorlamakzimmî haklarının ihlali olacaktı. Ancak, şeriatta köleleştirmenin koşulları, Osmanlıların çocuk devşirme uygulamasına biraz meşruiyet kazandırabilirdi. Bkz. İnalcık, "Servile Labor", s. 425, dipnot 26; ayrıca bkz. Kunt, "*Zimmi* to *Askeri*", s. 60-1.
43. Mihailovic, *Memoirs*, s. 133.

44. Ménage, "Some Notes", s. 68-9.
45. Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, c. 1, s. 31.
46. D. Pipes, askeri kulların azat edilmesinin gerekmediğini ileri sürer ve kendini azat etme sürecini *ipsimission* olarak adlandırır. Bkz. D. Pipe, *Slave Soldiers and Islam: The Genesis of a Military System*, New Haven, 1981, s. 20-21.
47. H. İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, Londra, 1973, s. 61 [*Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.]
48. III. Murad, 1574 yılında 1.100.000 altın dağıtmıştı. Bunun 679.950'i yeniçerilere gitmişti; yani yeniçeri başına 50 altın düşmüştü. Danişmend, *Kronoloji*, c. 3, s. 4.
49. Örneğin, II. Selim, bu ödemeyi yapmaktan kaçınmış, yeniçerilerin sert muhalefetiyle karşılaşınca boyun eğmişti. *Kronoloji*, c. 2, s. 365-8 ve 371-2.
50. İnalcık, "Servile Labor", s. 32.
51. Ö. L. Barkan, *XV. ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları. Kanunlar*, İstanbul, 1943, c. 1, s. 86-7.
52. Ö. L. Barkan, "Türkiye'de 'Serfaj' Var mı İdi?", *Belleten*, xx (1956): 237-46. Bkz. s. 242.
53. Barkan, *Kanunlar*, s. 104. Bu kanun, Batı Anadolu'da Biga bölgesi içindir ve 982/1574 tarihlidir.
54. Barkan *Kanunlar*, s. 88.
55. *Age*, s. 95.
56. *Age*, s. 97.
57. *Age*.
58. *Age*, s. 98.
59. Barkan, "Türkiye'de Serfaj", s. 245.
60. İnalcık, "Rice Cultivation", s. 92.
61. Barkan, *Kanunlar*, s. 106.
62. Z. Sak, "Konya'da Köleler", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, IX (1989): 159-97; H. Sahillioğlu, "Slaves in Bursa", *Turcica*, XVII (1985): 43-112. Bursa kadı sicilleri için, ayrıca bkz. H. Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul, 1988, s. 126-33.
63. Sahillioğlu "Slaves in Bursa", s. 46.
64. L. Tardy (çev. J. Boris) *Beyond the Ottoman Empire: 14th-16th Century Hungarian Diplomacy in the East*, Szeged, 1978, s. 141-9.
65. *Kitabu Mesalihi'l-Müslimin*'in (1637) yazarı, o tarihte sürmekte olan uygulamanın sona erdirilmesini istiyordu. Bkz. s. 23.
66. Sahillioğlu, "Slaves in Bursa", s. 46.
67. *Age*, s. 53-60.
68. H. Sahillioğlu, "On Beşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da İş ve Sanayi Hayatı: Kölelikten Patronluğa". *Memorial. Ömer Lütfi Barkan*, s. 179-88. *Veli* için bkz. P. Crone, *Roman, Provincial and Islamic Law: The Origins of the Islamic Patronate*, Cambridge, 1987.
69. Sahillioğlu, "Slaves in Bursa", s. 86-90.
70. Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul, 1988, s. 59.
71. *Age*, s. 123, 133.
72. İnalcık, "Servile Labor", s. 29.

73. Özdeğer, 1988, s. 45, 132.
74. BA/Cevdet/Maliye/6502, 25 Zilhicce 1208/24.7.1794 ayrıca bkz. ilgili belgeler, BA/Cevdet/Adliye/2520, 13 Cemaziyelevvel 1212/4.12.1797 ve BA/Cevdet/Adliye/2803, 19 Zilhicce 1215/3.5.1801.

İkinci Bölüm

1. Açık ve kapalı kölelik sistemleri için bkz. J. L. Watson, "Slavery as an Institution, Open and Closed Systems of Slavery", J. L. Watson (der.), *Asian and African Systems of Slavery*, Oxford, 1980, s. 1-15.
2. Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, c. 1, s. 7-8.
3. *Age*, s. 88-9.
4. *Age*, s. 10.
5. E. R. Toledano, *The Ottoman Slave Trade and its Suppression*, Princeton, 1982, [*Osmanlı Köle Ticareti*, çev. Y. Hakan Erdem, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 58-59]
6. BA/Cevdet/Adliye/588, 25 Receb 1134/1 Mayıs 1722.
7. A. W. Fisher, "The Sale of Slaves in the Ottoman Empire: Markets and State Taxes on Slave Sales, Some Preliminary Considerations", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Beşeri Bilimler*, vi (1978): 149-74.
8. C. White, *Three Years in Constantinople; or Domestic Manners of the Turks in 1844*, Londra, 1845, c. 1, s. 283-4.
9. BA/Cevdet/Adliye/1306, 11 Zilhicce 1237/29 Ağustos 1822.
10. BA/Hatt-ı Hümâyûn/37993, 1238/1822-23.
11. Ş. Baştav (der. ve çev.), *16. Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi 1373-1512*, Ankara, 1973, s. 171.
12. A. Uğur, *The Reign of Sultan Selim in the Light of the Selim-Name Literature*, Berlin, 1985, s. 115, 264-5.
13. Dernschwam, 1987, s. 53, 105, 125.
14. Düzdağ, *Şeyhülislâm*, s. 111.
15. Danişmend, *Kronoloji*, c. 2, s. 291.
16. M. Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, İstanbul, tarihsiz, c. 5, s. 2484.
17. BA/Cevdet/Adliye/429, 21 Rebiyülâhır 1181/16 Eylül 1767.
18. Şeyhülislam İbn-i Kemal (1525/26-1534) bu konuda bir risale yazmıştı. Bkz. İnalcık, "Servile Labor", s. 49, dipnot 38.
19. Danişmend, *Kronoloji*, c. 2, s. 61.
20. BA/Cevdet/Zaptiye/768, 26 Receb 1204/11 Nisan1790 ve BA/Cevdet/Zaptiye/1626, 21 Muharrem 1205/30 Eylül 1790.
21. BA/Cevdet/Adliye/649, 14 Muharrem 1208/22 Ağustos 1793.
22. Z. Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi: Ekonomik, Dini ve Sosyal Hayat*, İstanbul, 1987, s. 122-3.
23. BA/Cevdet/Zaptiye/1492, 29 Zilkade 1255/3 Şubat 1840
24. Bilmen, *Hukuku İslamiye*, c. 3, s. 426-7.
25. Düzdağ, *Şeyhülislam*, s. 101.
26. M. Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul, 1965, s. 16.
27. *Age*, s. 52. Belge, 9 Rebiyülevvel983/18 Haziran 1575 tarihlidir.

28. M. Âli (der. C. Baysun) *Meva'idü' n-nefa'is*, s. 54-9.
29. BA/Cevdet/Dahiliye/11785, Zilhicce 1121/Şubat 1710.
30. BA/Cevdet/Adliye/3382. Vali'ye gönderilen emir, 22 Şevval 1231/15 Eylül 1816.
31. BA/Cevdet/Dahiliye/6910, Şaban 1236/Mayıs-Haziran 1821.
32. BA/Cevdet/Dahiliye/17452, 19 Şaban 1236/22 Mayıs 1821.
33. BA/Cevdet/Dahiliye/5656, Şevval 1237/Haziran-Temmuz 1822.
34. Danişmend, *Kronoloji*, c. 4, s. 107 ve İ. M. K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul, 1969, c. 2, s. 631.
35. Bilmen, *Hukuku İslamiye*, c. 3, s. 426.
36. Düzdağ, *Şeyhülislam*, s. 120.
37. Sahillioğlu, "Slaves in Bursa", s. 83-6.
38. Düzdağ, *Şeyhülislam*, s. 94.
39. A. R. Altınay, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı 1553-1591*, İstanbul, 1935, s. 43. Kadı'ya verilen emir, 25 Safer 967/26 Kasım 1559.
40. Altınay, *On Altıncı Asır*, s. 43-4. Kadı'ya verilen emir, 2 Cemaziyelevvel 967/30 Ocak 1560.
41. *Age*, s. 50. Belge, 27 Ramazan 983/30 Aralık 1575 tarihlidir.
42. A. R. Altınay, *Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı* 1000-1100, İstanbul, 1931, s. 25-6. Kadı'ya verilen emir, 4 Zilhicce 1013/23 Nisan 1605.
43. A. R. Altınay, *Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul, 1930, s. 50. Emir, 15 Rebiyülevvel 1126/31 Mart 1714 tarihlidir. Vergi "üsera resmi" olarak geçer.
44. Ç. Uluçay, *Harem II*, Ankara, 1985, s. 13 ve Fisher, "Saleof Slaves", s. 60.
45. BA/Cevdet/Dahiliye/1713, 3 Cemaziyelevvel 1211/4 Kasım 1796.
46. BA/Hatt-ı Hümâyûn/58390, 1251/1835-6.
47. Geç imparatorluk döneminde bu köleleştirme yöntemlerinin uygulaması için bkz. s. 64-76.
48. Düzdağ, *Şeyhülislam*, s. 108.
49. R. Brunschvig, padişahın 1830 yılında "dinlerine bağlıkalmış olan Hıristiyan kökenli bu beyaz köleleri toptan azat ettiğini" belirtir. Bkz. "Abd", *EI*². Bu, 1828-9 Rus-Osmanlı savaşında, savaş tutsaklarına mahsus bir karar mıydı, yoksa kalıcı nitelikte miydi sorusu yanıtsız kalmaktadır. Her ne olursa olsun, Osmanlılar bu tarihten itibaren savaş tutsaklarını köleleştirmeye son vermişlerdi.
50. Danişmend, *Kronoloji*, c. 3, s. 454.
51. *Age*, c. 4, s. 18.
52. İnalcık'a göre bir kadırga için 150-200 kürekçiye ihtiyaç duyuluyordu. 1571 yılında donanmada 200 kadırga bulunduğu göz önüne alınırsa, toplam kürekçi sayısı 30.000-40.000'dir. Kaçının köle olduğunu bilmenin imkânı yoktur. Bkz. "Slave Labor", s. 36 ve 50-51'de dipnot 45.
53. BA/Cevdet/Saray/2959, 27 Rebiyülevvel 1180/2 Eylül 1766. Bir İngilizin nasıl olup da Tersane Zindanı'na düştüğü ancak bir tahmin konusudur.
54. BA/Cevdet/Saray/4595, 19 Zilkade 1212/15 Mayıs 1798.
55. BA/Cevdet/Adliye/6368, 18 Cemaziyelâhır 1175/14 Ocak 1762.
56. BA/Cevdet/Saray/1720, 14 Zilkade 1216/18 Mart 1802.
57. BA/Cevdet/Dahiliye/1554, Rebiyülâhır 1135/Aralık 1722-Ocak 1723.

58. BA/Hatt-ı Hümâyûn/1702, 1214/1799-1800.
59. Altınay, *On İkinci Asır*, s. 148-9. Emir, 15 Rebiyülâhır 1153/10 Temmuz 1740 tarihlidir.
60. 9 kölenin 900 kuruşa devlet adına alınması için, bkz. BA/Cevdet/Dahiliye/12175, 9 Rebiyülevvel 1188/20 Mayıs 1774 ve Gürcü kölesinin satışı karşılığında 100 kuruş talep eden bir köle sahibinin dilekçesi için, bkz. BA/Cevdet/Dahiliye/16483, 1188/1774-5.
61. BA/Cevdet/Dahiliye/678, 10 Rebiyülâhır 1189/10 Mayıs 1775.
62. BA/Cevdet/Dahiliye/15919, Rebiyülâhır 1189/Mayıs 1775.
63. Altınay, *On İkinci Asır*, s. 222-3. Belge, 15 Muharrem 1190/7 Mart 1776 tarihlidir.
64. BA/Cevdet/Dahiliye/16234, 13 Zilkade 1189/5 Ocak 1776.
65. Altınay, *On İkinci Asır*, aynı yer. İnsanın buradaki "millet" sözcüğünü, modern anlamında ulus olarak okuyası geliyor.
66. BA/Cevdet/Adliye/693, 20 Şevval 1206/11 Haziran 1792.
67. BA/Cevdet/Adliye/692, 25 Ramazan 1207/6 Mayıs 1793. Avusturyalı kölelerle ilgili benzer bir belge için, bkz. BA/Cevdet/Adliye/1308, 5 Şevval 1207/16 Mayıs 1793
68. BA/Cevdet/Adliye/4291, Şaban 1207/Mart-Nisan 1793.
69. BA/Cevdet/Dahiliye/14286, Receb 1207/Şubat-Mart 1793.
70. Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisab*, s. 119-29.
71. Altınay, *On Altıncı Asır*, s. 139. 11 Muharrem 976/6 Temmuz 1568 tarihli belge. Benzer bir belge için, bkz. s. 143-4, 28 Rebiyülâhır 982/18 Ağustos 1574.
72. *Age*, s. 42. Şaban 991/Ağustos-Eylül 1583 tarihli belge.
73. BA/Cevdet/Zaptiye/4444, 12 Ramazan 1144/11 Mart 1732.
74. BA/Cevdet/Zaptiye/288, Receb 1171/Mart-Nisan 1758.
75. BA/Cevdet/Dahiliye/939, 28 Şaban 1173/15 Nisan 1760.
76. Altınay, *On Birinci Asır*, s. 25-6. 4 Zilhicce 1013/23 Nisan 1605 tarihli belge.
77. *Age*, s. 26. 1013/1604-5 tarihli bu belge yanlış tarihlendirilmiştir.
78. *Age*, s. 54-5. Belge, 25 Şaban 1046/12 Ocak 1637 tarihlidir.
79. Fisher, "Sale of Slaves", s. 159-60. Ayrıca bkz. Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisab*, s. 120-1.
80. Hükümet elbette 1641-1805 arasında pazarı denetlemekten geri durmadı. Bkz. örneğin, sürgüne gönderilen köle satıcılarının kente ulaştığını hükümete haber veren Bursa kadısının mektubu, BA/Cevdet/Dahiliye/4351, 28 Zilkade 1181/16 Nisan 1768.
81. BA/Cevdet/Belediye/1978, 2 Muharrem 1220/2 Nisan 1805.
82. BA/Cevdet/Belediye/1978, 2 Safer 1229/24 Ocak 1814.
83. Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisab*, s. 122-3.
84. BA/Hatt-ı Hümâyûn/58390, 1251/1835-6.
85. Cariyelerin, kimler tarafından, ne zaman ve kaça satın alındıklarını anlamak için böyle bir kayıt defterinin bulunması çok bilgilendirici olurdu.
86. BA/Hatt-ı Hümâyûn/58391, 1251/1835-6.
87. Bkz. örneğin, Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, 3. bölüm.
88. Sahillioğlu, "Slaves in Bursa", s. 79-81.
89. A. J. Toynbee, *A Study of History*, Londra, 1939, c. 4, s. 454.
90. 18. yüzyılın ikinci yarısındaki Memluk idaresi ve hizipler arası mücadele için, bkz. P. M. Holt,

"Egypt, the Funj and Darfur", R. Gray (der.) *The Cambridge History of Africa*, c. 4, Cambridge, 1975, s. 26-36.

91. BA/Cevdet/Dahiliye/4622, Zilkade 1200/Ağustos-Eylül 1786.
92. BA/Cevdet/Dahiliye/12861, Zilkade 1207/Haziran-Temmuz 1793.
93. BA/Cevdet/Dahiliye/1438, 3 Zilhicce 1216/6 Nisan 1802.
94. BA/Cevdet/Dahiliye/10350, Cemaziyelevvel 1219/Ağustos-Eylül 1804.
95. BA/Cevdet/Dahiliye/1291, 1219/1804-5.
96. BA/Cevdet/Dahiliye/1309, 20 Cemaziyelâhır 1220/15 Eylül 1805.
97. BA/Cevdet/Zaptiye/3240, 27 Cemaziyelâhır 1242/26 Ocak 1827.
98. A. L. A. Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, Cambridge, 1984, s. 79, 205.
99. Örneğin, 5 Cemaziyelevvel 1242/5 Aralık 1826 tarihinde Abdi adında birisinin dört Çerkes kölesini Teke sancağına götürmesine izin verilmişti. BA/Cevdet/Zaptiye/17323.
100. Örneğin, Rebiyülevvel/Mart-Nisan 1813 tarihinde hükümet, köle ticareti yasağının hâlâ yürürlükte olduğunu doğrulamış ancak, gümrük memurlarına ve liman yetkililerine İstanbul'da Yanya valisi Tepedelenli Ali Paşa adına alınmış olan bir kölenin geçişine engel olmamaları talimatını vermişti. Ali Paşa, köleyi bir başka yere göndermeyeceği taahhüdünde bulunmuştu. BA/Cevdet/Zaptiye/3965.
101. BA/Cevdet/Dahiliye/9559, 27 Receb 1240/18 Mart 1825.

Üçüncü Bölüm

1. Bkz. A. Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Ankara, 1985, s. 163-74; ilk baskı, 1963.
2. O. Patterson, *Slavery and Social Death*, Cambridge, Massachusetts, 1982, s. 105.
3. Savaş tutsaklarına yapılan muamele için, bkz. s. 47-51.
4. Karadeniz'de beyaz köle ticaretinin yasaklanması için, bkz. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 96-104 ve s. 132-138.
5. FO 84/974/201. Bebutoff'dan Sırrı Paşa'ya 24 Şubat 1855, J. Brant'tan (konsolos, Erzurum) Stratford'a 8 Mart 1855'in eki.
6. B. Ye'or, "Dhimmi", s. 49, 99. Hatt-ı Hümayûn (Islahat Fermanı) metni için, bkz. *Düstûr*, Tertib-i evvel, c. 1, s. 7-14.
7. Osmanlıların 1878 yılındaki yenilgisinden sonra İstanbul'da azat edilen gayrimüslimlerin –hepsi Bulgar değildi– bir listesini veren belge için, bkz. BFASS/Mss. Brit. Emp./222/G96. "Türklerin kaçırdığı ve T. Sponondis'in kurtararak Rus Elçiliği'ne teslim ettiği Bulgarların bir listesi", tarihsiz.
8. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s.14-5.
9. FO 84/373/270-73, F. Guarracino'dan Brant'a (konsolos, Erzurum) 10 Kasım 1841.
10. BA/İrade/Hariciye/12344, 28 Zilhicce 1281/24 Mayıs 1865.
11. Leila Hanoum, *Le Harem Impérial et les Sultanes*, Paris, 1925, s. 52.
12. Örneğin, FO 84/1305/456-60, G. Palgrave'den (konsolos, Trabzon) Clarendon'a, 21 Eylül 1869; BA/İrade/Meclis-i Mahsus/1407, 14 Zilkade 1283/20 Mart 1868.
13. Bkz. s. 41-42
14. Bu belgeyi görme imkânı bulamadım. Bu açıklamanın yapıldığı BA/Cevdet/Dahiliye/1537, 27 Rebiyülevvel 1260/16 Nisan 1844 katalog başlığı altında yanlış yerleştirilmiş bir başka belge var. Anlaşılan o ki, belge, bir daha bulunamayacak şekilde arşivlerde kaybolmuştur.

15. BA/İrade/Meclis-i Vâlâ/2961, 15 Cemaziyelevvel 1264/19 Nisan 1848.
16. BA/İrade/Dahiliye/20771, 2 Ramazan 1271/19 Mayıs 1855.
17. J. J. Benjamin, *Eight Years in Asia and Africa from 1846 to 1855*, Hannover, 1863, s. 126.
18. *Age*, s. 133. Benjamin doğal olarak Yahudilerle daha çok ilgilenmekle birlikte "Nesturilerin koşullarının Yahudilerinkiyle hemen hemen aynı olduğunu" belirtir.
19. BA/YA Res./116/24, 6 Safer 1320/15 Mayıs 1902. 1858 ceza yasası, adam kaçırmaya bir yıl hapis cezası getiriyordu. Bkz. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s.15
20. Örneğin, bkz. BA/Cevdet/Dahiliye/6819, 1127/1715; BA/Cevdet/Saray 6997, 20 Şevval 1155/18 Aralık 1742 ve BA/Cevdet/Saray/403, 6 Cemaziyelevvel 1173/26 Aralık 1759.
21. Örneğin, Cezayirli köleler için, bkz. BA/Cevdet/Dahiliye/14797, Şevval 1189/Kasım-Aralık 1775
22. FO/195/108, T. Reade'den Aberdeen'e, 25 Mart 1842; Aberdeen'den Reade'e, 25 Mayıs 1842 ve Aberdeen'den Canning'e, 25 Mayıs 1842.
23. BA/İrade/Dahiliye/9553, 2 Ramazan 1264/2 Ağustos 1858 ve BA/İrade/Dahiliye/9752, 18 Şevval 1264/6 Eylül 1848.
24. BA/İrade/Dahiliye/13284, 11 Muharrem 1267/16 Kasım 1850 ve BA/İrade/Dahiliye/13319, 21 Muharrem 1267/26 Kasım 1850.
25. A. G. Fisher ve H. J. Fisher, *Slavery and Muslim Society in Africa*, Garden City, N.Y., 1971, s. 183 ve H. J. Fisher, "The Central Sahara and Sudan", R. Gray (der.), *The Cambridge History of Islam*, Cambridge, 1975, c. 4, s. 58-141, 101.
26. Örneğin, Müslüman ve Hıristiyan çocuklar Musul bölgesinde aileleri tarafından "aşırı yoksulluk nedeniyle" satılmıştı. Bkz. FO 84/373/266-7, J. Brant'tan Aberdeen'e 13 Kasım 1841.
27. BA/İrade/Meclis-i Mahsus/1407,Tyezkere-i Samiye, 19 Safer 1281/24 Temmuz 1864.
28. Satıcının, köle kızın kendi malı ve köle kökenli olduğuna dair güvence verdiği ve gelecekte özgürlüğünü talep ettiği takdirde satış bedelini iade edeceğini gösteren böyle bir makbuz için, bkz. BA/Yıldız Esas/18/480/141/123/53, 27 Ramazan 1310/14 Nisan 1893.
29. FO 84/1305/102-5, Elliot'tan Clarendon'a, 27 Ekim 1869. Elliot'ın benzer görüşleri için, bkz. örneğin, FO 84/1370, Elliot'tan Granville'e, 3 Mart 1873.
30. FO 84/1570/139-40 Wylde, 1 Mart 1880 tarihli rapor, A.H. Layard'dan Salisbury'ye 15 Şubat 1880.
31. 1874 yılında Osmanlı hükümeti Çerkes beylerin kalıtsal kölelerini azat etme girişiminde bulunduğunda, Elliot, azat edilen kölelerin kendi çocuklarını satmayı sürdürecekleri tahmininde bulunmuştu.
32. Lady F. J. Blunt, *The People of Turkey*, Londra, 1878, c. 1, s. 149-50.
33. L. M. J. Garnett, *The Women of Turkey and Their Folk-lore*, Londra, 1891, c. 2, s. 191-2.
34. Leila Hanoum, *Le Harem Impérial*, s. 52-3.
35. FO 84/1028/184-6, Simmons'dan (Dragoman) Stratford'a, 10 Ağustos 1857.
36. Örneğin, FO 84/1246/95-8, Stanley'den (Kahire) Bulwer'a, 15 Nisan 1865.
37. BA/İrade/Hariciye/717, 4 Zilkade 1257/18 Aralık 1841 ve Kont Nesselrod'un Rus Elçiliği'ne talimatının çevirisi, 7 Kasım 1841.
38. FO 78/443/219-29, Guarracino'dan Brunt'a, 31 Ağustos 1841.
39. FO 84/1305/456-60, Palgrave'den Clarendon'a, 21 Eylül 1869.
40. *Age*./230-3, Herbert'dan Clarendon'a, 26 Kasım 1869.
41. BA/İrade/Meclis-i Vâlâ/18919, Selh-i Ramazan 1276/23 Mart 1860.

42. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s.128.
43. FO 84/1305/50-4, Elliot'dan Clarendon'a, 10 Haziran 1869.
44. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s.16-8.
45. *Age*, s. 76 ve E. R. Toledano, "The Imperial Eunuchs of Istanbul: From Africa to the Heart of Islam", *MES*, xxiii (1984): 379-90.
46. Fisher ve Fisher, *Slavery and Muslim Society in Africa*, s. 2.
47. H. J. Fisher, "Central Sahara", s. 88-9.
48. B. Lewis, *Race and Slavery in the Middle East*. Oxford, 1990, s. 72-3.
49. FO 84/1028/121-5, Stratford'dan Clarendon'a, 19 Mart 1857. Ayrıca bkz. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 97.
50. Bkz. A. E.Atmore, "Africa on the Eve of Partition", R. Oliver ve G. N. Sanderson (der.) *The Cambridge History of Africa*, Cambridge, 1985,, c. 6, s. 18.
51. FO 84/333/63-4, H. Warrington'dan FO'ya (J. Bidwell) 1 Ağustos 1840.
52. Atmore, "Africa on the Eve of Partition" ve Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 40-1.
53. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 76.
54. Leila Hanoum, *Le Harem Impérial*, s. 55.
55. F 84/1596/93-100, Chermside'dan (Aydın) Wilson'a (Başkonsolos) 15 Mart 1881.
56. İngiliz raporları için, bkz. örneğin, FO 84/1305/456-60, Palgrave'den (Trabzon) Clarendon'a, 21 Eylül 1869. Bu raporda Anadolu'daki Afrikalı kölelerin "Sudan, Sennar, Kordofan, Darfur ve Galle'den" getirildiklerini söyler. Ayrıca bkz. *age*, s. 230-3, Herbert'dan (Bağdat) Clarendon'a, 26 Kasım 1869. Burada, bu bölgedeki Afrikalıların "Galle, Amare, Suheli, Gooragi, Nübye, Bumba ve başka yerlerden" toplandıklarını söyler. Osmanlı hukuk belgeleri için, bkz. örneğin, BA/İrade/Meclis-i Mahsus/1407/14 Zilkade 1283/20 Mart1868 ilişiğinde şeyhülislamlıktan iki hüccet vardır. Burada yalnızca kölelerin ait oldukları aşiretlerin değil, kollarının ismi de verilmektedir.
57. Bkz. s. 42-43.
58. BA/Hatt-ı Hümâyûn/58390, 1251/1835-6.
59. FO 84/373/264-5, Brant'dan Palmerston'a, 30 Haziran 1841. "Tanzimat'ın ilanından kısa süre önce Preveze'deki Yunan elçiliği'ne sığınmış olan Rum köle" için bkz. FO 78/339/111-2, Saunders'dan Palmerston'a, 26 Mart 1838.
60. FO 84/1029/19-23, Holmes'dan Stratford'a, 20 Ocak 1857.
61. Tahran'da İngiliz Temsilciliği'nin sekreteri tarafından hazırlanmış olan Orta Asya Türkmenleri hakkındaki kapsamlı bir rapor için, bkz. FO 84/1450/48-57, R. F. Thompson'un raporu (hizmet içi baskı) 29 Şubat 1876.
62. FO 84/1305/456-60, Palgrave'den Clarendon'a, 21 Eylül 1869. Türkmenlerin elindeki İranlı köleler için, bkz. P. Ponafidine, *Life in the Moslem East*, Londra, 1911, s. 335-6.
63. C. S. Hurgronje, *Mekka in the Latter Part of the Nineteenth Century*, Londra, 1931, s. 335-6.
64. FO 84/1246/225-7, Rogers'dan Clarendon'a, 28 Kasım 1865.
65. FO 84 /1543/128, Layard'dan Salisbury'ye, 5 Şubat 1879. Ayrıca bkz. FO 84/1544/75-81, Beyts'den (Cidde) Salisbury'ye, 6 Ocak 1879.
66. Bkz. Leila Hanoum, *Le Harem Impérial*, s. 71. Burada kaçırılmış Kürt ve Türk çocukların Çerkes diye satıldığını söyler.

67. İngiliz büyükelçiye göre 1880 yılında İstanbul'daki tek beyaz köleler Çerkeslerdi. Bkz. FO 84/1570/126-30, Layard'dan Salisbury'ye, 15 Şubat 1880. Ayrıca Hicaz'da Çerkeslerin yüksek fiyatlara satılması konusunda bkz. Hurgronge, *Mekka*, s. 10-11.
68. FO 84/1596/50-5, Longworth'dan Goschen'a, 10 Mayıs 1881.
69. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 12.
70. FO 84/949/50-5, Stratford'dan S. Pisani'ye (Dragoman) 29 Ağustos 1854.
71. Hidiv, Yukarı Mısır'daki şeker plantasyonlarında yüzlerce köle çalıştırmaktaydı. Bkz. FO 84/1305/175-80, E. T. Rogers'dan (Kahire) Clarendon'a, 24 Kasım 1869.
72. FO 84/1029/85-90, G. F. Herman'dan (Trablusgarp) Clarendon'a, 8 Şubat 1857.
73. FO 84/1305/456-60, Palgrave'den Clarendon'a, 21 Eylül 1869.
74. *Age*/230-3, Herbert'dan Clarendon'a, 26 Kasım 1869.
75. S. Hurgronje, *Mekka*, s. 10-14, alıntı, sayfa 11-12'dendir.
76. W. Ochsenwald, *Religion and Society and the State in Arabia*, Columbus, 1984, s. 117.
77. FO 84/1570/171-82, J. Zohrab'dan Layard'a, 13 Mart 1880.
78. O. Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul, 1974, s. 109-12, 120.
79. FO 84/1596/93-100, Chermside'dan Wilson'a, 15 Mart 1881.
80. FO 84/333/54-5, Ponsonby'den Palmerston'a, 27 Şubat 1840.
81. Hüsrev Paşa'nın kariyeri için, bkz. H. İnalcık, "Hüsrev Paşa", *IA*, c. 1, s. 609-16 ve A. Rıza ve M. Galib (der. F. Ç. Derin), *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız*, İstanbul, 1977, s. 56-69.
82. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 150-51.
83. Chermside, halkın Çerkes göçmenlerden köleleri, 30-50 Türk lirasına satın aldıklarını ve kendi yerlerine askerlik hizmetine gönderdiklerini yazar. Bkz. FO 84/1596/93-100, Chermside'dan Wilson'a, 15 Mart 1881.
84. BA/İrade/Dahiliye/19901, 1 Rebiyülevvel 1271/22 Kasım 1854.
85. BA//İrade/Dahiliye/12099, 16 Rebiyülevvel 1266/30 Ocak 1850.
86. BA/İrade/Dahiliye/15428, 15 Zilkade 1267/21 Ocak 1851.

Dördüncü Bölüm

1. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s.77-80. Alıntı s. 80'dendir. Vurgu, orijinalindedir.
2. Dernek tüzüğü ve hedefleri için bkz. BFASS/*Anti-Slavery Reporter* (*ASR*), 15 Ocak 1840.
3. BFASS, *Proceedings of the General Anti-Slavery Convention*, Londra, 1841, s. 190-1. Bowring'in Mısır'la ilgili raporu için, bkz. FO 78/381.
4. BFASS/*ASR*, 12 Ağustos 1840.
5. BFASS, *Proceedings*, s. 433-4.
6. BFASS/*ASR*, 12 Ağustos 1840.
7. Clarkson'dan Palmerston'a 17 Haziran 1840; BFASS/*ASR* içinde, 3 Kasım 1841.
8. Palmerston [adına] Clarkson'a, 22 Ağustos 1840, BFASS/*ASR* içinde, 9 Eylül 1840, s. 231.
9. FO 195/108, Palmerston'dan Ponsonby'ye, 22 Ağustos1840. Vurgu sonradan eklenmiştir.
10. FO 84/333/37-43, Palmerston'dan Ponsonby'ye, 22 Ağustos 1840 Taslak, rapor ve düzeltmeler.
11. H. Temperley, *British Antislavery 1833-1870*, Columbia, 1972, s. 168.
12. FO 84 /333/47-50, Palmerston'dan Ponsonby'ye, 9 Kasım 1840.

13. FO 84/333/54-5, Ponsonby'den Palmerston'a, 27 Aralık 1840. Toledano,*Osmanlı Köle Ticareti*, s.79
14. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s.77.
15. FO 84/1028/59, Stratford'dan Clarendon'a, 8 Ocak 1857 (Vurgu benim).
16. Örneğin, Stratford, Ağustos 1855'te Trablusgarp'tan yapılan köle ithaliyle ilgili olarak Babıâli'ye şikâyet etmek istediğinde Clarendon'a şöyle yazmıştı: "Zenci Köleliği konusunda Türk hükümetiyle görüşmelerimi sürdürmekteyim..." Bkz. FO 84/974/75 Stratford'dan Clarendon'a, 20 Ağustos 1855.
17. FO 84/1028/74-7, Stratford'dan Clarendon'a, 31 Ocak 1857 (vurgu sonradan eklenmiştir) ve age/10-11, Clarendon'dan Stratford'a, 13 Şubat 1857.
18. BFASS/*ASR*, 1 Nisan 1856.
19. BFASS/*Proceedings*, Palmerston'a not, 7 Mart 1856 (tam alıntı).
20. FO 84/1000/5, Clarendon'dan Stratford'a, 13 Mart 1856.
21. *Age./55*, Stratford'dan Clarendon'a, 9 Haziran 1856 ve *age./57*, Stratford'dan Clarendon'a, 26 Haziran 1856.
22. *Age./77-82*, Stratford'dan Edhem'e, 6 Aralık 1856.
23. FO 84/1028/79-85 Edhem'den Stratford'a, 29 Ocak 1857 (çeviri, Babıâli'nin resmi notası) ve age, 86/7 Stratford'dan Edhem'e, 31 Mart 1857. Her ikisi de Stratford

"Osmanlı ve Avrupa kaynaklarına dayalı usta işi bir çalışma olan bu kitap karşılaştırmalı kölelik araştırmalarına büyük bir katkı. Erdem, Osmanlı kölelik kurumunun ayırt edici özelliklerini inceliyor, daha da ilginci, bunu kölelerin kendi görüş açılarından yapıyor. İstanbul'daki azatlı köle toplumunu ele alış tarzı kitabın literatüre ana katkılarından biri... Erdem, Osmanlı köleliğinin alt kültürlerinden birini, daha geniş olan Afrika köleliği çalışmalarıyla bağlantılandırıyor."
Eugene Rogan

"İyi yazılmış ve iyi araştırılmış bir kitap... konuyu dikkatle ve ikna edici bir şekilde tartışıyor. Konuyu kuşatan neredeyse tam bir toplu bellek kaybını giderme yolunda, 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda köleliği araştıran çalışmalara önemli katkıları var."
Kate Fleet

"Erdem'in çalışması Osmanlı köleliği ve köle ticaretinin bastırılması literatürüne önemli bir katkı. Köleliğin karşılaştırmalı tarihiyle ilgilenen araştırmacılar için özellikle yararlı."
Mary Ann Fay

"Yazarın genel olarak 19. yüzyıl Osmanlı tarihine derin ve özgün bir yaklaşımı var. Bunu kölelik çalışmalarına uyguluyor ve üzerinde düşünülmesi gereken bazı uyarıcı görüşler öneriyor. Fakat Erdem'in projesinin belki de en önemli noktası, Türkiye'deki Osmanlı köleliği üzerine söylemin, daha geniş Batı (...) kölelik söyleminin artık tam bir parçası olduğu gerçeğini pekiştirmekte tartışılmaz bir başarı göstermesi."
Ehud R.Toledano

Y. Hakan Erdem, Sabancı Üniversitesi Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi'nde öğretim üyesi. Bu kitabın İngilizcesi olan *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise, 1800-1900* adlı çalışması İngiltere ve ABD'de 1996'da, Israel Gershoni ve Ursula Woköck ile birlikte editörlüğünü yaptığı *Histories of the Modern Middle East* adlı çalışması ise 2002'de ABD'de yayımlandı. Türkçe'de *Kitab-ı Duvduvani* ve *Unomastica alla Turca* adlarında iki romanı var.

TARİH VE COĞRAFYA DİZİSİ

Kitap YAYINEVİ

ISBN 975-8704-60-5

9 789758 704606

17.500.000,- TL
17,50 YTL